

УСМОН ТУРАР

ТАСАВВУФ ТАРИХИ

«Истиқлол»

86.38

T 87

Таржимон:

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти
илмий ходими

Нодирхон Ҳасан

Сўзбоши муаллифи ва масъул муҳаррир:

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти
катта илмий ходими

Сайфиддин Рафиъддин

Тақризчилар:

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик
институти катта илмий ходими, тарих фанлари
номзоди
фалсафа фанлари номзоди

*Маҳмуд Ҳасаний,
Эркин Юнусов*

Турар Усмон

Тасаввуф тарихи. —Т.: «Истиқлол»,
1999.—180б.

ББК 86.38

Шарқ маънавияти ва маданияти тараққиётида тасаввуф таълимотининг ўзига хос ўрни бор. Тасаввуф — бу инсоннинг руҳияти ва маънавий оламидаги жараён бўлиб, инсонни руҳий ва ахлоқий камолатга етказувчи бир илмдир. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда қўлингиздаги китоб халқимизнинг руҳий эҳтиёжини қондириш, маънавий қадриятларини тиклаш ва теран англаш йўлида хизмат қилувчи муҳим манбадир. Асарда шунингдек, тарихатлар ва уларнинг инсон ҳаётидаги руҳий оламидаги ўрни ва аҳамияти далиллар ва хулосалар билан баён қилиб берилган.

Китоб кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

© У.Турар, «Истиқлол» нашриёти
(тарж.), 1999 й.

ТАСАВВУФ МОҲИЯТИ

Яратган ва ўзини танитган Парвардигоримизга беадад ҳамду санолар бўлсин! Унинг энг маҳбуб бандаси, севикли пайғамбаримиз - Муҳаммад Мустафо саллаллоху алайҳи васалламга, хонадон аҳллари ва саҳобаларига чексиз салоту саломлар бўлсин!

Ислом дини ва маданиятининг руҳи, тамал асоси бўлган тасаввуф илми, яъни ислом тасаввуфи ўз тарихи, шаклланиш ва такомиллашиш жараёнига эга. Машойихи изом ва авлиёи киромларни ҳақиқат манзилига етаклаган исломий тасаввуф - эътиқод, ахлоқ, фикр, адабиёт, санъат, фалсафа, боринги, ҳаётнинг турли-туман жабҳаларидан чуқур жой олиб келди.

Тасаввуф ва тариқат масаласи ўтмишдаги каби бугунги кунда ҳам кўп баҳсларга сабаб бўлган мавзулардан биридир. Унинг ўзига хос илм соҳаси, амалий ва назарий ҳамда руҳий ва тажрибавий хусусиятлари мавжуд. Жумладан:

1. Тасаввуф тажриба орқали ҳис қилиб, яшаб, англашиладиган ҳол илмидир.
2. Тасаввуф амалда қўлланадиган бир илм бўлганидан муршид ёки шайх (ёки пири комил) дейиладиган устоз ҳузурида ва унинг тарбияси остида ўрганилади.
3. Тасаввуф илмининг мавзуси маърифатуллоҳдир.
4. Тасаввуф сирларини ўргатган муршид ёки шайх (ёки пир) деган кишининг ҳазрати пайғамбаримизга уланадиган, узилиб қолмаган бир силсилага соҳиб бўлиши керакдир.
5. Тасаввуф китобий бир илм эмас. Яъни бирор киши тасаввуфга доир ёзилган китобларни ўқиб, (пир ва унинг кўрсатмасини бажармасдан) шайх ва сўфий бўлолмайди.
6. Тасаввуф моварои ақл (ақлдан устун) бир илмдир.
7. Тасаввуф кўз билан кўрадиган бу шаҳодат ва носут (биз кўрмайдиган) оламидан ташқари, ҳар замон ғайб оламидан баҳс этади.
8. Тасаввуфга, тариқат деб аталган ва Аллоҳга еткарадиган ўзига хос йўллар билан кирилади.¹

Ҳазрати расулуллоҳдан бизгача етиб келган бу таълимот, шариатга асосланиши билан бирга, айрим сирли ва пардали жиҳатларга, ўзига хос хусусиятларга ҳам эга бўлганлигидан, бу соҳага нисбатан турли-туман қарашлар, нуқтаи назарлар ҳам пайдо бўлган...

Бу соҳа тарихига назар ташласак, Қуръони карим ва ҳадиси шарифга таянган тасаввуф бағрида қодирия, яссавия, кубравия, суҳравардия, нақшбандия, шозалия, хилватия, мавлавия, бадавия,

¹ Қаранг: Комил Йилмаз. Тасаввуф ва тариқатлар. Истанбул. 1997, 20-22 бет.

дасуқия, жалватия каби бир қанча тариқатлар шаклланди, ривожланди. Мусулмон миллатлари шу каби тариқатлар таъсирида маънавий камолот ҳосил қилиб келдилар ва келаётирлар. Ислоҳ дунёси фан ва маданиятдан муносиб ўрин олган Ҳазрат Имом Аъзам, Хожа Аҳмад Яссавий, Имом Ғаззолий, Юнус Эмро, Нажмиддин Кубро, Жалолиддин Румий, Баҳоуддин Нақшбанд, Фақиҳ Абуллайс Самарқандий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Сўфи Оллоёр, Муҳаммад Зоҳид Қўтқу каби улуғ сиймоларга тасаввуфнинг маънавий етуклик пиллапоёси бўлиб хизмат қилганлиги шоёни диққатдир. Шунинг учун ҳам бу табаррук зотлар руҳан пок, ахлоқан комил, маърифатли, муҳаббатли, тақволи, солиҳ, мухлис, муҳсин, мушфиқ ва ҳикмат соҳиби эдилар. Улар ҳар жабҳада: дунёвий ва ухравий ишларда Расулulloҳ (с.а.в.) ҳазратларига эргашганликлари учун ҳам номларини эҳтиром билан тилга оламиз. Зотан тасаввуф ғояларига, у илгари сурган талабларга назар ташласак, қайсидир оят ва ҳадисга асосланганлигини кўрамиз. Афсуски, бу ҳақиқатни тан олмайдиган, тасаввуфга бадбинлик назари билан қарайдиган ёки унинг қайсидир жиҳатини танқид қиладиган кишилар ҳар бир даврда бўлганидек, бугунги кунда ҳам бор. Хўш, нега “Ислоҳ руҳонийлигини зоҳир этадиган унумдор бир майдон” (Абул Аъло ал-Афифий) бўлган тасаввуфга қарши кучлар пайдо бўлишган? Мухолифчиларнинг мақсад ва иддаолари нимадан иборат эди? - деган савол туғилади. Аслида бу савол алоҳида тадқиқотни талаб қилса-да, биз жузъий мулоҳазаларимизни баён этишни лозим деб топдик. Назаримизда, қарши кучларнинг эътирозиди икки хил асосий сабаб бор:

1. Дарҳақиқат, машҳур дин олимларидан Имом Фахр Розий, Ибн Таймия (ваф.х 728/м1327), унинг шогирди Ибн Қаййим Жавзия (ваф. 790/1388) кабилар “фиқҳи зоҳир” бўлган шаръий илмларни пухта эгаллаган бўлсалар-да, “фиқҳи ботин”* бўлган тасаввуф илмига майл ва рағбат кўрсатишмаган. Сайру сулукнинг амалий ҳаётида яшамаганликлари учун уларга тасаввуфнинг сир пардаси очилмай қолган... Зеро, илмли бўлиш ҳали том маънода фазилатли бўлиш дегани эмас. Баъзи саҳобалар авом эдилар, аммо ихлос, самимиятлари туфайли Аллоҳнинг инояти ила сирлар оламидан воқиф бўлардилар, басират кўзи ила ашёлар моҳиятини кўрардилар... Машҳур мутасаввиф Ибн Арабий (в. 638/1290) Фахриддин Розийнинг “Тафсири Кабир”и муносабати билан ёзган мактубида ўқиб, ўрганиладиган илмдан ташқари, Аллоҳдан келадиган илм, илҳом, кашфу ҳоллар борлигини айтади. Бундай илмнинг ҳар қандай илмдан юксак эканлиги ва бу илмнинг асосан тариқат йўли билан қўлга киритилишини таъкид-

* Баъзи олимлар шарият ва тариқат илмини шартли равишда шундай тасниф қилганлар. (мас. муҳ.)

лайди ҳамда Имом Розийни тариқатга киришга ундайди. Ибн Арабийнинг ўзи “Фусусул ҳикам” ва “Футухоти Маккийя” асарларини илоҳий илҳом, завқу шавқ билан ёзганини асар муқаддимасида қайд этиб ўтган.¹ Мутасаввифлар эса “шариатсиз тариқатга кириб бўлмас”-лигини яхши билган ҳолда аввало шаръий илмларни пухта эгаллашган, ҳатто баъзилари бу соҳада замонининг пешқадам уламоларидан ҳисобланишган. Аҳли тариқат бўлган авлиёуллоҳдан бири: “Мен уч хил илм ҳосил қилдим: биринчиси оммага хос бўлган шариат илми; иккинчиси фақат аҳли тариқат англайдиган “хос” илм; учинчиси ўзим ва Аллоҳ ўртасидаги “хос-ал-хос” илм деб илму маърифат даражаларидан хабар берган...”

2. Мазкур олимлар сохта шайхлар, ботил тариқатлар, қаллоб дарвишларни кўриб: “Тасаввуф шундай бўладиган бўлса, бундай тасаввуфнинг бизга кераги йўқ!” деб ҳақли эътироз билдиришган. Мутасаввифларимиз ҳам асарларида сохта шайх ва дарвишларни бот-бот танқид қилиб туришган. Султонўл орифин, пири Туркистон Хожа Аҳмад Яссавий бир ҳикматларида:

Тариқатга шариатсиз кирганларни.

Шайтон келиб, имонини озор эрмиш.

десалар, муножотларида ёзадилар:

Ўзини шайх олур кулбори холи,

Йигирма бешга етмай они соли.

Насиҳатлар қилур пиру жавонни,

Ўзи фаҳм этмайин яхши ямонни.

Аларни сўзлари золлу музилдур,

Шариат аҳли бу элдин хижилдур.

Инонсун деб муну бир неча беақл,

Қилурлар авлиёлардан муну нақл.

Қўюб домин гузаргоҳларға бе пир,

Тили макру ҳиял, қилғони тазвир.

Ани макри эрур Шайтондин аъло,

Қўлар юзи қаро, маҳшарда танҳо.

Аларни кўрмангиз юзини ҳаргиз;

Анингдек лаънатидин айланг парҳиз.²

Нақшбандия тариқатининг мансуби, унинг фаол тарғиботчиси, улуғ мутафаккир ва мутасаввиф шоиримиз Алишер Навоий ҳазратлари ҳам асарларида тез-тез сохта шайх, қаландар ва дарвишларни, “рийёи хирқапўшларни” қаттиқ танқид қилганлар. Масалан, “Маҳ-

¹ Қаранг: Аҳмад Авни Қўноқ. Фусусул Ҳикам. Таржима ва шарҳ. 4 жилдлик. 1-жилд. Истанбул, 1994, 30-32-бетлар. Яна қаранг: Ибн Арабий. Маърифат ва ҳикмат. Истанбул 1997, 9-бет.

² Яссавий Хожа Аҳмад. Девони ҳикмат. Тошкент, 1894, 158-бет.

бубул кулуб” да: “Сураги дарвишваш ва маъиниси саросар гаши” шайхони шаклу шамойили, риёси ва юриш туришини ҳажв қилиб бундай дейдилар: “Ҳайҳот-ҳайҳот, уят, юз минг уят! Турфа бу ким бу мазҳарга муридлар ҳам бор, хизматида барча шефтау беқарор. Ул бу дуконни юругуб тadbир била ва бу маъракани қуруб тазвир билаким, шаётинга ҳайратдур ва деви лабийнга мужиби ибрат ва нафратдур”.¹

Оқоридаги мисоллардан ҳам кўриниб турибдики, мутасаввифларимизнинг ўзлари ҳам тасаввуфни “сунний” ва “ботил” тариқатларга ажратиб, ботилини кескин танқид қилган ҳолда, қарши кураш чораларини излаганлар.

Тасаввуфга баъзи ташқи муҳит, ўзга маданият ва одатлар, фалсафалар таъсир қилганини рўқач қилиб, унга эътироз билдирганлар ҳам бор. Китобларда бу масала баҳс этилган ва сўнги хулоса сифатида Ислому тасаввуфининг манбаи Қуръон ва ҳадис эканлиги, унинг руҳи, йўналиши ўзига хослиги исботланган.²

Профессор Мустафо Қара тасаввуфда ташқи муҳит ва маданиятларнинг таъсири ва исломлашиши, муштарак инсоний туйғуларнинг сўфиёна шаклда ифодаланиши ва бошқа қатор сабабларни ўрганиб бундай хулосага келади:

Булардан қатъий назар Ислому тасаввуфи Қуръони карим ва ҳадиси шарифлар йўналтирган ўзига хос бир усулга эга бўлган ҳаракатдир. Кейинги маъна ва таъсирлар аҳамияти иккинчи даражалидир. А.Никольсон, А.Шиммел каби Оврупо шарқшунослари ҳам шу фикрдалар.³

Баъзи Оврупо шарқшунослари исломни заифлаштирмоқчи бўлиб, атайин тасаввуфни исломга қарши қўйдилар. Улар “тасаввуфга ташқи таъсир масаласини” ва унинг “ҳол”, “мақом” ларидаги нозик нуқталарни нотўғри талқин қилиб, кўпларни чалғитдилар. Афсуслар бўлсинким, баъзи, ислому олимлари ҳам улар изидан боришди. Диёримизда эса бу ҳол шўролар даврида кенг авж олди. Худога шукрки, бугун биз ўзлимизни таниб, гаразли мақсадда ёзилган тадқиқотларга жавоб бериш имконига эгамиз! Тўғри, Расулуллоҳ (с.а.в.) замонида тасаввуф деган сўз ёки илм соҳаси йўқ эди. Ахир, бу даврда тафсир, ҳадис, фикҳ, ақоид каби илмлар ҳам тасниф қилинмаган эди-ку? Расулуллоҳ (с.а.в.) замонларида бу илмларнинг барчаси бир бутун шаклда мавжуд эди. Эҳтиёжманд киши Расулуллоҳ (с.а.в.)дан ёки айрим улуғ саҳобалардан илмнинг барча соҳасида жавоб олиши мумкин эди. Шунингдек, тасаввуф ҳам у замонларда “ҳол” сифатида

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. 13-том. Тошкент, 1968. 34-бет.

² Қаранг: Жўшан М.А. Ислому тасаввуф ва ҳаёт. Истанбул, 1996. 135-137 бетлар.

³ Мустафо Қара. Тасаввуф ва тариқатлар тарихи. Истанбул, 1995. 95-97 бетлар. Бу ҳақда қўлингиздаги китобдан ҳам кенг маълумот оласиз (мас. муг.)

мавжуд эди. Кейинчалик эҳтиёж туфайли бу илмларни уламолари-миз тасниф қилишиб ривожлантирдилар.

Тариқатларнинг кўплиги ҳам эътирозга сабаб бўлмайди. Аҳли тасаввуф орасида “Аллоҳга олиб борадиган йўллар махлуқотнинг нафаси саногича” деган сўз машҳур. Ҳар бир тариқат соҳибининг зикр ва одоб дарслари бошқа-бошқа бўлса-да, мақсади битта: Аллоҳ розилигини топиш. Аллоҳнинг севган ва рози бўлган бандаси ўлароқ, жаннати ва жамолига мушарраф бўлиш... Қолаверса, бошқа фан соҳаларида ҳам қанчадан-қанча кашфиётлар, топилмалар, услуб ва методлар мавжуд-ку?! Баъзилар тариқатлар орасидаги жузъий тафовут ва мунозаралардан кир ахтарадилар. Биз биламизки, “ваҳдати вужуд” ва “ваҳдати шуҳуд”чилар орасида “тавҳид”, “Аллоҳ ва олам” “Аллоҳнинг исму сифатлари” орасида мунозаралар бўлиб ўтган.¹ Содда қилиб айтганда, улар мунозарасини, фикҳий масалада ҳанафий ва шофиийларнинг баҳсига ўхшатиш мумкин... Олимлар илмдаги бундай мунозараларни таназзул эмас, тараққиёт аломатларидан деб биладилар. Аммо “ваҳдати вужуд” ғояларини тўғри англаш учун кимда шаръий билим бўлмаса оёғи тойиб кетиши мумкинлиги, нақшбандийликда асосан ваҳдати шуҳуд қарашлари мавжуд ва ҳукмрон эканлиги илмий манбаларда қайд этилган.²

Авлиё (“валий”нинг кўплиги) - Аллоҳнинг дўстлари. Улар Аллоҳнинг назарига тушган, айрича илтифотга ноил бўлган, кароматли, тақволи, солиҳ, мухлис, муслиҳ кишилардир. Мусулмон оламида кароматлари саҳиҳ зоҳир бўлган, халқ томонидан авлиё деб тан олинган кишиларнинг аксари аҳли тариқат бўлганлиги ҳеч кимга сир эмас. Каромат эса ҳар кимга берилмайди. Муҳаққақ, у Аллоҳнинг инояти бўлиб, илму амали, тақвоси, хайру эҳсони, марҳамат-шафқати, ихлос-самимияти, эътиқоди кучли бўлган кишиларгагина берилган. Энди мантиқан ўйлаб кўринг: Агар тариқат, унинг одоб-арконлари, зикру тасбиҳотлари заррача бўлса ҳам шариятга зид бўлганда эди, аҳли тариқат бўлмиш валийларга каромат берилмас эди... Аҳли суннат вал жамоат тоифаси кароматни, валийликни ҳақ деб билади. Оят ва ҳадисларда улар ҳақида айтиб ўтилган. Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қилган бир ҳадисга кўра, Расулуллоҳ (с.а.в.) бундай марҳамат қилганлар: “Аллоҳу таоло буюради: ким менинг валиларим (дўстларим)дан бирортасига душманлик қилса, шубҳасиз, мен унга уруш эълон қиламан”. “Бандам ўзига фарз қилинган ибодатлардан кўра яхшироқ нарса билан менга яқинлаша олмайди. Бандам тинмасдан нафл ибодатлар билан менга яқинлашади, ниҳоят мен уни севаман.

¹ Бу ҳақда китобдан кенг маълумот оласиз (мас. муҳ.)

² Жўшан М.А. Юнус Эмро ва тасаввуф. Истанбул, 1995. 75-78 бетлар

Уни севгач, эса, эшитадиган кулоғи, кўрадиган кўзи, юрадиган оёғи бўламан... Мендан нима истаса, истаганини бераман. Менга сиғинганида уни кўриқлайман. Ўлимни хуш қаршиламаган бандамнинг жонини олишда иккиланмаганим каби, қилган ҳеч бир ишимда иккиланмадим. Чунки уни хафа қилишни истамайман”.

Валийларга берилган имтиёз, фавқуллода ҳолатлар уларнинг амали ва тақвосига ҳам боғлиқ, дедик. Бишр ибни Ҳорис Ҳофий деган машҳур сўфий (в. 227/841) тушида расулуллоҳ (с.а.в.)ни кўргач, унга: “Эй Бишр, биласанми, Аллоҳ сени нега бошқалардан устун қилди?” дебдилар. “Йўқ, билмайман ё расулуллоҳ”, дебди. Расулуллоҳ (с.а.в.) унга: “Суннатимга тобе бўлдинг, солиҳ инсонларга хизмат этдинг, диндош биродарларингга насиҳат қилдинг, асҳобим ва аҳли байтимни севдинг” шу сабабдан устун қилди дебдилар.¹ Валийларга билиб-билмай тил тегизишдан эҳтиёт бўлиш керак, чунки улар “Аллоҳнинг нури билан боқади” дейдилар. Диёримизда етишиб чиққан, ўтган XIX-аср охирларида яшаб ижод этган Азим Хожа Эшон “Ҳикмат”ларининг бирида бундай деб огоҳлантиради:

Билур билмас, ақлингизга бино қўюб,
Эранларга тил текизманг дўстларимо.
Кўрқарманким, йиқилғайсиз, йўлдин тойиб,
Эранларга тил текизманг, дўстларимо.
Юз ихлосдан ортуқ эрур пир ризоси,
Бўлур бўлса ҳидояти, муддаоси.
Пир ризоси - нафс изоси, руҳ физоси,
Эранларга тил текизманг, дўстларимо.
Башир Ҳофи яланг оёқ қорни бости,
“Ху-ху” тею чўллар кезиб, хорни бости,
Мундоғ этиб, ҳирсу ҳаво, орни бости,
Эранларга тил текизманг, дўстларимо.
Азизларни синагунча ўзни синанг,
Борму сизда ҳирсу ҳаво номусу нанг?
Ўз ҳолини ўзи билмас улдур гаранг,
Эранларга тил текизманг, дўстларимо.
Насимийнинг ҳикоятин билмасмусиз,
Шайх Мансурдин эштиб ибрат олмасмусиз,
Фурсат қўлдин кетмай ўзга келмасмусиз,
Эранларга тил текизманг, дўстларимо.
Ноқисликда комил ишин қилиб бўлмас,
Бақоликлар асрорларин билиб бўлмас,
Фано бўлмай бақо мулкин олиб бўлмас.

¹ Қаранг: Кушайрий Абдулкарим. Рисолаи Кушайрия. Истанбул, 1991, 120-бет.

Эранларга тил текизманг, дўстларимо.
Шаръу тариқ эранларнинг равишлари,
Тажрид, тафрид, тафвиз, таслим бўлишлари,
Ладун илми эрмиш фаҳму донишлари,
Эранларга тил текизманг, дўстларимо.
Мискин Азим, ориф кўнгли гулзор эрмиш,
Ҳар гулида минг дафтари асрор эрмиш.
Номаҳрамдин пинҳон ани асрор эрмиш,
Эранларга тил текизманг, дўстларимо.¹

Ашраф ўғли Румий деган шоир ва мутасаввиф, муршиди комилларнинг икки вазифаси борлигини таъкидлайди:

1. Аллоҳни бандаларга севдирмоқ
2. Бандаларни Аллоҳга севдирмоқ.

Албатта, Аллоҳни бандаларга севдирмоқ - қулай ва осон. Лекин бандаларга Аллоҳни қандай севдириш мумкин? Шайх Румий Қуръони каримдаги “-Айтинг (Эй Муҳаммад): “Агар Аллоҳни севсангиз, менга эргашинглар. Шунда Аллоҳ сизларни севади ва гуноҳларингизни мағфират қилади” оятига ишора қилиб бундай жавоб беради: Мурридларни Аллоҳга севдириш учун уларни расулуллоҳга эргаштираман, ҳазрати Пайғамбаримизнинг суннати санийясига тобе қиламан ва шу йўл билан уларни етиштираман”. Ўшанда Аллоҳ уларни севади?²...

Муршиди комиллар муридни нафақат фарзу вожиб, ҳатто адабга жиддий эътибор беришни талаб қилганлар. Баданан ва руҳан чиниқтириш, камолотга етқариш воситаларини амалда қўллаганлар. Муридни қуйидаги икки хил тарбия орқали мақсадга йўналтирганлар:

1. Инсон ўз иродасини, нафс деган борлигини йўлга солиш учун унга мустаҳкам таълим-тарбия, ҳарбийларга хос бўлган интизом лозим. Бу интизомга “риёзат” деб айтилади. Руҳий бир риёзат...

2. Тағин ишқ, севги ва муҳаббат йўли бор. Биринчи “ҳарбий интизом” билан, машаққатли тарбиялар воситасида етиштирса, иккинчи йўл инсонда севги, ишқ уйғотиб, уни муҳиб, ошиқ инсонга айлантиради. Яхши ишлар қилиш учун кучли бир ҳўлатга келтиради.³

Хулоса қилиб айтганда, Ҳақни таниш, унга ибодат қилишга буюрилган бандани тасаввуф тарбияси юксак маънавий мақомга кўтаради. Ҳақнинг розилиги ва абадий саодатга ноил қилиш учун “нафсни тарбиялаш, ахлоқни гўзаллаштириш, ботин ва зоҳирни нурлантириш,

¹ Қаранг: Азим Хожа Эшон. Ҳикмат., Тошкент, 1993 1-бет.

² Жушан М.А. Ислоҳ, тасаввуф ва ҳаёт. Истанбул, 1996, 148-бет.

³ Мазкур асар. 155-бет.

сийрат ва суратни поклаш ҳақида тавсиялар беради. Инсон руҳи, хулқи, руҳоний ҳаётдан баҳс юритиб комиликка чорлайди. Ориф, комил инсонлардан ўрнак олишга даъват этади. Шунинг учун бир пири комилнинг этагини тутмай, зикру ибодатда, тасбиҳу тоатда, мужоҳадаю мувоқабатада бўлмаган, бир сўз билан айтганда тасаввуфий ҳаётда яшамаган кишининг тасаввуфдан дам уриши сохта ва янглишдир. Саййид Қосимий айтганидек:

Ичинг тошинг била эрмас мувофиқ,
Тасаввуфдин дам урма, эй мунофиқ.¹

Умрида асални кўрмаган ва яламаган кишининг асални таърифлаши қанчалик юзаки бўлса, тариқатга кирмаган кишининг “ҳол” ва “мақом”лардан баҳс этиши ана шундай юзаки ва бетаъсир бўлади... Қўлингиздаги китоб муаллифи эса ҳам олим, (фан доктори, профессор) ҳам тариқат аҳли бўлганидан ёзганларини завқ билан ўқийсиз...

Усмон Турар Арзирум университетида тасаввуфдан сабоқ беради. Унинг номи олимларимиз орасида яхши таниш. У франсиялик шарқшунослар Александр Беннигсен ва Ч. Л. Куелкуежайларнинг собиқ шўролар иттифоқидаги (хусусан Ўрта Осиё) тасаввуф ва тариқатлар тарихига бағишлаган «Сўфий ва комиссар» (Совет Иттифоқидаги Ислом тариқатлари) асарини 1988 йил туркчага таржима қилган. Шунингдек, олимнинг Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди ва фаолиятига доир эълон қилган қатор мақолалари яссавийшуносликда алоҳида маъкега эга. У. Турар юртдошимиз, машҳур аллома, нақшбандия тариқатининг муршиди комили, профессор Маҳмуд Асъад Жўшаннинг муридидир.

Биз айрим сабабларга кўра, сўзбошимизда асосан тасаввуф тарбиясининг шаръий асосга таянгани, унга нисбатан хуруж ва эътирозларнинг сабаби ҳақида мухтасар тўхталдик. Тасаввуф ҳақидаги теран маълумотларни бошқа манбалардан, жумладан, қўлингиздаги китобдан ҳам олишингиз мумкин.

Ўзига хос гадқиқот бўлган ушбу китоб, тасаввуф тарихига бағишланган. Тасаввуф тарихи - исломнинг руҳоний ва маънавий ҳаёти бўлган тасаввуфнинг юзага келиши, муассасалари, улуғ мутафаккирлар ва мутасаввифларини, тариқат ва уларнинг асосчиларини, бошқа исломий муассасалар билан муносабатини тарихий жараёни билан тадқиқ қилган илмдир.²

Китоб муқаддима ва уч бўлимдан иборат. Муаллифнинг таъкидлашича:

¹ Қосимий Саййид. Маснавийлар мажмуаси. Тошкент 1992. 164-бет.

² Илмиз Ҳ.К. Тасаввуф ва тариқатлар. 75-бет.

Биринчи бўлимда тасаввуфнинг таърифи, мавзуси, ғояси, илмий ва фикрий хусусиятлари, мистицизмдан фарқи, унинг пайдо бўлишига сабаб бўлган омиллар, тасаввуфий ҳаракатнинг тарихий ривожланиш жараёнига назар ташлаш сингари дастлаб билиш лозим бўлган жиҳатлар баён этилган.

Иккинчи бўлимда тасаввуфнинг ижтимоий муассасалари бўлмиш тариқатлар масаласига ўрин берилган. Тариқат тушунчаси, тариқатларнинг муштарак жиҳатлари, тариқат таълимотига доир амалиётлар ва ҳоказолар ҳақида сўз юритилади. Машҳур тариқатлар ва уларнинг асосчилари ҳақида маълумот берилган.

Учинчи бўлимда эса, назарий маънода тасаввуф аҳли катта аҳамият берган тавҳид, нубувват, валийлик, ботин илми, комил инсон ғояси каби баъзи асосий мавзулар билан бир қаторда, “ваҳдати вужуд” масаласи кенг ёритилган. Шунингдек, “ваҳдати шуҳуд” ва “ваҳдати вужуд” ўртасидаги фарқлар имкон қадар баён этилган.

Тасаввуф ахлоқи ва сўфийларнинг ҳолу мақомларига тааллуқли мавзулар, тасаввуфий истилоҳлар эса мавзудан четга чиқмаслик ҳамда асар ҳажмини кенгайтирмаслик учун изоҳ қилинмади.

Бинобарин, бу асар кенг маънодаги тасаввуф тарихи, чуқур ва теран маънодаги тасаввуф илми ёритилган, тасаввуфий тарбияни ҳар томонлама изоҳловчи одобу аркон китоби ёки кенг маънодаги тасаввуф фалсафаси асари эмас ва бундай даъволардан узоқ.

Тасаввуф мавзусини қисқа ва ихчам ёритиб берувчи, ҳар соҳанинг мутахассиси бемалол ўқиб, фойдалана оладиган мўъжазгина ушбу китобни ҳурматли ўқувчиларимиз диққатига ҳавола этарканмиз, уларнинг фикрлари, билдирадиган танқидий мулоҳазалари китоб савиясини янада кўтаришга хизмат қилади, деб ўйлаймиз.

*Сайфиддин Рафийиддин. Филология фанлари номзоди,
Халқаро Аҳмад Яссавий мукофоти соҳиби,
Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмаси аъзоси.*

МУҚАДДИМА

Ислом илмлари орасида тасаввуф илми ҳам улкан аҳамиятга молик. Манбаи тасаввуфга асосланган, ижтимоий, диний ва маданий шаклланиш орқали жамият онгига тасаввуф ғояларини етказган тариқатлар ҳам Ислом маданияти ва тафаккур тарихида муҳим ўрин тутадн.

Қайси илм соҳаси бўлишидан қатъий назар етарлича билим эгаллаш ва батафсил тадқиқот олиб бориш учун авваломбор, ўша соҳага тааллуқли маълум манбаларни билиш керак. Шу боис мавзуга бевожита киришишдан олдин тасаввуф тарихининг муҳим манбаларини эслаб ўтишнинг фойдаси бўлади деб ўйлаймиз.

Аммо шунга ҳам эътибор этиш керакки, тасаввуф тарихига оид барча асарларни бу ерда дарж этиш имконсиздир. Чунки бу асарларнинг миқдори жуда кўп. Бинобарин, рисоламиз муқаддимасида тасаввуф тарихи ҳақида ёзилган асарларни таснифлаб, улардан энг муҳимларини санаб ўтамиз.

1. Тасаввуф тарихига оид манбалар:

а) Тасаввуфий-фалсафий асарлар: Тасаввуфий асарларнинг бир қисми Аллоҳ таолонинг зоти ва сифатлари, махлуқотининг яратилиши ва моҳияти, Аллоҳ-инсон муносабати, билим масаласи каби соҳалар, фалсафа ҳамда калом илмлари шуғулланадиган мавзулардан иборат. Бундай асарларда ҳужжат-далиллар келтириш билан бирга муаллифнинг ҳам фикрлари ўрин олган ва мукошафа илмига кўп аҳамият берилган бўлади. Уларда ақл, нақл, ва илҳом (кашф) муштарак илм қайноғи сифатида қўлланилган бўлиб, кўпроқ илҳомга аҳамият берилади.

Тасаввуф фалсафасининг асосий манбаларини ташкил этувчи бу асарлар Муҳиддин Ибн Арабий қаламига оиддир. Унинг энг машҳур асарлари қуйидагилар:

1. “Футуҳотил Маккия”. Бу тўрт жиддли асар бўлиб, тасаввуф фалсафасининг энг муҳим манбаларидан биридир.

2. “Фусусил ҳикам”. Бу асар ҳам тасаввуф фалсафасининг муҳим манбаларидан бўлиб, бир неча бор шарҳланган.

3. “Ат Тадбиратул илоҳийя”;

4. “Ат Таназзулатул мавсилия”; (Ибн Арабийнинг рисоалари шу китобдан жой олган)¹.

¹ Ибн Арабийнинг бошқа асарлари ҳақида кенг маълумот учун қаранг: Аҳмад Оташ. “Муҳиддин Арабий”, Ислом қомуси, VIII-ж, 533-555-бет. (541 вл).

5. Мансур Ҳаллож, “Китобут тавосин”.
6. Абдулкарим Жилий, “Ал инсонул комил”.
7. Фахриддин Ироқий, “Ламаот”. Мавлоно Абдурахмон Жомий бу асарни “Ашиъатул ламаот” номи билан шарҳлаган.

8. Мавлоно Абдурахмон Жомий, “Лавоих”.

б) Тасаввуф илмини изоҳлаган асарлар:

Булар тасаввуф илмининг асосий мавзуларини изоҳлаш, бу мавзуларнинг шаръий асосларини кўрсатмоқ, тасаввуф ахлоқининг асосларини аниқламоқ ва тасаввуф илмининг Исломга зид келадиган томонлари йўқлигини кўрсатиш каби мақсадларда ёзилган. Бундай асарларнинг калом ва фикҳ илмлари билан ҳам муносабати бор бўлиб, уларнинг энг машҳурлари куйидагилар:

1. Калабозий, “Ат таарруф ли мазҳаби аҳлит-тасаввуф”.
2. Ҳорис Муҳосибий, “Ар риоя ли ҳуқуқиллаҳ”.
3. Абу Толиб ал Маккий, “Қутул қулуб”.
4. Абу Наср Саррож Тусий, “Ал Лумъа фит тасаввуф”.
5. Абдулкарим Қушайрий, “Ар рисола”.
6. Али ибн Усмон Жуллобий Ҳужвирий, “Кашфул маҳжуб”.
7. Имом Ғаззолий, “Иҳёу улумиддин”.
8. Абдулқодир Жилоний, “Кунятул толибин”.
9. Ибн Холдун, “Шифо ус соил ли таҳзибил масоил”.
10. Шаҳобиддин Суҳравардий, “Аворифул маориф”.
11. Абдуллоҳ Ансорий Ҳиравий, “Манозилус соирин”.
12. Имом Раббоний, “Мактубот”.

Мазкур асарларнинг кўни туркчага таржима қилинган.

в) “Табақоти суфия” китоблари:

Бу асарлар машҳур мугасаввифларнинг ҳаёти ҳақидаги ҳикоятлардан, турли фикр-қарашларидан, иршод тарзларидан, қимматли сўзларидан, тасаввуфий мартабаларидан, кароматларидан ва ҳоказолардан сўз юритади. Бундай асарларда ровийларга оид ҳужжат занжирига-силсиласига ўрин берилганлиги билан ҳадис илми ўртасида услубий ўхшашлик мавжуд. Тасаввуф аҳлига намуна ва ўрнак бўлган энг машҳур асарлар куйидагилардир:

1. Абдурахмон Суллайий, “Табақатус суфия”.
2. Калабозий, “Ат таарруф ли мазҳаби аҳлит-тасаввуф”.
3. Абу Нуайм ал Исфаҳоний, “Ҳилиятул авлиё ва табақатул асфиё” (10 жилдлик катта асардир).
4. Абдулкарим Қушайрий, “Ар рисола”.
5. Ҳужвирий, “Кашфул маҳжуб”.
6. Абдуллоҳ Ансорий Ҳиравий, “Табақатус суфия”.
7. Фаридулдин Аттор, “Тазкиратул авлиё”.
8. Мавлоно Абдурахмон Жомий, “Нафаҳотул унс минн ҳазаротил қудс”.
9. Ибнул Жавзий, “Сифатус сафва”.

10. Абдулваҳҳоб Шаъроний, “Лавокиҳул анвор фи табақотил ахёр”. (Табақатул кубро).

11. Ал Мунаввий, “ал Кавокибуд дуррия фи тарожимис саодатис суфия”.

12. Юсуф ан Набҳоний, “Жамиу кароматил-авлиё”.

13. Ҳусайн Вассоф, “Сафинаи авлиёи аброр”. (беш жилд, қўлёзма, Сулаймония кутубхонаси қўлёзмалари, № 2305-2309).

д) Маноқиб китоблари:

Бундай асарлар ё бир мутасаввифнинг ёки маълум бир тариқатга мансуб шайхларнинг ҳаётларидан, кароматларидан, ўзгал, ҳикматли сўзларидан, яшаш тарзларидан, халифаларидан, тариқатларидан ва ҳоказолардан ҳикоя қилади. Бу асарларда баъзан асли йўқ маноқибларга ва муболағаларга ўрин берилгани бонс, илмий манба сифатида фойдаланишда эҳтиёт бўлиш керак. Бу асарлар мазмунан “Табақот” китобларини эслатади. Бундай асарларнинг бир неча намуналари қуйидагилардир:

1. Ибнул Жавзий, “Маноқиб Маъруфи Карҳий”.

2. Аҳмади Афлокий, “Маноқибул орифин” (мавлавия тариқати аҳллари ҳақидаги рисола).

3. Фаҳриддин Али Сафий, “Рашаҳотул айнил ҳаёт” (нақшбандия машойихи ҳақида).

4. Алийул Қори, “ад Дуррус самин фи маноқибини-шайх Муҳийлдин” (доктор Абдулқодир Шенер ва доктор М. Рами Аёс томонидан қўлёзма нусхадан таржима қилиниб, нашр этилган. Анқара, 1972 й).

5. Лаълизода Абдулбоқий, “Маноқиб маломия”.

Асосан Абдулқодир Жилоний, Аҳмад Руфой, Амир Султон, Ҳожи Байрам Валий ва бошқа улуғ шахслар ҳақида ёзилган маноқибий китобларнинг саноғи жуда кўп. Тариқат пирларининг ва машҳур шайхларнинг маноқибларини ҳикоя қилувчи китоблар ёзмақ, тариқатларда бир нави анъана ҳолига айланган.

д) Одоб ва аркон китоблари:

Бундай асарлар тариқат аҳлининг таълим-тарбиясини ёритиш учун ёзилган бўлиб, тариқатнинг ташқи тамойилларидан, сайру сулук хусусиятларидан, муриднинг ва шайхнинг вазифаларидан, зикр пайтида ўқиладиган дуолардан ва ҳоказолардан сўз юритади. Буларга намуна сифатида қуйидаги асарларни айтиш мумкин:

1. Фаҳриддин Али Сафий, “Рашаҳотул айнил ҳаёт”.

2. Ҳаририйзода Муҳаммад Камолиддин, “Тибёну васоилли ҳақойиқ фи баёни салосилит тароиқ”. (уч жилд, қўлёзма, Сулаймония кутубхонаси, Иброҳим афанди бўлими, №:430-432).

3. Аҳмад Зиёвулдин Кумушхонавий, “Жамиул усул”.

4. Солиқ Виждоний, “Томари туруқи олия”.

е) Шеърӣ тасаввуфӣ асарлар:

Тасаввуфӣ рисолаларнинг катта қисмини шеърӣ асарлар ташкил этади. Бу асарлар тарбиявий-дидактик моҳиятга эга бўлиш билан бирга, кўпинча асарни ёзган мутасаввифнинг руҳий дунёсидан пайдо бўлган ва “илоҳий ишқ” ва “ваҳдат” фикрини тараннум этувчи лирик асарлардир. Аввал Эронда, кейинчалик бошқа ерларда ҳам бундай асарлар жуда кўп ёзилди. Буларнинг баъзиларини санаб ўтамиз:

1. Ҳофиз, “Девон”.
2. Жалолиддин Румӣ, “Маснавий” ва “Девони кабир”.
3. Хожа Аҳмад Яссавӣ, “Девони ҳикмат”.
4. Юнус Эмро, “Девон”.
5. Ёзувчи ўғли Муҳаммад, “Муҳаммадия”.
6. Ниёзи Мисрий, “Девон”.

ё) Тасаввуфӣ тафсирлар:

Тасаввуф илми манбаларининг катта қисмини эса тасаввуфӣ тафсирлар ташкил қилади. Илк даврлардан то ҳозиргача мутасаввифлар Қуръони каримни ўз дунёқарашлари йўналишида тафсири қилишган. Бу тафсирлар турли масалаларда мутасаввифларнинг нуқтан назарларини акс эттирувчи ўга муҳим асарлардир. Булардан баъзиларини қуйида санаб ўтамиз:

1. Саҳл Ибн Абдуллоҳ ат Тустарӣ, “Тафсири”.
2. Жунайд Бағдодӣ, “Тафсири”.
3. Абу Абдураҳмон ас Суллаймӣ, “Ҳақойиқ”.
4. Абдулкарим Қушайрӣ, “Латоифул ишорат”.
5. Нажмиддин Кубро, “Айнул ҳаёт фи тафсирил Қуръон”.
6. Ибн Арабий, “Китобул жамъи ват тафсил фи асрори маъанит танзил”.
7. Садриддин Қунёвий, “Иъжазул баён” (Фотиҳа тафсири).
8. Абдураззоқ Қашонӣ, “Таъвилатул Қуръон”.
9. Неъматуллоҳ Наҳживаний. “Ал-фавотиҳул илоҳия вал мафотиҳул ғайбия” (Қуръоннинг тўла равишдаги тасаввуфӣ тафсири).
10. Азиз Маҳмуд Ҳудонӣ, “Нафоисул мажолис”.
11. Исмоил Анқаравӣ, “Футухоти айния”.
12. Исмоил Ҳаққӣ Бурсавӣ, “Рухул баён”.
13. Шаҳобиддин Ал-Алусӣ. “Рухул маонӣ фи тафсирил Қуръонил азим вас сабъил масонӣ”.¹

Тасаввуф тарихининг манбалари, албатта, бу ерда айtilганларидангина иборат эмасдир. Улар саногини беҳад орғтириш мумкин, чунки таснифимизга кирмаган минглаб тасаввуфӣ асарлар мавжуддир.

¹ Қаранг: док. Оташ Сулаймон, “Ишорӣ тафсири мактаби”, Анқара, 1974

Хусусан бевосита тасаввуф тарихига оид асарлардан ташқари, билвосита бу соҳани ёритувчи қўплаб асарлар ҳам мавжуд. Масалан, “тарих”лар, “монография”лар, “тазкира”лар, “шоҳрангиз”лар, “қомус”лар, “саёҳатнома”лар ва ҳоказолар ҳам билвосита тасаввуф тарихининг манбаларини ташкил этади. Тадқиқотчилар бу асарлардан фойдаланишни ҳам унутмаслиги керак.

ТАСАВВУФНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ (ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАСАВВУФГА ДОИР МАСАЛАЛАР)

I. ТАСАВВУФНИНГ ТАЪРИФИ

Тарих саҳифаларини varaқласак, тасаввуф борасида кўплаб таърифлар айтилганини кўрамиз. Бу таърифлардан умумий хулоса чиқара олиш учун уларнинг энг муҳимларини нақл қиламиз.

Маъруф Карҳий (200ҳ. - 815м. йилда вафот этган) дейди:

“Тасаввуф ҳақиқатларни қабул этмоқ, инсонларнинг қўлларидаги нарсаларга кўнгил боғламасликдир”.¹

Сирри Сақатий (251ҳ. - 865м. йилда вафот этган) дейдики:

“Тасаввуф гўзал ахлоқдир”.² “Тасаввуф уч маънони ўз ичига олган атамадир: а) маърифатнинг нури varaънинг нурини сўндирмайди; б) ботин илмига оид бирор сўзни китоб ва суннатга қарши ишлатмайди; в) кароматларни, сирларни, Аллоҳ билан ўзининг орасидаги хос сирларни элга билдирмайди”.³

Жўнайд Бағдодий (ҳ.298 - 910м. йил вафот этган) айтади:

“Тасаввуф Ҳақнинг сендаги “сен”ни ўлдирishi ва сени Ўзининг назиди тирилтиришидир”.⁴

Абу Амр Исмоил ибн Нужайд (ваф. 366 - 976й.) дейди:

“Тасаввуф амр ва наҳй остида сабр қилмоқдир”.⁵

Абу Саид ибн Абил Хайр (ваф. 440 - 1048) дейди:

“Тасаввуф ақлингдаги барча ўй-хаёлларни тарк этишинг, кўлингдаги нарсаларни эҳсон қилишинг ва сенга рўпара келган воқеа-ходисалардан оҳ-воҳ чекмаслигингдир”.⁶

Абул Ҳафс ал Ҳаддод (ваф. 270 - 883) дейди:

“Тасаввуф - батамом одобдан иборат”.⁷

Абул Ҳусайн Нурий (ваф. 295 - 907) дейди:

“Тасаввуф нафснинг барча истакларини ва завқларини тарк этмоқдир”.⁸

Рувайм (ваф. 303 - 915) дейди: “Тасаввуф нафсни Аллоҳнинг муродига тарк этмоқдир. Тасаввуф уч хислат узра қурилган: фақр ва ифтикорга ёпишмоқ, Аллоҳ йўлида мол-мулкингни аямай сарфлаб,

¹ Қушайрий. Рисола. Миср, 1318, 149-6.

² Абу Нуайм Исфажоний. Ҳиллатул авлиё. 1-ж. 23-6.

³ Қушайрий. Рисола. 12-6.

⁴ ўша асар. 150-6.

⁵ Суламий. Табақатус суфийя. Миср, 1389, 454-6.

⁶ Никольсон. Р.А. Фит тасаввуфил Исламий, 41-6.

⁷ Суламий, ўша асар, 119-6.

⁸ Суламий, ўша асар. 166-6.

ўзгани ўзингдан устун тутмоқ (ўзидан кўра кўпроқ бошқани ўйламоқ), таарруз - (шиддат кўрсатиш) ва ихтиёрни тарк этмоқдир”.¹

Имом Ғаззолий (ваф. 505 - 1111) дейди:

“Тасаввуф қалбни фақатгина Аллоҳга йўналтириб, мосиво - Аллоҳдан бошқа барча нарсалардан буткул алоқани узишдир”²

Ибн Холдун (ваф. 808 - 1406) дейди:

“Тасаввуф ибодатда астойдил давом этмоқ, Аллоҳга йўналмоқ, дунёнинг безак ва ёлғончилигидан юз ўгирмоқ, кўпчилик эътибор берадиган завқ, мол-дунё ва шон-шуҳратдан ҳам юз ўгириш, ибодат учун халқдан айрилиб, хилватга киришдир”.³

Абдулбори Надвий дейди:

“Тасаввуф руҳни баданий фонийликлардан поклаб, безаш ва ботиний сифатларида Жаноби Пайғамбаримизга эргашишни ўргатувчи илмдир”.⁴

Абдулҳаким Арвосий дейди:

“Тасаввуф шариатнинг ботинидир”.⁵

Кўришиб турибдики, ҳар бир олим тасаввуфни ўз дунёқарашига мувофиқ тарзда таърифлаган. Бу табиий. Чунки тасаввуф ҳар бир сўфийнинг ички оламидаги руҳий жараён бўлиб, ёлғиз яшаш тарзи ва ҳиссиётга тааллуқли фардий бир соҳадир. Шу боис ҳар бир сўфий ўзининг ҳол ва мақомига кўра тасаввуфнинг маълум жиҳатини баён этганки, бир сўфийнинг тасаввуф ҳақидаги таърифи бошқасиникидан фарқли бўлиши табиийдир.

Таърифларнинг фарқли бўлиши, сўфийларнинг маънавий мартабалари, табиати-машрабдаги фарқлар туфайли ҳам юзага келади.

Сиртдан бир-биридан фарқли кўринган бу таърифлар диққат билан текширилса, ҳар бири тасаввуфни тўғри изоҳлангалиги ва бу таърифларнинг муштараклиги равшан кўринади. Мазкур таърифлардаги умумий муштарак хусуслар қуйидагилардир:

а) дунёдан юз ўгириб, қалбни Аллоҳга йўналтириш;

б) Қуръон ва суннат кўрсатган йўлда астойдил ибодат қилиб, руҳиятни софлаш;

в) ибодат, зикр, тафаккур, риёзат ва мужоҳада орқали нафснинг орзуларини назорат остига олиш;

г) Ҳақиқат билимини қўлга киритиб, Аллоҳга етишмоқ учун ғайрат кўрсатиш.

Бир илм йўналиши сифатида умумий таърифлаганда, “Тасаввуф

¹ Суҳравардий. “Аворифул маориф”, Байрут, 1966, 53-56-бетлар.

² Имом Ғаззолий. “ал Мункизу минад далал”, 32-б.

³ Ибн Холдун. “Муқаддима”, тасаввуф боби.

⁴ Надвий. “Байнат тасаввуфи вал ҳаё”, 6-б.

⁵ Арвосий. “Робитан шариф”, 49-б.

инсон қалбидаги ёмон сифатлардан халос бўлиш чораларини ўргатувчи, қалбдаги эзгу сифатлар ва уларни кўлга киритиш йўллари кўрсатувчи, маънавий мартабаларни босиб ўтиб, энг юксак мартаба булмиш “комил инсон” мақомига эришмоқ қоидаларини ўргатувчи ва ниҳоят, тавҳид сирларини баён этувчи бир илмдир” дейишимиз мумкин.

II. ТАСАВВУФНИНГ МАВЗУСИ

Демак, тасаввуф - Жаноби Ҳақнинг розилигига эришиш ва абдий саодатга ноил бўлиш учун нафсни тарбиялаш, ахлоқни гўзаллаштириш, ботин ва зоҳирни нурлантириш, сурат ва сийратни поклаш ҳақида маълумот берадиган илм бўлиб, унинг мавзусини инсон ва хусусан, инсон руҳи, хулқи ва руҳоний тузилиши ташкил этади.

Тасаввуф ҳаётда яшаб, билиш орқали билинадиган ҳол илми бўлгани сабабли, Исломнинг ботиний жиҳатини ташкил этувчи “имон”, “эҳсон” ва Ҳақни таниб-билиш ҳам унинг мавзуси қаторига киради.

Тасаввуф илмига оид махсус истелоҳлар ҳам унинг мавзуларидандир. Масалан, нафсини танимоқ, қалбидан огоҳ бўлмоқ, билмоқ, нафсини покламоқ, кўнглини тамизламоқ, мукошафа, мушоҳада, мақомлар, ҳоллар, қурбият, вусул, фано, бақо, сукур, ишорат, илҳом ва ҳоказо.¹

III. ТАСАВВУФНИНГ ҒОЯСИ

Ҳазрати Пайғамбаримиз (с.а.в.) “Мен гўзал ахлоқни адо этмоқ учун юборилдим”² дейиш билан сўнги пайғамбар сифатида уз рисолатининг ғоясини билдирганлар. Тасаввуфнинг ғояси ҳам ахлоқнинг камол мартабасига эришмоқ учун ҳар соҳада Расулудлоҳ (с.а.в.) кўрсатган йўлдан юриб, ботиний ва зоҳирий етуклик жиҳатидан Унинг ҳақиқий вориси бўлмоқ йўлини кўрсатишдир.

Тасаввуфнинг ғояси - Жаноби Ҳақнинг розилигига эришмоқ учун нафсни поклаб, гўзал ахлоқ эгаси бўлишга интилмоқ, яъни Аълоҳ ва Расулининг хулқи билан ахлоқланишдир.

Инсон руҳ ва бадандан ташкил топган борлиқ бўлиб, унинг руҳи “илоҳий руҳ”дан ва “раббоний амр”дан, бадани эса “тупроқ”дан ва “балчиқ”дан ташкил топган. Латиф бўлган руҳ, жисм бўлган баданга киргач, моддий унсурларнинг руҳга кўрсатган таъсирлари, руҳнинг асл софлигига зиён етказганлигидан ва инсон камолоти фақатгина руҳнинг софлигини муҳофаза қилиш орқали мумкинли-

¹ Моҳир Из. “Тасаввуф”. 72-б.. Салжук Эройдин. “Тасаввуф ва тариқатлар”, 27-б.

² Имом Молик. “Муватто”. Абу Ҳурайрадан ривоят қилинган (Ажлуний. “Кашфул хафа”, 1-ж, 211-б.

гидан, руҳнинг бадан устидан ғалаба қозониши учун чора-тадбирлар кўриш-тасаввуфнинг ғоясидир.¹

Ҳазрати Пайгамбаримиз(с.а.в.) давлат бошлиғи ҳамда диний раҳбарлик вазифаларини тенг юритар эдилар. Диний раҳбарлигини ҳам икки қисмга айириш мумкин: а) диннинг фикҳий; б) диннинг мистик - руҳий жиҳатлари.

Расулуллоҳнинг мистик раҳбарлиги тасаввуфий раҳбарлигидан иборатдир. Зотан, тасаввуфнинг бир ғояси, Расулуллоҳдан кейин унинг руҳий ва мистик раҳбарлигини давом эттирадиган ҳақиқий ворислар, яъни авлиё ва сўфийлардан таркиб топган иршод наслини вояга етказмоқдир.

Қуръони карим инсондаги биологик ва физиологик хусусиятлардан ташқари яна бошқа илоҳий сирлар сақланганлигини, биз эса бу сирларни кашф этишга буюрилганимизни билдиради. Қуръон ташқи дунёга тегишли сирларни кашф этиш билан бир қаторда, бизни ақл ишлатишга чорлайди ва яна бизни “ақл эгалари” дея сифатлайди. Ҳолбуки, илоҳий ва руҳоний сирларни кашф этишга чақираркан, инсонни “лubb” эгаси сифатида эслайди. “Лubb” (яъни қалб) ҳақиқатни билишда ақлдан ҳам юксакроқ бир воситадир... Шунинг учун ҳам тасаввуфнинг ғояси инсон руҳида яширинган мазкур илоҳий сирларни кашф қилиб, юзага чиқармоқдир.²

Аъроф сурасининг 172-173-оятларида айтилганидек, инсон руҳлар оламида Аллоҳ билан, Унинг улуҳиятини тасдиқлаб, аҳду паймон қилган. Аммо дунёга келгач, бу моддий олам ташвишлари орасида кўпчилик инсонлар, “базми аласт”да Аллоҳга берган ваъдаларини унутиб, қалбларида мосивога - Аллоҳдан бошқа нарсаларга меҳр-муҳаббат қўйиб, яширин ёки очик ширкка йўл қўймоқдалар. Ана шу жиҳатдан тасаввуфнинг ғояси - инсонга Аллоҳ билан қилган аҳду паймонини эслатиб, унинг зарурати ва сирларидан хабар бериб, инсон фитратида мавжуд бўлган Аллоҳга эришмоқ орзусини бу дунёдаёқ рўёбга чиқармоқ йўллари кўрсатишдан иборатдир. Чунончи, Қуръоннинг кўп жойларида “охир-оқибат бизга қайтгувчисизлар”, “муғлақо бизга қайтасизлар”, “қайтиш фақат Аллоҳга қайтишдир” ва ҳоказо дейилган. Ўлимдан кейинги ҳаёт сирларини шу дунёда кашф этиш ва ўлмасдан бурун Аллоҳга эришмоқнинг чораси ҳам “ўлмасдан бурун ўлингиз” ҳадиси орқали баён этилмоқда. Демак, тасаввуф, инсонга “ўлимдан олдин ўлиш”нинг нима эканлигини ва қандай амалга оширилишини ҳам ўргатади.³

¹ Моҳир Из. “Тасаввуф”, 73-74-б.

² Яшар Нури Ўзгурк. “Қуръони карим ва суннатга кўра тасаввуф”, Истанбул, 1979, 22-б.

³ ўша асар, 23-26-б.

IV. ТАСАВВУФ СЎЗИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ

Тасаввуф калимасининг қаердан келганлиги ва тасаввуф аҳлига нима учун сўфий исми берилгани мавзусида турли қарашлар илгари сурилган. Дафъатан қараганда, бу ҳақда сўз юритиш шарт эмасга ўхшайди. Аммо мавзу атрофидаги фикр-қарашлар тасаввуфнинг моҳиятига тааллуқлидир. Баъзилар тасаввуфнинг Исломдан келиб чиққанлигига қарши даъволарини бу сўзнинг келиб чиқиши ҳақидаги фикрлари билан ҳимоя қилганлар. Лекин бу даъволарга қарши ўлароқ ушбу мавзуга алоқадор Ислом мутафаккирлари ҳам ўз фикр-қарашларини илгари сурганлар. Манбаларда зикр этилган асосий қарашлар қуйидагилардир:

а) Тасаввуф сўзи “Асҳоби суффа”дан пайдо бўлган. Бу нуқтаи назарга кўра, сўфийлар ҳолу ҳаракатлари билан Асҳоби суффага ўхшайдилар. Зеро, асҳоби суффа (супа) кўп вақтларини Масжиди Набавийнинг суффа (супа)сида ибодату зикр билан ўтказганлар.

Бироқ асҳоби суффа билан сўфийларнинг яшаш тарзи бир-бирларига ўхшаш бўлса-да, асос жиҳатидан бу қараш тўғри эмас.

б) Тасаввуф калимаси «сафф»дан пайдо бўлган. Сўфийлар Аллоҳнинг розилигига мувофиқ яшаганликлари туфайли охиратда Аллоҳ ҳузурини олдинги сафда турадилар, деган тушунчадан пайдо бўлган. Бу нуқтаи назар ҳам келиб чиқиш жиҳатидан тўғри эмас.

в) “Бану суфа”га нисбат берилиб, сўфий дейилган. Бану Суфа Мудор қабиласига мансуб бўлиб, Каъбатуллоҳга хизмат қилиб, Аллоҳ розилиги учун халққа хизмат қилган ва астойдил ибодатга берилган бир сулоланинг исмидир. Сўфийлар табиати жиҳатидан уларга ўхшатилиб, бу қараш олға сурилган. Келиб чиқиш қондасига мувофиқ бўлса-да, бу қабила Исломдан аввал бўлгани, Исломдан кейин у ҳақда сўз юритилмагани боис, сўфийларнинг ўхшатилиши ҳам ўринсиз. Агар бу қараш тўғри бўлганида эди, сўфий сўзи саҳобалар давридаёқ ишлатилган бўлиши керак эди.

г) Сўфий калимасининг асли “сафовий” бўлиб, талаффузи қийин бўлгани учун “вов” билан “фа” ўрин алмашган. Бу қараш ҳам эътиборга лойиқ эмас.

д) Сўфий сўзи “сафо” ёки “савф”дан келиб чиққан деб айтилади. Бу қарашга кўра, сўфий дунёвий кирлардан қалби тозаланиб, поклангани учун бу номга сазовор бўлган. Имом Қўшайрий ушбу қараш тарафдори. Бу даъво келиб чиқиш қондасига мувофиқ эмас.

е) Тасаввуф, бир ёқлама бўлиш, юз ўгириш маъноларини билдирувчи “савф” сўзидан олинган дейилади. Аллоҳга эришганлар мовсиводан юз ўгирганлари учун уларга сўфий, юрган йўлларига эса тасаввуф дейилган.

ё) Сўфий калимаси юнонча “ҳикмат” (фалсафа) маъносини билдирадиган “софос-софия”дан олинган. Умар Фарид Кам (1861-1944) “Ваҳдати вужуд” асарида (76-бет), Шамсиддин Сомий (1850-1905) эса “Қомуси туркий” асарининг “тасаввуф” ва “сўфий” моддаларида ушбу фикрни ёқлайдилар. Шайх Сафват Йеткин ҳам шу нуқтаи назарни ҳимоя қилади.¹ Исмоил Ҳаққий Измирли эса бу нуқтаи назарни рад этиб, қуйидаги далилларни илгари суради: зоҳидлик йўлига сулуқ қилган кишиларнинг “сўфия” исми билан машхур бўлишлари, юнонча асарларнинг таржима қилиниши ва фалсафанинг мусулмонлар орасида тарқалишидан аввал содир бўлган. Малик ибн Динор (х.131-м.748-49), Робиятул Адавийя (х.135-м.752-53), Шақиқ Балхий (х.153-м.770) ва Фузайл ибн Аёз (х.161-м.778) шундай кишилардандир. Илк бор сўфий исми билан аталган зот 150х.-767м. йилда вафот этган Абу Ҳошимдир. Бундан ташқари сўфий номи юнончадан олинганда эди, унинг истемолга кириши юнон китобларининг таржима қилиниши билан фалсафа лафзининг тарқалишидан кейин рўй берган бўларди. Нима учун сўфияга фалосифа (фалсафачилар) дейилмайди?! Модомики, сўфиянинг асарларида, сўзларида фалсафий баҳслар бор экан, нима учун файласуфларга сўфия дейилмаган? Модомики, файласуфларнинг асарлари ва сўзларида тасаввуф баҳси бор экан, Исломда ҳикмат ва фалсафа билан шуғулланганларнинг энг аввали бўлган Яъқуб ибн Исҳоқ-ал Киндий (х.329-м.940)га нима учун файласуф дейилган-у, сўфий дейилмаган?²

Олим Нўлдеке ҳам юнончадаги “с” ҳарфининг арабчага “син” шаклда ўтганини, сўфий эса юнончадан олинган бўлса эди, “сод” билан эмас, “син” билан ёзилиши кераклигини айтган.³

ж) сўфий калимаси жун, юнг маъносидаги “суф” сўзидан олинган. Рангсиз, дағал жундан тикилган либос киймоқ у даврларда гуноҳдан пушаймон бўлишнинг аломати эди. Муҳосибийнинг фикрича, жунли либос кибрни ўлдириб, одамни камтарин қилади. Малик ибн Динор, Утба ва Суфёни Саврийларнинг жунли либос кийганликлари ривоят қилинади. Анас ибн Моликдан ривоят қилишларича, “Пайғамбар алайҳиссалом бир кишининг даъватига ижобат қилиб, эшагига минар ва жунли кийим кийиб борар эдилар. Сўфийлар ҳам жунли кийим - пайғамбарларнинг кийими ва тавозе белгиси бўлганидан жунли либос киярдилар. Оқ рангли жунли кийим кийиш хижрий III-асрдан эътиборан сўфийлар томонидан расмий либос сифатида мақбул кўрилган.

¹ Ироқий Фахриддин . “Ламаот”, Сафват Йеткин таржимаси, Истанбул, 1985, V-VII б.

² Эройдн С. ў.а. Истанбул, 1981, 26-б; Жаридаи илмийя, 2345-46 бетдан.

³ Никольсон. ў.а. Афифий таржимаси, Қоҳира, 1956, 67-б.

Сўфий калимаси ҳақида тўғри қараш ана шундан иборат. Бунинг тўғрилигига кўп олимлар билиттифоқ келишганлар. Франсиялик шарқшунос Луиз Массигнон ҳам ушбу фикрда (“Ассаи”, 34-37 бет).

Турли хил талқинларга қарамай, бу мавзуда узил-кесил хулоса қуйидагича: қайси сўздан келиб чиққан бўлишига қарамай, “сўфий” калимаси сўфийлик сифатига эга кишилар гуруҳининг номи бўлиб, сўфийлик йўлини танлаган киши “сўфий”, у юрган йўлга эса “та-саввуф” дейилади. Бундан ташқари, сўфийлар дунё билан қалбан алоқани узиб, юртларини тарк этиб, шахарма шахар кезганлари учун уларни “сайёхун” (саёхатчилар) ва “ғурабо” (ғариблар), гаомни оз еганлари учун “жуийя” (қорни очлар), молу давлатга рағбат қилмаганлари учун “фуқаро” (фақирлар), чўлларда кезиб, ғорларда яшаганлари учун Хуросон аҳли томонидан “шикафтийя” дея ҳам аталганлар.

V. ТАСАВВУФ ИЛМИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ТАРИХИДАН

Фиқҳ, тафсир, калом ва бошқа зохирий илмлар каби тасаввуф илми ҳам хижрий II ва III асрларда пайдо бўлди. Албатта, бу илмининг бошқа илмлардан фарқли жиҳатлари мавжуд. Тасаввуф илмининг қандай қилиб дунёга келгани ва қандай хусусиятларга эга эканлиги тўғрисида Ибн Холдун “Муқаддима” асарида аниқ-равшан маълумот берган. Мухимларини қуйида нақл этамиз: “Бу илм, Ислом жамиятида пайдо бўлган шаръий илмлардандир. Унинг асли будир: тасаввуф аҳлининг йўли, саҳоба ва тобеиндан бўлган салафлар назарида Ҳақ ва хидоят йўли эди. Тасаввуф йўлининг асоси, дунёнинг зеб-зийнатию гўзалликларидан юз ўгирмоқ, ўткинчи дунё завқларидан кўнгилни айириб, Ҳаққа йўналмоқ ва тоат-ибодатга астойдил бел боғламоқдир. Хижрий II-асрдан бошлаб мусулмонлар орасида дунё севгиси кучайиб кетгач, тоат-ибодатга берилганлар тоифаси сўфий ва мутасаввиф исмлари билан танилдилар. Бу исм иштиқоқ жиҳатидан “суф”дан келиб чиққан. Чунки улар чиройли либосларни тарк этиб, суф-жун кийиб, дунёпарастларга зид иш қилганлар. Улар зуҳд, узлат, ибодат ва тоатга қаттиқ берилгач, ўзларига хос важд(жўшиш) ва бошқа ҳолларга эга бўлдилар. Бунинг сабаби ва хикмати эса бундай: инсонни бошқа жониворлардан ажратиб турувчи жиҳат - ақлу идрок эгаси эканлиги. Идрок икки хил: биринчиси, илму маърифатли идрок бўлиб, яқийн, гумон, шубҳа ва ваҳимадан иборат. Иккинчиси эса, роҳат-фарохат, ғам-ташвиш, қабз, баст, ризо, ғазаб, шукр ва сабр каби ўзи билан қоим бўлган ҳолларни идрок этишидир. Булар инсоннинг мумаййиз (яхшини ёмондан ажрата олувчи) сифатлари бўлиб, бир-бирига таъсир қилади.

Чунончи, далиллардан хулоса: ғам чекадиган ва хурсанд бўладиган нарсани идрок этишдан ғамгинлик ва шодлик ҳосил бўлади. Муриднинг холи ҳам мужоҳада ва ибодатида ана шундай. Муриднинг ҳар мужоҳадаси оқибатида бир ҳол зухур этиши зарурдир. Бу ҳол бир нави ибодат бўлиб, ундан пайдо бўлган завқ мурид учун бир мақом бўлади ёки ибодат навидан бўлмай, севинч, шодлик дангасалик сингари нафса ҳосил бўлган ҳар қандай кайфият мақом бўлади. Мурид шу тарзда бир мақомдан бошқа бир мақомга кўтарилиб, ниҳоят асл ғоя бўлган - тавҳид ва маърифат мартабасига эришади. Чунончи, Расулulloҳ(с.а.в.) “Ким Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқлигига гувоҳлик бериб вафот этса, жаннатга боради” деганлар. Демак, мурид бу мақомларда юксалиши керак. Бу мақомларнинг асли эса имонга таянган ибодат ва ихлос бўлиб, уларга юксалган кишида ҳар мақомнинг самараси бўлган баъзи ҳоллар ва сифатлар пайдо бўлади. Бу ҳоллардан эса бошқа ҳоллар зухур этади ва натижада тавҳид, ирфон мартабасига юксалади. Агар натижада бирор қусур ва камчилик рўй берса, бу олдинги мақом ва ҳолдаги бир нуқсондир. Нафсоний хотиралар ва қалбий ўй-фикрлар борасида ҳам аҳвол шундай. Шунинг учун мурид нафс ҳисоб-китобига муҳтож. Чунки амалларнинг оқибати албатта ошкор бўлади. Агар натижада камчилик кўрилса, бу унга сабаб бўлган амалдаги нуқсондан дедик. Мурид буни ўз завқи орқали билади ва аввалги ҳолларини ҳисоб-китоб қилади, аммо жуда кам инсонлар бу йўлдан юрадилар. Бу мақомга жуда оз кишилар эриша оладилар. Буларга эса солиқ дейдилар. Чунки инсонларнинг кўпи бу аҳволдан ғафлатда. Солиқ бўлмаган ибодат аҳли фикҳий илм қондаларига кўра тоат-ибодатини ихлос билан бажараверадилар. Сулук аҳли эса қилган ибодатининг камчиликдан холи бўлиб, бўлмаганини англамоқ учун завқ ва важд билан ибодатларининг натижаларидан баҳс этадилар. Мазкур изоҳлардан шундай хулоса чиқадики, тасаввуф ахлининг асл йўли - феъл ва тарк узра нафсини ҳисоб-китоб қилиш ва мужоҳадалар натижасида ҳосил бўлган завқу важд ҳоллари ҳақида сўз юритишдан иборат. Шу ҳолда уларнинг ўзларига хос баъзи одобу усуллари, ўзаро ишлатиладиган маълум истилоҳлар бор. Чунки луғатлардаги қалималар фақатгина ҳамма англайдиган маъноларга далил бўлганидан, ҳамма англамайдиган маъно пайдо бўлгач, уни ифодалайдиган таъбир ва истилоҳ қидириб топилиши табиийдир. Ана шу тарзда фақатгина мутасаввифларга хос бўлиб, оддий шарият аҳли билмайдиган тасаввуф илми юзага келди ва шарият илми ҳам икки қисмга ажралди: бири фақиҳ ва фатво аҳлига хос бўлган фикҳ илми бўлиб, барча мусулмонлар билиши зарур бўлган ибодатлар: исломий муомалалар шулар жумласидандир. Иккинчиси эса, тоат-ибодатлар мужоҳадаси туфайли пайдо бўлган завқу важд бўлиб, буларнинг бирдан иккинчисига юксалишнинг моҳияти ва

буларга тегишли истилохларнинг изохланишидан иборатдир. Илмлар аста-секин кўнгиллардан сатрларга кўчиб, фикҳ, усули фикҳ, калом, тафсир ва ҳоказо илмларга оид асарлар ёзила бошланганида, тасаввуф йўлига мансуб кишилар ҳам ўз тариқатларига доир асарлар бита бошладилар. Уларнинг баъзилари вараъ, тақво, аҳз ва таркка аҳамият бериб, нафс ҳақида китоблар ёздилар. Мухосибийнинг “Ар рия” асари бунга мисол. Баъзи тариқат аҳллари эса тариқат одоби ва тариқат аҳлининг завқу важда ҳолларига доир рисоалар ёздилар. Имом Қушайрийнинг “Ар рисола”, Сухравардийнинг “Аворифул маориф” асарлари шулар жумласидандир. Имом Ғаззолий эса мазкур икки йўлни жамлаб, “Ихёу улумиддин” асарини ижод этди. Сўфийлар тариқати дастлаб фақатгина тоат-ибодатдан иборат бўлиб, ҳукмлари тасаввуф арбобларининг сўзларидан ўрганилар экан, тафсир, ҳадис, фикҳ ва бошқа илмлар зухур этганидек, тасаввуф илми ҳам мусулмонлар орасида мустақил бир илм сифатида пайдо бўлди. Сўфийлар қилган мужоҳада ва зикрлари соясида кўпинча ҳиссиёт пардалари кўтарилиб, илохий оламлардан бўлмиш ғайб оламларига рўбарў келадилар. Ҳис-туйғулардан нарига ўтолмайдиган аҳли хис мазкур оламлар ҳақида ҳеч нарса идрок этолмайдилар. Рух ҳам ушбу ғайб оламидандир. Бу кашфнинг сабаби қуйидагичадир: Рух зоҳирий туйғулардан халос бўлиб, ботинга йўналса, туйғу аъзоларининг хис ва идроклари заифлашади. Унга сари рух кучаяди, салтанати ортади ва тобора ривож топади. Зикр ҳам унга ёрдам беради. Чунки зикр рухнинг инкишофига озуқадир. Шу тарзда рух доимо ривожланиб, “илм” мартабасидан “шуҳуд” мартабасига чиқади; ҳиссиёт пардалари батамом кўтарилади ва нафснинг зотий мавжудияти тамом бўлади - ана шу идрокдир. Нафс ва рух бу мартабага юксалгач, баъзи илохий эҳсон-икромларга, ладуний илмларга, ғайб оламига оид сирларга эришади. Нафслари билан курашда давом этувчиларнинг кўпчилигида бу ҳолат мавжуд бўлади. Бундайларга кашф аҳли дейилиб, улар вужуд ҳақиқати борасида бошқалар англаб етмайдиган сирлардан воқиф бўладилар. Кўпинча келажакдаги ҳақиқатларни аввалдан идрок этадилар. Айрича, қалбий химмат ва нафсоний қувватлари билан моддий оламда тасарруф эгаларига айланадилар. Аммо буюк мутасаввифлар бу кашфларга ҳам эътибор бермайдилар. Тасарруф мавзусига кирмайдилар ва ўзлари маъмур бўлмаган жиҳатларнинг ҳақиқатидан хабар бермайдилар. Аксинча, ўзларида зухур этган бу кашфларни бир имтихон деб қабул қиладилар ва ундан Аллоҳга тавба қиладилар. Чунинчи, асхоби киём ана шу тарзда мужоҳада қилганлари боис бундай қароматларга бошқаларга нисбатан кўпроқ эга эдилар. Аммо бундай кашфу қароматларга эътибор бермасдилар. Жумладан, хулафои рошидиннинг кашфу қароматлари кўп эди. Қушайрийнинг “Рисола”сида ўрин олган тариқат улуғлари ва кей-

инчалик уларнинг йўлидан юрганлар ҳам бу хусусда асхоби киромга тобе бўлганлар. Кейин чиққан мутасаввифларнинг баъзилари эса бундай кашфу кароматлар ва ғайб оламига алоҳида эътибор бериб, буни ўз сулуқларининг ғояси деб санаганлар. Рухларни инкишоф эттириб, туйғуларини заифлаштириш усуллари фарқли бўлганидан, уларнинг риёзат йўллари ҳам турличадир. Улар мазкур кашф холига эришганларида, борлиқнинг барча сирларини идрок этиб, ҳақиқатларни тугал кашф этдик деб ўйладилар.

Ибн Холдуннинг ёзишича, Имом Ғаззолий ўзининг “Ихё”сида бундай кашфу кароматга эга бўлган сўфийларга ён босмайди. Чунки риёзат ва хилват натижасида баъзи ғайримуслимларда ҳам шундай ҳоллар ҳосил бўлади. Эътиборга лойиқ жихати шуки, кашфу каромат шариатда истиқоматнинг тўғрилигидан келиб чиққан кашфдир, дейди. Бу изоҳлардан маълум бўлмоқдаки, тасаввуф илми - мавзу, ғоя, усул жихатидан бошқа шаръий илмлардан ажралиб туради. Унинг бошқа диний билимлар орасидаги ўрнини қуйидаги муносабат орқали аниқлаш мумкин: маълумки, фикҳ, тафсир, хадис илмлари ҳис, ақл ва нақлга таянади. Диний ҳужжатларнинг зохирий маънолари асос қилиб олинади. Буларда ақл ушбу ҳужжатларга бўйсунди. Калом илмининг манбаи ҳам ҳис, ақл ва нақлдир. Аммо калом илмида ақлга кўпроқ эътибор берилиб, диний ҳужжатларни асос қилиб олган ҳолда, фалсафа усулидан фойдаланилади. Фалсафанинг йўли ҳис ва ақл бўлиб, ақл ҳужжатдан олдин келади. Тасаввуфнинг йўли эса булардан айрича, унинг йўли - “кашф” йўлидир. Манбаи ҳис, ақл ва ҳужжат билан бир қаторда диний ҳаёт тарзига асосланган завқ, илхом ва кашфдир. Шу билан бирга шариат ҳукмларига итоат қилиш ҳамдир. Кашф йўлига асосланмоқ билан бирга шариат ва диний ҳужжатларга эътибор берилмаган йўлга эса “ишрок” (ширк келтириш) йўли дейилади. Қисқаси илм эгаллашда икки бош йўл бор: I) назар ва истидол (ҳужжат келтириш); ақл ва мантиқ йўли бўлиб, бу йўлдан агар диний ҳужжатларга асосланса, калом илми, асосланмаса фалсафа илми пайдо бўлади. II) риёзат ва мужоҳада, кашф ва сезги (басират) йўли; бу йўл орқали қўлга киритилган илмга, агар шариат ва диний ҳужжатларга таянса, тасаввуф, таянмаса ишрок фалсафаси дейилади. Бу изоҳдан келиб чиққан ҳолда дейиш мумкинки, тасаввуф илми диний ҳужжатларнинг зохирий ҳукмларга кўра амал қилишни ўзига асос қилиб олгани туфайли фикҳ, тафсир ва хадис орқали назар ва истидолдан фойдаланса, калом ва фалсафа билан ҳамкор-муштарак хусусиятга эга бўлади. Булар билан бир қаторда кашф, илхом ва сезгини ўзи учун билим манбаи деб билиши сабабли, бошқа илмларда бўлмаган турли шахсларга тегишли бир хусусиятга ҳам эришиб, исломий илмларнинг мустақил бир жабҳасини ташкил этмоқда.

VI. ТАСАВВУФИЙ ТУШУНЧАНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Фикҳ, тафсир, хадис ва калом каби илмлардан ташқари, мустақил бир илм соҳаси сифатида хижрий II-асрнинг охиридан бошлаб жамлана бошлаган тасаввуфнинг ўзига хос баъзи хусусиятлари мавжуд. Чунончи:

а) Тасаввуф, асос эътибори билан Қуръони карим ва ҳадиси шарифларга асосланган илмдир. Тасаввуф мавзусида асар ёзган муаллифлар, барча фикрларини ё бир ояти каримага ёхуд бир ҳадиси шарифга таянган ҳолда билдиришган. Бу хусусият тасаввуф тарихининг ҳар саҳифасида ҳукми жорий этилган хусусдир. Ҳижрий IV ва V-асрлардан эътиборан тасаввуфнинг ичига кирган бир қанча ташқи - бегона фикрлар, унинг бу хусусиятига зиён етказмайдилар. Хуллас, тасаввуф Исломдан пайдо бўлган ва исломий хусусиятни давом эттирган илм соҳаси ва фикрлаш тизимидир. Тасаввуф қиёфасида майдонга чиққан баъзи ботил мазҳаб ва ҳаракатларни ҳақиқий-асл тасаввуфга қориштирмаслик керак.

б) Тасаввуф назарий бўлиши билан бирга, тажрибада кўринадиган амалий илм ҳамдир. У фақатгина назариёт билан чекланиб қолган тушунча эмас. Чунки тасаввуф кўрсатган мақсадларга фақатгина тушунча ва ўрганиш билан эмас, амал қилиш орқали эришмоқ мумкин. Бу ерда амал дейишдан мақсад, фақатгина ибодат эмас, ҳаётнинг ҳар бир дақиқасида маълум бир ният ва мақсадга кўра қилинган ҳар бир фаолиятдир. Тасаввуф - ҳаётни батамом феълан Қуръон ва суннатга кўра белгилашни талқин этади. Коинотдаги ва инсоннинг ички оламидаги сирларини кашф этмоқ ва илоҳий ҳақиқатни англамоқ фақатгина амал қилиш орқали мумкин бўлади. Имон ҳам фақатгина шу орқали қамол топади. Тасаввуфий имон - амалий имондир. Калом ва фалсафа имонни мужаррад (фардий) ва ақлий бир ҳодиса сифатида баҳолайди. Тасаввуф эса имонни ахлоқий турмуш тарзи, ўзаро ҳамжиҳатлик, меҳр-муҳаббат ва ҳол сифатида баҳолайди. Яъни тасаввуфий имон статик (турғун) эмас, динамик (фаол)дир.¹

в) Тасаввуфда билим манбаи сифатида соғлом фикр ва ақл билан бир қаторда илҳом, кашф ва сезгига ҳам ўрин берилган. Сўфийлар назарида ақл ва нақл маълум ўлчовларда билим манбаи бўлиш билан бирга, энг олий ва энг қудсий билимлар кашфу илҳом билан, яъни сезги орқали ҳосил қилинади. Бу йўл орқали эришилган билимга сўфийлар илм эмас, “маърифат”, “ирфон”, “илми мукошафа”, “илми ладун”, “илми ваҳбий” каби номлар берганлар. Сезги орқали эришилган “ирфон” - Аллоҳ ва унинг сифатлари ҳақида бевосита маълумот беради. Ақл ва диний ҳужжатлар эса билвосита маъ-

¹ Ўзтурк Я.Н. ў.а. 64-б.

думот беради. Ботиний тажриба ва маънавий мушоҳадага асосланган бевосита маълумот - “ирфон”, диний ҳужжатларнинг ривоят қилиниши ёки ақлий қиёс ва ҳужжат келтиришга асосланган маълумотлардан, яъни илмдан муҳимроқ ва қадрлироқдир.

г) Тасаввуфий билимларнинг энг муҳим хусусиятларидан бири янги, асл ва оригиналликдир. Бунинг сабаби эса манбаининг бевосита сезги ва илҳом эканлигидир. “Маърифат”нинг хусусиятларидан бири унинг янгилиги. Сўфийлар ояту ҳадислардан барчага маълум маънолар билан бир қаторда янги маънолар чиқаришга ҳаракат қиладилар. Улар Қуръонни ўқиёнусга ўхшатган ҳолда ўқир эканлар, уни бевосита Аллоҳдан тинглашга ғайрат қиладилар. Гўё қироат онда оятлар ўзларига нозил бўлаётгандек ҳис этиб ўқийдилар ва қулоқ соладилар. Бу ҳақда Имом Шаръоний бундай дейди: “Бирор валий янги бир шариат ижод этмайди, аммо Қуръон ва ҳадис тўғрисида янгича қараш кашф этади. Авваллари бу қарашдан беҳабар бўлганлари учун, тасаввуф йўлига ишонмаганлар, кашф этилган бу қарашни қабул этолмайдилар ва уни ҳатто қоралаш ниятида “яхши-ку-я, аммо илгари ҳеч ким бундай демаган-ку?!” дейдилар.¹ Салафчи ва каломчиларнинг тасаввуфга қилган ҳужумлари ана шу сабаблидир. Улар шу баҳонани пеш қилиб, сўфийларни “диннинг ғоясини булғаяпти, ўзгартиряпти” деб айблаганлар. Салафийянинг нақлга ва каломийянинг ақлий ҳужжат келтиришга асосланган статик ва ўзгармас исломий қарашига муқобил сўфийлар ўзгарувчан ва динамик қарашга эга бўлганлар. Бу нуқтаи назар доирасида сўфийлар Ислонинг тамал ўлчовларига мувофиқ исломий қараш тизимига янгича ва оригинал услуб қўшганлар.²

д) Тасаввуфий билимга эга бўлиш методи қалбнинг покланишидир. Бу иш китоб ўқиш, ёллаш билан амалга ошмайди. Ақлий ҳужжат келтириш билан ҳам амалга ошмас. Зеро, бу иш назарий эмас, амалийдир. Шунинг учун “тасаввуф қол (сўз) илми эмас, ҳол илмидир” дейилган. “Ҳолва деган билан оғиз чучимайди” мақоли ҳам шунга ишора. Қалбни поклаш ҳақиқий ихлос билан амал қилиш, ибодатга берилиш, диннинг буйруқларини бажариб, мэн этганларидан қайтишдир. Шу орқали қалб софлашиб, тиниқлашади ва илоҳий билимлар тажалли этувчи маконга айланади. Бундай ҳолга келган қалбларга Аллоҳ таоло баъзи билимларни эҳсон этади. Шу боис тасаввуфий билимга “вахбий илм” ҳам дейилади. Негизи илоҳий бўлгани сабабли “ладуний илм” ҳам дейилганки бу илм кишининг касб-корига алоқадор эмас. Бошқача қилиб айтганда, қилинган амал ва мужоҳада-интилишлар бу йўлда фақатгина тайёргарлик саналиб, ил-

¹ Шаръоний. Табақатул кубро, Миср, 1954, 1-ж, 6-б.

² Улудоғ Сулаймон. Ислон тафаккурининг тузилиши, Ист. 1979, 128-129-б.

мга эришишни қийинлаштирмайди. Аллоҳ истаган бандасига бу илмни эҳсон этади, истамаса йўқ. Шуниси ҳам ҳақиқатки, “ваҳбий илм”га эриша билмоқ учун ибодат ва мужоҳадалар орқали қалбнинг покланиши ва қалбдаги зулмат пардаларининг бартараф этилиши шарт.

Илҳом, тасаввуфда билим манбаи сифатида биринчи даражали аҳамият касб этиши маълум. Баъзи машхур тасаввуфий асарларга кўйилган номлар бунга далилдир. Масалан, нақшбандия тариқати мансублари Имом Раббонийнинг асарига “Мактуботи қудсия” дея унга қудсийлик изофа этадилар. Мавлавийлар Румийнинг “Маснавий” сига “Мағзи Қуръон” дейдилар. Ҳатто бу асарни форс тилидаги Қуръон дейишгача ҳам борганлар. Ибн Арабий эса “Футуҳотил Маккия” асарини Маккадаги ҳаёти чоғида рўй берган фатҳлар, файзу илҳомлар туфайли, “Таназулоту мавсилия” асарини эса Мусулда яшаган пайтида ўзига келган илҳомлар сабабли қаламга олган. Бу ҳақда Ибн Арабийнинг куйидаги сўзлари ўта аҳамиятлидир: “Аллоҳга ҳамдлар бўлсин, илм борасида ҳазрати Расулulloҳдан бошқасига тақлид қилмадим. Билимларимиз батамом нуқсондан холи сақланган бўлиб, нақл ва ривоятга суянмайди”. “Аллоҳга шукрлар бўлсин, айтган сўзларимизнинг барчаси Аллоҳ қалбимизга солган илҳомга таянади”. “Ёзганларимиз ва ёзаётганларимизнинг ҳаммаси имлоий Илоҳийга, илқойи Раббонийга ва нафаси руҳонийга суянган. Билимимиз ваҳий калом эмас, балки ваҳий илҳомдир”. “Бизнинг ва бу йўлдагиларнинг билим манбаи ақлу фикр эмас, файзи илоҳийдир”. “Билимимизнинг барчаси завққа, яшаш ва ички тажрибага асосланади. Улуми завқийнинг манбаи илоҳий тажаллидир. Баъзан тўғри хабар ва соғлом назар орқали билимга эга бўлмоқдамиз”. “Футуҳот”нинг бирор қисмини иродамга ва ақлимга асосланиб ёзганим йўқ. Ҳақ таоло илҳом малаги орқали қай тарзда имло эттирган бўлса, ўша тарзда қаламга олдим. “Асарларимни ақлу фикрга таяниб эмас, илҳом фариштасининг қалбимга кўйган нафасга асосланиб ёзаман”. “Соғлом ақида батамом кашфу шуҳудга асосланади”. “Кашфда қатъийян хато бўлмас, аммо диний ҳужжат келтиришда янглишликлар бўлар”.¹ Ибн Арабий “Фусусил ҳикам” асарини ҳам тушида пайгамбаримиз (с.а.в.)ни кўриб, у зотнинг буйруқ ва маслаҳатлари билан ёзганини ўзи шу асарида қайд этган.

Имом Ғаззолий ҳам “Иҳёи улумиддин” асарининг “таваккул” бобида тавҳиднинг тўрт мартабаси борлигини писта мисолида бундай шарҳлайди:

1. Пистанинг ташқи яшил пўсти.
2. Бу пўстнинг остидаги қаттиқ пўст.

¹ Улуғ С. ўша адабиёт. 138-140-б.

3. Пистанинг ичи.

4. Пистанинг ичидаги ёғ. Биринчисига қишурул қишр (пўстнинг пўсти), иккинчисига қишр (пўст), учинчисига лубб (мағзи), тўртинчисига луббул лубб (мағзнинг мағзи) дейилади. Зоҳирий олимлар наздидаги тавҳид ё пўсти, ё пўстининг пўстидир. Орифлар назаридаги тавҳид эса ўзи-мағзи ёки мағзининг мағзидир. Улуғ орифлар дин руҳи, улуҳият сирри ва рубубият илмидан воқифдирлар.

Фаридуддин Аттор “Тазкиратул авлиё” асарининг ибтидосида тасаввувий билимлар наздида зоҳирий илмларнинг кадр-қийматини куйидагича ифодалайди: “Ирфон амал ва ҳолнинг натижасидир. Ёдлаш ва сўзлашнинг маҳсули эмас. Ирфон- аёндир, баён эмас асрордир, такрор эмас; ваҳбийдир, касбий эмас; ҳис қилиш ва яшашидир, эшитиш эмас. Ва ниҳоят ирфон - “аддабани Рабби” (Парвардигорим мени тарбиялади) каби бўлиб, “алламани аби” (отам менга ўргатди) туридан эмас.

Машҳур сўфий Боязид Бастомийнинг сўзлари ҳам аҳамиятга молик: “Мискинлар ўликнинг ўликдан айтган ривоятига асосланади. Ҳолбуки, биз Ҳайй ва доим тирик бўлган Аллоҳ таолодан илм оламиз”.¹

Ибн Арабий машҳур калом олими Фаҳриддин Розийга ёзган бир мактубида бундай дейди: “Эй дўстим, илмда камолотга эришмоқ учун нақл ва устоз изламасдан, воситачисиз илмни бевосита Аллоҳдан олмоқ даркор. Фақатгина нақл ва устоз орқали билим олган кишилар умрларини махлуқот билан машғул этароқ тугатадилар. Парвардигорларидан завқу насиба ололмайдилар. Бир шайхга интисоб қилиб, тасаввуф йўлига кирсанг, ҳеч чарчоқ билмай, захмат чекмай, Хизр каби илҳом орқали соғлом билимга эришасан. Назарга, фикрга, гумонга ва таҳминга эмас, балки фақатгина кашфу шуҳудга асосланган билим - ҳақиқий билимдир”.²

Кўриниб турибдики, мутасаввифлар илоҳий ҳақиқатларни кашф этишда ва метафизик масалаларга оид билимларни эгаллашда ақлга, нақлга ва восита орқали ўрганишга кўп эътибор бермайдилар. Энг соғлом билим воситаси сифатида кашфу илҳомни тан оладилар. “Башарий ақл сўз ва ишларимизда ярайди, аммо ҳол бобига келганда қийматсиз”, деган экан Жалолиддин Румий.

Мутасаввифларнинг ақлга нисбатан ҳақиқий қарашларини олим Исмоил Фанний Эртуғрул бундай ифодалайди: “Бошқа динлардаги мистицизмни билмаймиз, аммо мукошафа арбоби бўлган мусулмонлар ақлни ҳеч қачон тарк этмаганлар ва унга лоқайд қарамаганлар. Лекин ақлни идрок эта оладиган ҳақиқатлар учун ишлатганлар. Ақл

¹ Улудоғ С. 145-б.

² Улудоғ С. 154-б: Шаъроний. Лавокихул анвор, 80-б.

идрок этиш мумкин бўлмаган ҳақиқатларни кашфу илҳом орқали англашга ҳаракат қилганлар”.¹

VII. ТАСАВВУФ ВА ҒАРБ МИСТИЦИЗМИ ОРАСИДАГИ ФАРҚЛАР

Исломнинг мистик жабҳасини ташкил қилувчи тасаввуфни, мистицизмдан ажратиб турувчи баъзи унсурлар мавжуд. Қуйида Ислом тасаввуфи билан мистицизм орасидаги маълум фарқларни эслаб ўтсак фойдадан холи бўлмас.

Мистик тушунчанинг энг биринчи ўзига хос хусусияти-сирлилигидир. Бундай тушунча тарзининг асоси - илоҳий билим ва яширин тугилиши лозим бўлган сирлар мавжудлиги. Асли лотинча сўз билан мистицизмнинг маъноси ҳам “яширин, тилсиз, оғиз очмаслик ва кўз юмиш” деганидир.

Мистицизмга кўра ҳақиқатга мистик йўл орқали етишилади. Фалсафий ва диний характерга эга бўлган мистицизмнинг фалсафий қисмида эришилган натижалар изоҳланади ва ҳимоя қилинади, диний мистицизмдаги ҳолат баҳслашилмайди. Мистицизмнинг ғояси - ҳақиқатни топиш, Аллоҳга эришмоқ ва маънан қониқишдир. Бу ғояга эришмоқ учун ҳар бир жамият турли мистик, ўзига хос баъзи тамойилларни ўртага кўндаланг қўйган. Вақт ўтган сайин булар мактаб ҳолига айланган: Шарқда ҳиндуизм ва бутпарастлик, ғарбда Орфеус ва Плотиниуснинг фикр-қарашлари шулар жумласидандир. Ушбу асаримизда Исломдан ташқарида ривожланган мистик жараёнларни алоҳида текшириб ўтирмаймиз. Фақатгина Ислом тафаккурининг мистик жиҳатини ташкил қилувчи тасаввуфнинг мистицизм билан баъзи ўхшаш томонлари мавжудлиги сабабли Ислом тасаввуфи билан “мистицизм” ўртасидаги фарқларни қисқача аниқламоқчимиз. Рўйи заминдаги барча динлар ва тизимларнинг муштарак хусусиятларидан бири - уларда баъзи мистик томонларнинг мавжудлигидир. Аммо бу ҳолат барча мистик жараёнларнинг айнан бир-хил бўлишини тақозо этмайди. Ҳар бир дин ва фалсафа таркибида алоҳида равишда ўсиб улғайган мистик жараёнлар ўзаро фарқларни ҳам юзага келтиради. Шу боис тасаввуфда мистик хусусият билан бир қаторда бошқа, ўзига хос хусусиятлар ҳам мавжуд бўлиб, мистицизмдан тамоман фарқлидир. Ҳам тасаввуфни, ҳамда ғарбу шарқ мистицизмини жуда яхши билган Рене Гюнон (1951 й. в. эт.) Ислом тасаввуфи билан мистицизм ўртасидаги фарқларни қуйидагича таърифлайди:

1. Мистицизмнинг икки характери бор: пассивлик (ҳаракатсизлик) ва метод (усул)сизлик. Мистицизмда инсоннинг қаердан бошла-

¹ Луғатча-и фалсафа, 445-б.

нишию қаерга қадар етиб бориши маълум эмас. Тасаввуфда бидоят (ибтидо) ва ниҳоят, бошланиш ва камол топишга эришув ва бу йўлчиликда қўлланилган метод муҳим аҳамият касб этади. Мистицизмда ҳаракат ва ғайратга эҳтиёж йўқ, кишининг яратилиши имконияти кифоядир.

2. Мистицизмда шайхга боғланиш асоси йўқ. Тасаввуфда эса сайру сулук бир муршид ҳузурида бошланади ва бунга “иккинчи туғилиш” дейилади.

3. Мистицизмда муршидлар силсиласи йўқ. Ҳолбуки, тасаввуфий тарбиянинг энг муҳим унсурларидан бири силсиладир. Бу силсила ҳазрати Пайғамбар(с.а.в.) орқали Жаброил а.с. га қадар бориши, унинг ғайри башарий (башар усти) эканига ишорадир.

4. Мистицизмда муршид бўлмагани сабабли аврод, азкор (кундалик ўқиладиган дуолар, зикрлар) ҳам йўқ. Ҳолбуки, сайру сулук шайх тайинланган ва белгилаган чизги-йўл узра жараён этади ва ташқарига чиқилмайди.

5. Мистицизмда юқорида айтилганидек, истеъдод ва қобилият кифоядир. Тасаввуфда эса интисоб - шайхга боғланиш, бир - бирини тақозо этувчи уч босқични намоён этади:

а) кишининг истеъдоди;

б) бу истеъдод ва қобилиятнинг кучайиши ва ривожланишини таъминловчи илоҳий нур ва файзининг берилиши;

в) шайх, зикр, риёзат каби ёрдамчи унсурлар орқали мақомларни бирма-бир ошиб ўтиб, вуслатга ва ваҳдатга эришуви.

6. Мистицизмда техник қоидалар йўқ. Ҳолбуки, тасаввуфда тариқатларнинг одоб-аркон деган махсус усуллари мавжуд бўлиб, киши бу техник усуллардан фитратига энг мувофиқ бўлганини танлайди ва ўша тариқатга киради. Тариқат алмашиш ҳодисаси ҳам шунга асосланади.

7. Аврод-азкор мистицизмда шарт эмас. Мистик одам қилган ибодатлар ҳар ким қилаверадиган ибодатлардир. Тасаввуфда эса шайхнинг тавсиясига кўра мурид муайян вақтларда зикру тасбеҳот билан шуғулланади.

8. Мистиклар пировардида “илмал яқийн” даражасига кўтарила оладилар. Сўфийлар эса “айнал яқийн”дан ҳам ўтиб, “ҳаққал яқийн”га - комил инсон нуқтасига эришадилар. Мистиклар “Тангрига эришув” дея жаннатни назарда тутадилар. Сўфийлар учун эса олиий ғоя ва мақсад “халос-нажот”, яъни Ҳақ билан ҳақ бўлмоқ, бирга бўлмоқдир.

9. Мистик ҳолларда экстаз-важд (ўзини йўқотиш) муҳим хусус, солиқ учун эса ботиний (ҳолат) асосдир. Мистик ҳоллар ўтади-кетади, кейин у ҳолни топа олмасликлари мумкин. Сўфий қўлга киритган файзни эса ҳеч ким тортиб ололмайди.

10. Мистицизмда босқичлар йўқ. Тасаввуфда эса пирамидасимон тизим (мақомлар тизими) бор. Ҳамманинг ўз ўрни-мақоми бор.

11. Мистицизмда изтироб асос қилиб олинган. Тасаввуфий тарбияда эса бу усулга вақти-вақти билан мурожаат этилади, бироқ махсус аҳамият касб этмайди.¹

Кўриниб турибдики, мистик хусусиятга эга бўлиш билан бирга, тасаввуф мистицизмдан ҳам таркиб жиҳатидан ҳамда услуб жиҳатидан тамоман фарқлидир.

VII. ТАСАВВУФНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ МАСАЛАСИ

А. Бегона (ташқи) таъсирлар масаласи

Тасаввуф калимаси каби, тасаввуф жараёнининг қаердан пайдо бўлгани ҳақида ҳам турли фикрлар айтилган. Айниқса, шарқшунослар кўпинча “Тасаввуф Исломдан ташқаридаги таълимот” деган ғояни илгари сурганлар. Шарқшуносларнинг бундай қарашлари бир неча нуқтада кўзга ташланади:

а) Эрондан келиб чиққанлиги ҳақидаги даъво: араблар фалсафий тафаккур жиҳатидан қобилиятсиз, бетараф бўлсалар, эронликлар бу бобда қобилиятли бўлганликлари боис, нозик тафаккур тарзи билан тасаввуф арабларга Эрон таъсири орқали ўтган деган даъвони илк бор Комте де Гобинью “Эрон тарихи” номли асарида ўртага ташлаган. Кейинчалик бу фикр Броун томонидан маъқулланган, Олмонияда Хортан, Делитш, Францияда Эдгард Блохет ва Э. Ренан каби шарқшунослар томонидан асло танқидга учрамаган ҳолда қўллаб-қувватланган. Ҳолбуки, аксинча, тасаввуф Эронга араб миллатига мансуб илк мугасаввуф ва сўфийлар орқали кирган.²

б) Ҳинддин келиб чиққанлиги ҳақидаги даъво: машҳур туркий олим Абу Райҳон Беруний (973-1051)нинг “Таҳқиқу ма лил хинд” асарида ҳинд фалсафасининг Исломга таъсири ҳақида маълумот бор. Масалан, Пантанжали деган бутпарастлик фалсафасининг Ислом мутасаввифларидан Боязид Бастомий, Мансур Халлож ва Маҳмуд Шабустарийга таъсир қилганлиги айтилган. Бироқ бу даъво, ўта шубҳалидир. Чунки Патанжали фалсафасининг бу зотлардан кейин юзага чиққанлиги тарихдан маълум. Қолаверса, бу фалсафа Исломга тамоман зид. Зеро, Ислом “борлик” (вужуд) фикрини қабул этиб, “йўқлик”

¹ Мустафо Кара. Тасаввуф ва тариқатлар тарихи. Ист. 1985, 15-17-б; Мустафо Таҳралнинг “Франсалик мусулмон Абдулвоҳид Яхё (Рене Генон)нинг асарларида тасаввуф ва мистицизм фарқи”// Қуббаолти академик мажмуаси. №4, октябрь, 1981). номли мақоласидан.

² М. Из. ўша адабиёт. 85-85-б; Умар Ризо Дўғрул. Ислом олиб келган тасаввуф. 28-31-б. Ҳ. Зиё Улкан. Ислом тафаккури. 105-б.

фикрини рад этади. Исломда дунёга кўнгил кўймаслик, мутлақ борлик бўлиши Аллоҳга яқинлашмоқ учун қилинади. Айрича, Ислом Ҳиндистонга жангу жадал билан эмас, мутасаввифлар, кубравия, нақшбандия, шаттория, равшания ва нурбахшия тариқатлари воситасида кириб борган.¹ Никольсон, Блохет, Дози ва Ван Кремер каби шарқшунослар тасаввуфнинг келиб чиқишини ҳиндга боғлайдилар. Тасаввуфдаги “фано” билан бутпарастликдаги “нирвана” назариялари ва илк сўфийлардан Иброҳим ибн Адҳам билан Будда ҳикоялари орасидаги ўхшашлик, мазкур иддаоларнинг асосий далилларидир. Л.Массигнон, Л.Гардет ва Анавати каби олимлар тасаввуфдаги зикр услублари ҳинд таъсирида юзага келган дейдилар.²

в) Янги Афлотунчиликдан келиб чиққанлиги ҳақидаги даъво: Янги афлотунчилик ҳинд мистицизмидан ва Орфеос динидан таъсирланиб шаклланган. Орфеос дини эса шарқ динлари таъсирига учраган. Янги афлотунчилик асосчиси Плотинус, Афлотун фалсафаси билан шарқ фалсафасини бирлаштирган. Шу боис бу фалсафа ҳам ғарбликларнинг ҳамда шарқликларнинг эътиборини тортиб келган. Тасаввуфнинг илк даври бўлган зуҳд босқичида янги афлотунчилик таъсирини кўриш имконсиз. Чунки таржималар орқали юнон фалсафасининг мусулмонлар орасида ёйилиши бу даврдан кейин содир бўлган. Айрича, илк сўфийлар ўз одатларига амал қилиб доим фалсафага қарши турдилар. Мазкур фалсафа тасаввуфга таъсир кўрсатди дегувчилар “ваҳдати вужуд” фалсафаси билан Ибн Арабийдаги таъсирни кўзда тутмоқдалар. Л.Массигнон шулар жумласидан. Олим Эрол Гунгўр “Янги афлотунчилик таъсири тасаввуфнинг иккинчи даврида - тасаввуфий тафаккур бир тизимга кирган даврда таъсир кўрсатди”, дейди. Шу билан бирга Э.Гунгўр, Ибн Арабий мазкур фалсафадан кўп таъсирланганлигини таъкидлайди.³ Аммо шуниси аён ҳақиқатки, Ибн Арабий ва ундан кейин чиққан мутасаввифларда янги афлотунчилик таъсири асло сезилмайди. Лекин бу мутасаввифлар ушбу фалсафадан фикр олган бўлсалар ҳам, исломий нуқтаи назар остида сингдириб, ўз фалсафаларини исломий пойдевор устига қурганлар.

г) Иброний-насронийликдан келиб чиққанлиги ҳақидаги даъво: Иброний-насроний унсурлардан арабчага ўтган ва мутасаввифлар томонидан қўлланилган “лохут”, “носут”, “жабарут”, “малакут” каби бир қанча истилоҳларга асосланган баъзи шарқшунослар Ислом дини ва тасаввуф иброний-насроний муҳитдан таъсирланган, келиб чиққан

¹ М. Из. ў.а. 86-87-б; Ҳ.З. Улкан, ў.а. 106-б.

² Эрол Гунгўр. Ислом тасаввуфининг масалалари, 49-50-б.

³ Янги афлотунчи фалсафанинг тасаввуфга қилган таъсири ҳақида қаранг: Э.Гунгўр. ў.а. 51-61-б; М.Из. ў.а. 87-88-б; Ҳ.З. Улкан. ў.а. 106-108-б.

деган даъвони илгари сурадилар. Аммо бир-бирлари билан озми-кўпми ўзаро алоқаси бўлган, фарқли эътиқод ва анъаналар орасидаги табиий боғлиқликни истисно қилганда, Ислом ва тасаввуф на яхудийликдан, на насронийликдан таъсирланиб, таъсис топган. Қолаверса, бу динлар эътиқодий жиҳатдан Исломга мувофиқ келмайдиган тизимлардир.¹ Тасаввуфдаги насронийлик таъсири ҳақида энг кўп А.Палакиос тўхталган. Юқорида айтиб ўтилган ташқи таъсирлар тўғрисида шундай фикр билдириш мумкин: Ислом тасаввуфи ташкил топар экан, ҳеч қандай ташқи таъсирга асосланмаган ҳолда бевосита исломий тамойиллар устига қурилган. Тўғри, тасаввуф фалсафий характерга эга бўлиб, “ваҳдати вужуд” назарияси кенг тарқалган даврда баъзи ташқи манбалар, тўғрироғи унсурлар тасаввуфга кирган бўлса-да, ўз моҳиятини йўқотиб, исломийлашган ва тасаввуф исломий хусусиятини тўлатўкис сақлаб қолган. Шуни ҳам айтиш керакки, фарқли эътиқод ва анъаналар орасидаги ўхшашликлар асло бирининг бошқасидан таъсирланганини кўрсатмайди. Инсоний жамиятларда, турли давр ва турли жойларда бир-бирига ўхшаш анъанавий унсурларга дуч келиниши, асосан инсонийлик зарурати туфайли юзага келади. Айрича, Исломиёт, ўз исломий тамал тамойилларига зид бўлмаган ҳолларда, ташқи анъана ва маданиятларга нисбатан ўта мусомаҳакор - келишувчан бир диндир. Чунончи, Исломдан аввалги баъзи урф-одатларнинг давом этишига руҳсат берган. Шу билан бирга, соғлом эътиқодий ва ижтимоий пойдевори соясида, Ислом жамиятида бош кўтарган яқкам-дуккам норозиликларни ҳам ўз вақтида бостирган ва шу тариқа ўз софлигини доимо муҳофаза қилиб келган. Тасаввуфий нуқтаи назар ҳам айнан шудир.²

Мавзумизнинг аввалида айтиб ўтганимиздек, тасаввуф борасида Исломдан ташқаридан манба излаганлар ва оқибатда тасаввуфни Исломдан ташқаридаги бир таълимот дея хулосага келганлар фақатгина ғарб шарқшуносларидир. Аммо улар орасида тасаввуфнинг аслан Исломдан келиб чиққанлигини, ташқи таъсирлар фақатгина жузъий бўлиб, исломий руҳ ва одатларга зарар бермаслигини айтганлар ҳам бор. Бу тоифа олимларнинг бошида Луиз Мас-сигнон туради. Бу ҳақда унинг ўзи бундай дейди: “Ислом мавзусида тадқиқот олиб борувчилар “Тасаввуф Шом таркидунёчилиги ёки ҳиндуизмдан келиб чиққан” дейдилар. Никольсон эса буларга зид равишда бундай дейди: “Тасаввуф, Ислом Қуръон ва ҳадисга қаттиқ берилиб, кашф этган бир йўлдир.”³ Шуни ҳам айтиш керакки, та-

¹ Улкан Ҳ.З. ў.а. 108-б; М.Из. ў.а. 88-89-б.

² Гунгўр Э. ў.а. 62-63-б.

саввуфга муҳолиф бўлган мусулмон олимлар ўз фикрларини қувватлаш учун шарқшуносларнинг бу хусусдаги қарашларидан фойдаланганлар”.

Б. Тасаввуфнинг исломий манбалари

Ислом дунёсида юзага келиб ривож топган тасаввуфнинг манбаи Ислом динидир. Аммо тасаввуфнинг дунёга келишига таъсир кўрсатган исломий манбаларни ҳам бир неча моддага бўлиб ўрганиш фойдадан холи бўлмайди:

а) Оят ва ҳадислар: ҳар бир тафаккур ва маданият тизими тамалида дин ва бу диннинг муқаддас китоби ётади. Ғарб маданияти ва тафаккури тамалида насронийлик ва муқаддас китоб мавжуд бўлганидек, Ислом маданияти ва маънавиятининг пойдевори ҳам Қуръони каримдир. Исломий маданият ва тафаккур тизимининг муҳим қисмини ташкил қилувчи тасаввуф таълимотининг тамал асослари ҳам Қуръони карим ва ҳадисларга асосланади. Тасаввуф маданиятини ташкил этувчи бош унсурларнинг деярли барчаси Қуръон ва ҳадислардан олинган. Айрича, бир мутасаввифнинг ҳаётига йўналиш берувчи ягона омил яна исломий ҳужжатлардир. Тасаввуф маданиятининг асосини ташкил қилувчи баъзи мавзулар асосланган оят ва ҳадисларга бир неча мисол келтирайлик:

1. Ладун илми: Мутасаввифлар *“Биз унга (Хизрга) илми ладун бердик”*. (Каҳф-18:65) оятига суяниб, зоҳирий илмдан ташқари яна ладун илми (ботиний илм) ҳам борлигини қабул қилганлар; сезги ва илҳомга таянадиган билим назария (қоида)ларини ушбу тамал асосига қурганлар. Уларнинг фикрича, Мусо а.с. га фаришта орқали юборилган ёки халққа таблиғ этиш учун берилган диний билимлар зоҳирий илм ва шариат илми саналади. Хизр а.с. га бевосита ва махсус берилган диний билимлар эса ладун илми, ҳақиқат илми ёки ботин илми саналади. *“Аллоҳдан кўрқинг, Аллоҳ сизга ўргатади”* (Бақара - 2:282) оятида Аллоҳнинг амр ва таъқиқларига риоя қилиб, тақво узра ҳаракат қилганларга Аллоҳ бевосита илми ладун эҳсон этажагига ишора бор. Бундай йўл орқали эгалланган билимга “маърифат” дейилади. Инсон қалбини ойдинлатувчи илҳом ва маърифатга қуйидаги оятлар далилдир: *“Биз учун мужоҳада этганларга, биз йўлимизни кўрсатамиз”, “Агар тақво узра бўлсангиз, Аллоҳ сизга бир фуқон (ва нур) беради”* (Анкабут-29:69, Анфол-8:29). Бу ва бунга ўхшаш оятлар кўрсатмоқдаки, банда риёзат ва мужоҳадалар билан Аллоҳга яқинлашиб, Унинг розилигини топса, Аллоҳ ҳам унга “маърифат”, яъни илоҳий даргоҳидан баъзи илоҳий билимлар эҳсон этиш билан жавоб беради, мукофотлайди. *“Аллоҳ бирор кишини ҳидоятга эриштирмоқни истаса, қалбини Ислом учун очиб қўяди”* (Анъом-6:125) ояти ҳам маърифат илмига эри-

шиш банданинг касбига қараб эмас, балки Аллоҳнинг хоҳиш-ирода-сига ва лутфу карамига боғлиқ эканини кўрсатмоқда.

“Ахир Аллоҳ кўксини Ислому учун кенг қилиб қўйган, бас ўзи Парвардигори томонидан бир нур-ҳидоят устида бўлган киши (куфр зулматларида адашиб-улоқиб юрган кимса билан баробар бўлурми)?!” (Зумар-39:22) ояти эса маърифат ва ладун илмига ноил бўлган кишининг ҳақ йўлни топган ва ҳидоятга эришишини баён этмоқда. Ушбу оятларнинг барчасида муштарак ифодаланганига кўра ладуний илмга эга бўлишнинг асосий шарты - Аллоҳ кўрсатган йўлдан юриб, тақвода бўлмоқдир. Шу билан бирга бу илм банданинг касби билан эмас, Аллоҳнинг иноят қилиш натижасида қўлга киритилади. Расулulloҳнинг бир неча ҳадислари ҳам моҳиятан сўфийларнинг бу мавзудаги фикрларини қўллаб-қувватлайди: “Бошқалар қайси йўлда фатво берса бераверсин, сен фатвони қалбингдан сўра, виждонингга қулоқ сол!”, “Қалбингни шубҳага солган нарсдан воз кеч, шубҳасизга қара!”, “Гуноҳ - қалбда доғ қолдириб, виждонни касал қиладиган иллатдир”.¹ сингари ҳадиси шарифлар мусулмон кишини кўнглига қулоқ солишга, Аллоҳ қалбга илҳом қилган туйғуларга эътибор беришга ташвиқ этмоқдадир.

2. Зикр: Тасаввуфий ҳаёт тарзининг асосий унсурларидан бири бўлган зикр кўплаб ояту ҳадислар орқали мусулмонларга буюрилган ва тавсия қилинган. *“Парвардигорингизнинг номиши (мудом) ёд этинг ва Унга бутунлай берилиб, (чин ихлос билан бандалик қилинг!)”* (Музаммил-73:8), *“Эй мўминлар, Аллоҳни кўп зикр қилинглар!”* (Аҳзоб-33:41), *“Бас, Мени эсласангиз, Мен ҳам сизларни эслайман ва Менга шукр қилингиз ва Мени инкор қилмангиз!”* (Бақара-2:152), *“Улар кечадан озгина (фурсатгина) кўз юмар эдилар. Ва саҳарларда улар (қилган саҳву хатолари учун) Парвардигордан мағфират сўрар эдилар”* (Ва-з-зориёт-51:17,18), *“Бас, диллари эслашдан қотиб қолган (яъни Аллоҳни эслашни тарк қилган) кимсаларга ҳалокат бўлмай!”* (Зумар-39:22), *“Улар тураанда ҳам, ўтирганда ҳам, ётганда ҳам Аллоҳни эслайдилар ҳамда осмонлар ва ернинг яралиши ҳақида тафаккур қилиб (дейдилар): “Парвардигоро, бу (борлик)ни беҳуда яратганинг йўқ! Сен (беҳуда бирон иш қилиши айбидан) поксан! Ўзинг бизни жаҳаннам азобидан асрагил!”* (Оли Имрон-3:191) оятлари ва “Парвардигорини зикр қилмаган тирик билан ўлик орасидадир”², “Бир қавм ўтириб Аллоҳни зикр қилса уларни фаришталар ўраб олади, раҳмат қоллайди, улар узра ҳузур, файз инар ва Аллоҳ уларни ўз ҳузурдагилар ёнида зикр қилади”³, “Жаннат боғлари қандай?” дея сўрадилар, “зикр мажлислари” дея

¹ Улудоғ С. ў.а. 133-б; Нававий, қирқ ҳадисдан нақдан.

² Бухорий. Муслим.

³ Муслим. Зикр, 38-39; Тирмизий. Қуръон, 10.

жавоб берилди.¹ “Йўлларда кезиб, зикр аҳлини излаб юривчи Аллоҳнинг фаришталари бор, улар зикруллоҳ билан банд бўлганларни кўрганларида, бир-бирларига “биз излаётганлар бу ерда экан!” дейдилар”,² ҳадислари тасаввуф ва тариқатларнинг айрилмас қисми бўлган зикрнинг манбаини ташкил этади.

3. Валийлик: Тасаввуфий ҳаётда муҳим ўрин тутган “валийлик”, “валийлик” тушунчаси ҳам Куръон ва ҳадисга асосланган бўлиб, унинг сўзма-сўз таржимаси “дўст” маъносини билдиради.

а) *“Аллоҳ эса тақводор зотларнинг дўстидир” (Жосия-45:19) “Огоҳ бўлингизким, албатта, Аллоҳнинг дўстларига бирон хавф-хатар йўқдир ва улар гамгин бўлмайдилар... Иймон келтирган ва (Аллоҳдан) кўрқувчи бўлган зотлар учун ҳаёти дунёда ҳам, охиратда ҳам хушхабар бордир” (Юнус-10:62,63,64), “У гайбни билгувчидир. У ўз гайбини бирон кишига билдирмайди, фақат Ўзи рози бўлган элчиларгагина билдиради. Чунки У Ўзи рози бўлган кишиларнинг олдига, орқасига кузатувчи ва кўриқловчилар кўяди, уларни шайтонларнинг васвасасидан ёки билган-кўрган нарсаларида адаштирувчи нарсалар қориштиришларига тўсқин бўлади” (Жин-72:26, 27) ва ҳоказо оятларда ифодаланганидек, валий - “Аллоҳ доим кузатиб, назорат қилиб турадиган, ўз ҳифзу ҳимоясида сақлайдиган ва бир он бўлса-да, ўз нафси билан танҳо ташлаб қўймайдиган киши”дир.*

б) “Тоат-ибодатлари натижасида Аллоҳнинг дўстига айланган киши”каби маъноларда ишлатилади. Бир ҳадиси шарифда бундай дейилади: “Аллоҳнинг бандалари орасида шундай кишилар борки, на пайғамбар, на шаҳид, аммо қиёмат куни Аллоҳ наздида уларнинг мақому даражаларини кўрган пайғамбарлар ва шаҳидлар уларга ҳавас қиладилар.” Буларнинг кимлигини сўраган саҳобаларга пайғамбар алайҳиссалом бундай жавоб берганлар: “Булар шундай кишиларки, ораларида қариндошлик алоқаси бўлмаса ҳам, бир-бирлари билан олди-бердилари бўлмаса ҳам, бир-бирларини Аллоҳ учун яхши кўрадилар. Уларнинг юзлари нур ва улар нурли минбар узра ўтирадилар. Одамлар кўрқувга тушганларида улар кўрқмайдилар, одамлар хавотирланганларида улар хавотирланмайдилар”. Пайғамбар а.с. бу сўзларни айтгач, қуйидаги ояти каримани ўқиганликлари нақд этилади: *“Огоҳ бўлингизким, албатта, Аллоҳнинг дўстларига бирон хавф-хатар йўқдир ва улар гамгин бўлмайдилар” (Юнус-10:62)*³. Бошқа бир ҳадисида бундай дейилади: “Ҳақ таоло буюради: Бир валийга душманлик қилганга мен уруш эълон қиламан. Ҳеч бир банда ўзига Мен фарз қилган амалларни бажаришдан ҳам афзалроқ бир нарса билан

¹ Кушайрий. ў.а. Зикр боби.

² Ибн Ҳанбал. Муснад, 11, 359-б.

³ Ибн Ҳанбал. ў.а. 5, 229, 239, 328, 341, 342, 343.

Менга яқинлаша олмайди. Банда нафл ибодатлар билан Менга яқинлашаверади. Шу даражада яқинлашадикки, ҳатто Мен уни севаман..."¹ Тасаввуфда муҳим аҳамият касб этган "валийлик" ва унга боғлиқ тушунча тарзлари ҳам мазкур ҳужжатлар сингари ояту ҳадисларга асосланган.

4. Оламнинг яратилиши: Тасаввуф фалсафасининг муҳим мавзуларидан бўлган "оламнинг яратилиши" ҳақидаги тушунча-қарашлари машҳур ҳадис китобларидан ўрин олмаган бўлса ҳам, тасаввуф арбоблари орасида ҳадиси қудсий дея қабул этилган қуйидаги машҳур ҳадисга асосланади: "Мен яширин хазина эдим. Ўзимни танитмоқ учун махлуқотни яратдим". Бу ҳадисга асосланиб, борлиқ оламининг яратилишини "Аллоҳнинг бошқалар томонидан билиниши-танилишини ирода қилиши"нинг натижаси ўлароқ изоҳлаганлар. Мутасаввифларнинг мазкур ҳадисни қай тарзда англаганликларини изоҳлаш мақсадида Исмоил Ҳаққи Бурсавий "Канзи махфий" асарини ёзган. "Ваҳдати вужуд" фалсафасида ҳам мазкур ҳадиснинг аҳамияти улуғ. Тасаввуф фалсафасига доир мазкур мухтасар маълумотлардан ташқари, тасаввуфнинг ахлоқий ва феълий мавзуларида ҳам Қуръон ва ҳадисга асосланган жиҳатлар қуйидагилардир.

5. Тавба: Тасаввуф йўлининг ибтидосини ташкил қилувчи тавба - гуноҳдан қайтиш, воз кечиш демакдир. Тавба - маънавий уйғониш, ўтмишдаги хато-камчиликларни тан олиб, улардан пушаймон бўлиш, қисқаси, руҳ инқилобининг дастлабки ва энг муҳим саҳифаси. Шу сабабли муршид муридга аввало тавба қилишни буюради. Зеро, кўпгина ояту ҳадислар билан аҳли мўъмин тавба қилишга буюрилган: *"Барчаларингиз Аллоҳга тавба қилинглар, эй мўъминлар; шоядки (шунда) нажот топсангизлар"* (Нур-24:31), *"Бас, агар тавба қилсангизлар, бу ўзингиз учун яхшироқдир"* (Тавба-9:3), *"Албатта, Аллоҳ тавба қилгувчиларни ва ўзларини мудом пок тутгувчиларни севади"*. (Бақара-2:222), *"Дарҳол Парвардигорингизга ҳамд айтиш билан (У зотни ҳар қандай шериклардан) покланг ва У зотдан мағфират сўранг! Зеро, У тавбаларни қабул қилгувчи бўлган зотдир"* (Наср-110:3), *"Парвардигорингиздан мағфират сўранглар, сўнгра Унинг ўзига тавба қилинглар"* (Худ-11:3) оятлари, "Гуноҳларига тавба қилган гуноҳсиз кабидир. Аллоҳ бир бандасини севдими, гуноҳ унга зарар етказмайди. Чунки, унга тавба қилишни ҳам насиб қилади"², "Аллоҳга қасамки, бир кунда етмишдан зиёд марта Аллоҳга тавба-истигфор қиламан"³, "Банда тавба қилганида, Аллоҳ таоло шу даражада севинадики, худди

¹ Бухорий. Риқоқ, 38.

² Ибн Можа. Зухд, 30.

³ Бухорий. Даават, 3; Ибн Можа. Адаб, 57.

сиздан бирингиз чўлда туясини йўқотиб қўйиб, яна топганидан ҳам кўпроқ¹ ҳадислари шулар жумласидандир.

6. Зухд: Тасаввуфнинг илк даврларидаги асосий тамойилларидан саналган зухд (зоҳидлик) - “воз кечиш, назарга илмай тарк этиш, қизиқмаслик ва эътибор бермаслик” каби маъноларни билдиради. Тасаввуфда эса Аллоҳдан ташқаридаги бошқа ҳамма нарсалар, яъни мосивога кўнгил қўймаслик маъносини билдиради. Чунончи, дунёнинг ўткинчи, алдоқчи, охират ҳаётига қиёсан қадр-қимматсизлиги маълум ояту ҳадислар орқали билдирилган ва зухд ҳаёти тавсия этилган: “*Бас, ҳаргиз сизларни ҳаёти дунё (ўзининг ўткинчи неъматлари билан) адаб қўймасин*” (Луқмон-31:33), “*Бу ҳаёти дунё фақат (бир нафаслик) ўйин-кулгидир. Агар улар билсалар, охират диёрингизга (мангу) ҳаёт (диёридир)*” (Анкабут-29:64), “*Мол-мулк, болачақа, шу ҳаёти дунё зийнатидир*”. (Каҳф-18:46), “*Раббингизнинг номини доим зикр қилинг ва қалбингизни ҳамма нарсадан холи қилиб, чин ихлос бирла унга йўналинг!*” (Муззаммил-73:8) “*Одамларга аёллар, болалар, туганмас олтин, кумуш, бойликлар, (қиммат) баҳоли отлар, чорва ва экин-текинлар каби истак-хоҳишларига кўнгил қўйиш чиройли қилинди. Ҳолбуки, бу нарсалар ҳаёти дунёнинг (ўткинчи) нарсаларидир. Аллоҳнинг ҳузурда эса энг гўзал қайтадиган жой жаннат бординдир*”. (Оли Имрон3:14) “*Токи сизлар қўлларингиздан кетган нарсага қайгурмагайсизлар ва (Аллоҳ) ато этган нарса билан шодланиб (ҳаволаниб) кетмагайсизлар*” (Ҳадид-57:23) ва ҳоказо ояти карималар дунёга ҳаддан зиёд берилмасликни, асл гоя - охират ҳаётини қўлга киритиш эканлигини эслатмоқда. Муҳаммада а.с. баъзи ҳадисларида зоҳидликни мақтаганлар: “Дунёда зоҳид бўлгинки, Аллоҳ сени севсин. Инсонларнинг қўлидаги нарсаларга ҳам зоҳидларча қарагинки, улар ҳам сени севсинлар”², “Аллоҳ наздида дунё пашша қанотичалик қадрли бўлганида эди, Аллоҳ бирон кофирга бир ютум сув ҳам бермаган бўларди”³, “Охиратга қараганда дунёнинг қадри, бирингизнинг бармоғини денгизга солиб қўйишга ўхшайди. Бармоғи билан денгиздан сув олиб, кўз ўнгига келтирсин”⁴, “Ҳар уммат учун бир фитна сабаби бор, умматимнинг фитнаси молу дунё севгисидир”⁵, “Дирҳам-пулга қул бўлганнинг бурни ерга ишқалансин. Пулга қул бўлган лаънатга учрасин. Киссасига асир бўлган хору ҳақир бўлсин”⁶, “Дунёга нисбатан зоҳид бўлган ва зухд масаласида ўзига ваъз қилиш

¹ Муслим, Тавба, 8.

² Ибн Можа, Зухд, 1.

³ Тирмизий, Зухд, 13.

⁴ Муслим, Жаннат, 55.

⁵ Тирмизий, Зухд, 26.

⁶ Бухорий, Риқоқ, 10; Ибн Можа, Зухд, 58.

фазилаги эҳсон бўлган бир кишини кўрдингизми? Унга яқинлашинг, чунки у ҳикматни талқин этади".¹

7. Таваккул: Тасаввуфда муҳим ўрин тутган таваккул боби, Аллоҳга ишониб, суяниш ва Ундан бошқасига эҳтиёжини айтмаслик маъноларини билдиради. Бошқа тасаввуфий мавзулар каби таваккул ҳам ояту ҳадисларга асосланган: “Ва уни ўзи ўйламаган томондан ризқлантирур, Ким Аллоҳга таваккул қилса, бас, (Аллоҳнинг) ўзи унга етарлидир” (Талоқ-65:3), “(Ёлғиз) Аллоҳга таваккул қилинг! Аллоҳнинг ўзи етарли вакил-сақлагувчидир” (Аҳзоб-33:3), “Айтинг, бизга фақат Аллоҳ биз учун ёзиб қўйган нарсагина етур. У бизнинг Хожамиздир. Бас, иймонли кишилар фақат Аллоҳгагина суясинлар” (Тавба-9:51), “Аллоҳ ўз бандасига (яъни Муҳаммад а.с.га, у кишини барча бало-қазодан асраш учун) етарли эмасми?!” (Зумар-39:36). Муҳаммад а.с. бу ҳақда бундай дейдилар: “Агар Аллоҳга ҳақиқатан (ҳаққини бериб) таваккул қилсангиз эди, Аллоҳ қушларга ризқ бергани каби сизларни ризқлантирар эди. Қушлар оч қорин билан тонгда уяларидан чиқиб, оқшом қорни тўқ ҳолда қайтадилар”.²

8. Риёзат-мужоҳада: Оз емоқ, оз ухламоқ ва оз гапирмоқ таълимотини берувчи ва нафснинг орзуларини тарк этиб, озайтириб, кўпроқ тоат-ибодат билан шуғулланмоқ маъноларини билдирувчи “риёзат” билан нафсу шайтоннинг орзуларига қарши курашиш маъносидаги «мужоҳада» тушунчаси ҳам тасаввуфда ояту ҳадисларга асослангандир: “...Кечаси (бедор бўлиб, намозда) туринг”, “...Қуръонни тартиб билан (яъни дона-дона қилиб) тиловат қилинг” (Муззаммил-73:2-4), “Яна кечанинг бир қисмида ҳам У зотга сажда қилинг ва тунда узоқ (бедор бўлиб) У зотга тасбеҳ айтинг” (Инсон-76:26), “Бизнинг (ўлимизда жиҳод қилган-курашган зотларни, албатта, Ўз йўлларимизга ҳидоят қилурмиз” (Анкабут-29:69), “Кофир бўлган кимсалар эса (мана шу дунёнинг ўткинчи лаззатларидан) фойдаланиб, чорва ҳайвонлари еганидек, еб-ичурлар ва дўзах уларнинг жойлари бўлур!” (Муҳаммад-47:12), “(Эй Муҳаммад), уларни қўяверинг, еб-ичиб, фойдаланиб қолсинлар, орзу ҳавасларига машғул бўлаверсинлар. Бас, яқинда (бу қилмишларининг оқибати нима бўлишини) билиб олурлар” (Ҳижр-15:3). “Олтинга, кумушга, матога, кийим-кечакка қул бўлганлар ҳалок бўлди. Уларга мол берилса мамнун, берилмаса хафадирлар”³, “Аллоҳга ва охират кунига ишонган, ё эзгу бир сўз сўзласин ёхуд сукут сақласин”⁴: “Одам бола-си қорнидан ҳам ёмонроқ бир халта-хуржун тўлдирмаган”⁵. “Бир куни

¹ Ибн Можа, Зухд, 1.

² Тирмизий; Зухд, 33.

³ Бухорий, Жиход, 70; Ибн Можа, Зухд, 8.

⁴ Бухорий, Илм, 38; Абу Довуд, Никох, 24.

⁵ Тирмизий, Зухд, 48; Ибн Ҳанбал, 4, 132.

Муҳаммад а.с. асҳобиға: “Аллоҳдан ҳақиқий маънода ҳаё қилинг”, деган эдилар. Асҳоби: “Алҳамдулиллаҳ, ҳаё қиялпмиз” дея жавоб берди. Шунда ҳазрат Пайғамбар: “У ҳақиқий ҳаё эмас, ҳақиқий маънода Аллоҳдан ҳаё қилган киши боши ва боши ичидагиларни (бошидаги туйғу аъзоларини) муҳофаза қилсин, қорни ва у ердаги емақларни назорат қилсин, ўлим ва мусибатни эсласин. Охиратни талаб қилган киши дунёвий зеб-зийнатни тарк этсин. Ана шундай қилганлар ҳақиқий маънода Аллоҳдан ҳаё қилган бўладилар”.¹

Шундай оят ва ҳадисларга биноан, сўфийлар риёзату мужоҳадага катта аҳамият берганлар. Аллоҳ ҳузуридаги юксак мартабаларга эришмоқ учун нафснинг орзу ҳавасларига муҳолифат қилганлар. Мутасаввифлар аҳамият берган нарсалар фақатгина шулардан иборат эмас. Тасаввуф ахлоқи ва зухд ҳаётида ўрин олган хусусларда мутасаввифлар авваламбор оят ва ҳадисларга асосланганини кўрамиз.² Шундай экан, Ислоҳ тасаввуфининг келиб чиқишини Ислоҳдан ташқаридаги манбалардан қидириш - беҳуда ва ақлсиз иш бўлиб, ҳақиқатга зиддир. Ислоҳ тасаввуфининг пайдо бўлиб, кенг ривож топишига нафақат Қуръон ва ҳадис, балки Муҳаммад а.с.нинг ва асҳобининг ҳаёт тарзлари ҳам тасаввуфий ҳаётнинг тараққиётига катта таъсир кўрсатган. Бошқача қилиб айтганда, Пайғамбар а.с. ни, саҳобаи киромни ва тобеинларни мутасаввифлар ўзларига ўрнак қилиб олганлар.

б) Муҳаммад алайҳиссалом ва саҳобаларнинг ҳаёт тарзи

Муҳаммад а.с. пайғамбар бўлишларидан аввал кўп вақтлар тафаккурга толгани, баъзан Ҳиро ғорида узлатга чекиниб, Аллоҳ ҳузурида яккама якка қолиб, Унинг сифат ва тажаллиларини идрок этганлари айни ҳақиқатдир. Шу хусусияти туфайли араблар унга ўша пайтлар “Муҳаммад Парвардигорига ошиқ бўлди” дер эдилар. Йиллаб давом этган ушбу тафаккур ва риёзат, уни охириги пайғамбар вази-фасини олишга тайёрлаган ва руҳини илоҳий хитобни эшитадиган даражада поклаган. Бу ҳақда олим Алиййул Қори дейди: “Муҳаммад а.с. пайғамбарликдан олдин ботиний ибодатлар қиларди. Қалбий зикр - Аллоҳнинг сифатлари ҳақида, офоқий ва анфусий яратилишлар ҳақида тафаккур, гўзал ахлоқ, заифларга меҳру шафқат, балою мусибатга сабру бардош, неъматларга шукр, қазога розилик, еру кўк Парвардигорига таслимият, Унга таваккул каби ибодатлар бўлиб, улар авлиё ва сара бандаларнинг ҳолларидир. Шу боис “пайғамбарларнинг бидояти валийларнинг ниҳоятидир” дейилган.”³

¹ Тирмизий, Қиёмат, 24; Ибн Ҳанбал, 1, 387.

² Мусулмонларни тасаввуфий тушунча ва ҳаётга ташвиқ этувчи оятлар учун қаранг: док. Ҳайроний Олтинтош Тасаввуф тарихи, Анқара, 1986. 14-25-б.

³ Оташ С. ў.а. 10-б.

Муҳаммад а.с. риёзат ва тафаккур ҳаётини пайғамбар бўлганидан кейин ҳам давом эттирганлар. Умри бўйи содда, камтарона ҳаёт кечирганлар, фақирликдан ифтихор этганлар. Унинг ҳаётини ҳикоя қилувчи “Шамойил” китобларида ёзилишича, Аллоҳнинг энг севгили бандаси ва элчиси бўлишига қарамай, кундалик ҳаётда эл қатори турмуш кечирган, ҳатто суф-жузли кийим кийганлар, либосларига ямоқ солган, қўй соғиб, хизматкор билан бирга бир дастурхонда овқатланган, бир хурмо билан сийлайдиган кишиларникига ҳам тақлиф қилганда бораверганлар. Уҳуд жангида азоб-уқубатлар тортган бўлса-да, душманни қарғамадилар, аксинча, “Аллоҳим қавмимни ҳидоят қил, чунки улар билмай урушяптилар” дея, уларнинг ҳақиқага дуо қилганлар. Бир саҳоба “Ё Расулуллоҳ, буларни қарғасангиз”, деганида, “Мен қарғаш-лаънатлаш учун юборилмадим” деган эдилар. Ул зотдан бошқача жавоб кутилмас эди. Чунки у: “Улуғ ва пок Аллоҳ таоло мени тарбиялади, тарбиямни гўзал айлади” ҳадисида айтганидек, башарнинг эмас, Аллоҳ таолонинг тарбиясида вояга етган эди.¹ Аллоҳ расули шолча устида ухлардилар. Завжалари Ҳафса онамиз (р.а.) дер эдилар: “Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг тўшаги шолча эди. Уни икки қават қилиб солардик, устида ухлардилар. Бир марта тўрт қават қилиб ерга солдим, эрталаб “Тагимга нима солган эдиларинг?” дея сўрадилар. “Шолчани тўрт қават қилиб солган эдик” дедик. “Илгари қандай солган бўлсангиз, ўшандай қилинг, чунки тўрт қават шолчанинг юмшоқлигидан таҳажжуд намозига тура олмадим”, дедилар. Баъзан хурмо шохларидан тўқилган бўйра устида ётардилар, юзларида бўйранинг изи қоларди”.²

Ўзининг бундай мутавозе ҳаётига чидай олмаган аёлларининг молу дунёга майл этганини кўрган пайғамбар а.с. уларга ё дунё, ёки Аллоҳ расулини танлашларини айтиб, бир ой мобайнида улардан айри яшадилар. Ўша вақтда кўпроқ қаттиқ жойда ётар эдилар. Бу орада бир чўмич сув ва бир ҳовуч арпаси бўлган ҳолда уни кўрган ҳазрати Умар ўзини тутолмай йиғлаб юборди. Расулуллоҳ дунёдан юз ўгириш кераклигини айтиб, ҳазрати Умарга тавсия-насиҳат бердилар ва ниҳоят ул зотнинг аёллари дунёдан юз ўгириб, Расулуллоҳ ва Аллоҳни танладилар. Бу ҳақда Аҳзоб сурасининг 28, 29-оятлари нозил бўлди.³ Ҳазрати Муҳаммад а. с., айниқса, ҳаётининг сўнгги йилларида, истаса, беҳисоб дунё неъматларига эга бўлиши мумкин бўлса ҳам, дунёнинг энг қудратли давлатларидан бирининг бошлиғи бўла туриб, ўта камтарона ва ғариб ҳаёт кечирган, дунё неъматларига илтифот этмаган. Доим ерда ўтирар, тагига кўрпача ҳам солдирмасди. Ойша онамиз дедиларки: “Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳеч вақт тўйиб овқат емаган-

¹ С. Оташ. ў.а. 11-6.

² ў.а. 12-6.

³ ў.а. 12-13-6.

лар. Аммо ҳеч кимга шикоят қилмаганлар. Бойликдан кўра фақирликни севардилар. Тонггача очликдан тинкаси қуриганда ҳам, яна эрталабдан рўза тутаварардилар. Ул зотнинг бу аҳволига раҳмим келиб, ”Жоним сизга фидо бўлсин, ҳеч бўлмаса етадиган даражада ризқланинг” деганимда, ”Эй Ойша, мен дунёни нима қиламан? Улул азм (буюк иродали) пайғамбар биродарларим, мендан ҳам баттарроқ мусибатларга сабр қилдилар ва ўша ҳолларда Парвардигорларига равона бўлдилар. Жаноби Ҳақ уларнинг охираатларини гўзал қилди, уларга иззат-икром, ажру мукофот эҳсон этди. Агар мен қорним тўқ, бемалол яшасам, улардан орқада қолиб кетишдан уяламан. Ҳолбуки, мен учун ўша дўстларимга эришмоқдан, улар билан бирга бўлишдан ҳам ортиғроқ неъмат йўқ”, деб жавоб бердилар. Ҳазрати Ойша: ”Шундан кейин ул зот яна бир ой ҳаёт кечирдилар, холос” дедилар.¹ Ул зот ўлим тўшагида экан, аёлларига садақа учун аталган пулнинг камбағалларга берилмаганини эшитиб, дарҳол: ”садақани беринглар, бу пул менда экан, Парвардигоримнинг ҳузурига қай юз билан бораман”, деган эди.

Дунё неъматларига сира қизиқмаган ва зоҳидона турмуш кечиришга катта аҳамият берган Муҳаммад а.с. саҳобаларга ҳам дунёга ортиқча майл этмасликни, кўшимча ибодат, зикр, таваккул, сабр ва тавба билан Аллоҳга яқинлашишни тавсия қилардилар. Муоз ибн Жабал ”Пайғамбаримиздан охирги марта шуни эшитдимки, ”Аллоҳга қайси амал ёқади?” деганимда, ”Аллоҳни зикр қилаётиб, тилинг намланган ҳолатда ўлишинг” дедилар.² Муҳаммад а.с. тоат-ибодат ва зикрга қаттиқ берилганликлари маълум. Абу Ҳурайр а.с. тоат-ибодат ва зикрга кечалари оёқлари шишиб кетгунга қадар намоз ўқирдилар. Унга: ”Аллоҳ сизнинг ўтмиш ва келажакдаги гуноҳларингизни кечиргани ҳолда нега бу қадар кўп ибодат қиласиз?” деганларида, ”Шукр қилувчи бир банда бўлолмайинми?!” деган эканлар.³ Ул зот нафсни поклашга имон ва Исломнинг энг юксак поғонаси сифатида қараганлар, буни ”эҳсон” калимаси билан ифода этганлар. ”Эҳсон нима?” - дея сўраганларида, ”Эҳсон - Аллоҳга уни кўриб тургандай ибодат қилишингдир, зеро сен уни кўрмасанг ҳам, у сени кўриб туради”, деганлар.⁴ Умматига тинмай намоз ўқишни ва ҳар он зикр қилишни тавсия қилганлар, зикр мажлисларини жаннат боғларига ўхшатганлар.

Мана, юқорида кўриб чиққанимиз бир қанча ояту ҳадислар билан бир қаторда ҳазрати пайғамбарнинг амалий ҳаёти, Ислом тасаввуфининг пайдо бўлиб, ривожланишида муҳим унсур бўлган мута-

¹ ў.а. 13-6.

² ў.а. 16-6

³ ў.а. 17-6.

⁴ Бухорий, Тафсиру сура 31-32. Имон, 37; Муслим, Имон, 57.

саввифларнинг ҳоллари важди истиғроқлари, зикру фикрлари Қуръонда ва пайғамбар а.с. нинг сўз ва феълларида мавжуд.

Ислом тасаввуфининг пайдо бўлишидаги яна бир унсур - саҳобаларнинг ҳаёт тарзларидир. Ҳар жиҳатдан Расулulloҳни ўрнак деб билган саҳобалар ҳам зуҳду тақво йўлини танлаганлар. Асҳобдан баъзилари зуҳду тақвода илғорлаганлар. Аллоҳ таоло улар ҳақида: *“Уларнинг ёнбошлари ўрин-жойларидан йироқ бўлур, (яъни тунларини ибодат билан ўтказишиб, оз ухлайдилар). Улар Парвардигорларига кўрқув ва умидворлик билан дуо-илтижо қилурлар ва Биз уларга ризқ қилиб берган нарсалардан инфоқ-эхсон қилурлар”*. (Сажда-32:16), *“Улар кечадан озгина (фурсатгина) кўз юмар эдилар. Ва саҳарларда улар (қилган саҳву хатолари учун) Парвардигордан мағфират сўраб эдилар”*. (Зориёт-51:17,1.18), *“Уларнинг юзларида сажда изидан (қолган) белги-аломатлари бордир”* (Фатҳ-48:29) дея марҳамат қилган.

Саҳобалар кундалик ибодатлардан ташқари сирру асрорга тўла ҳаётни кўпинча Пайғамбар а.с. нинг суҳбат-мажлисларида кечирганлар. “У сўзлай бошлаганида, ёнидагилар бошларини қуйи солишар, ниҳоятда хоксорлик ва сукунатга чўмар, ўзларидан кетар, кўзлари ёшланар, қалблари титрар, гўё бошларига кўнган қушни учириб юбормаслик учун қилт этмай ўтирар эдилар”.¹ Ҳузур ва маънавий файзга тўла бу мажлислардан чиққач, ўша маънавий ҳаловатни давом эттиролмаган саҳобалар ҳам бўлган ва уларни баъзан мунофиқ деб ўйлашар эди. Бу ҳақда Муҳаммад а.с. дан сўраганларида, ул зот: *“Агар доим ана шундай маънавий ҳузурда яшасангиз эди, фаришталар уйларингизга келиб, сизларни зиёрат қилар, сизлар билан саломлашган бўлардилар,»* — деб жавоб берганлар.² Имом Бухорий *“Саҳиҳ”* идаги ҳадисларнинг бирида айтилишича, *“Фаришта Жаброилни кўрган, Қуръон ўқиганда фаришталар тинглаб турганларини кўрган саҳобийлар бор эди”*.³ Улар Муҳаммад а.с. билан бирга бўлиб, унинг маънавий иқлимидан нафас олганликлари боис, дунёга илтифот қилмас, охиратни ва Аллоҳ розилигини қидиришдан бошқа нарсани ўйламас эдилар. Ўта нозик қалбли, Қуръон ўқилганда кўз ёшларини тўхтатолмайдиган ҳазрати Абу Бакр. жанг чоғида бутун борлигини жангга бағишлайдиган зоҳид-дарвеш зот бўлиб, охират азобига дучор бўлишдан кўрқар эди. Шу сабабли *“Кошки ҳайвонлар ейдиган ўт бўлсайдим-у, охират азобини, ҳисоб-китоб кунининг қайғусини чекмасам эди”*, деган экан.⁴ Буюк саҳоба ва халифа ҳазрати Умар ҳам дунё неъматларига асло эътибор бермасди:

¹ Бухорий, Жиход, 37; Муслим, Фазолнус саҳоба, 19-21-б.

² Муслим, Тавба, 3; Тирмизий, Қиёмат, 59.

³ Бухорий, Маноқиб, 25.

⁴ Саррож. Лумъа, Миср, 1960, 171-б.

“Дунё қадар олтиним бўлса, Аллоҳнинг азобидан қутулиш учун садақа қилган бўлардим”¹ деган экан. Тоат-ибодатга нечоғли аҳамият берганини ҳазрати Аббос бундай англатади: “Мен Умар ибн Хаттобнинг кўшниси эдим, Умардан ҳам афзалроқ киши кўрмадим. Кечалари намозхон, кундуслари рўзадор ва инсонларга кўп фойдаси тегарди”.² Зуҳду тақвоси, зариф кўнгил ва саҳоват эгаси-қўли очиқлиги билан танилган ҳазрати Усмон ҳақида ҳазрати Анас ривоят қилади: “Бир кун Анас ҳазрати Усмоннинг олдига кетаётиб, йўлда бир аёлга кўзи тушади ва унинг гўзаллигига маҳлиё бўлади. Шу ҳаёл ила ҳазрат Усмоннинг олдига келади. Ҳазрати Усмон: “Кўзингиздан зино излари сезилиб турибди”, дейди. Ҳайратдан қотиб қолган Анас: “Аллоҳ Расулидан кейин ҳам ваҳй келяптими?” деб юборади. Ҳазрати Усмон: “Йўқ, бу қалб кўзининг очиқлиги ва фаросатдир”, деб жавоб беради.³ Тасаввуф арбобларига энг кўп ўрнак бўлган ҳазрати Али (к.в.)нинг асҳоб орасидаги ўрни бўлакча. Ниҳоят даражада тақво эгаси бўлган ҳазрати Али намоз вақти кирганда ларзага келар, ранги ўзгарарди. “Нега бу ҳолга тушасиз?” деганларида, “Аллоҳ омонатини еру осмонга, тоғу тошларга бераман” деганида, улар масъулиятдан кўрқиб, қабул қилмаган ва фақат инсониятгина қабул қилиб, масъулиятини бўйнига олган қарз-омонат (намоз)нинг адо этилиш вақти келди. Устимдаги омонатни гўзал равишда бажара оламанми-йўқми, билмайман”, деган эканлар.⁴ Қуйидаги ҳадиси шариф ҳам ул зот ҳақида: “Албагтаки, Қуръон етти ҳарф узра нозил бўлди. Ҳар ҳарфнинг зоҳири ва ботини бор. Али ибн Абу Толибда зоҳир ва ботин илми мавжуд”.⁵ Ҳазрати Алининг ҳикматли сўзларидан мисол келтирайлик: “Барча хайр-эзгулик ушбу тўрт хусусда жам этилган: сукут сақламоқ, сўзлашмоқ, боқмоқ ва ҳаракат қилмоқ. Аллоҳни ёд этмаган ҳар қандай сўхбат-сўзлашув беҳудадир. Ҳар сукут тафаккур эмас, ғафлат ҳамдир. Ҳар ҳаракат Аллоҳга ибодат бўлавермайди. Ҳаракатларда номувофиқлик ҳам бўлади. Нутқи-сўзи зикр, сукути фикр, боқишлари ибрат, ҳаракатлари ибодатга айланган ва инсонларга тилию қўли билан салом берган бандасини Аллоҳ марҳамат қилсин.”⁶ Мазкур хусусиятлари ила ҳазрати Али тасаввуф тарихида муҳим ўрин тутган, шу боис кўпгина тариқатларда шайхларнинг силсиласи ҳазрати Алига бориб тақалади. Яна тариқат арбоблари пайғамбар а. с. ҳазрати Алига хусусан жажрий зикрни талқин этиб, таълим берганларини айтадилар. Асҳоб орасида зуҳду тақвоси билан танилган яна

¹ Исфажоний, ў.а. 1-ж, 52-б.

² ў.а. 1-ж, 54-б.

³ Қушайрий, ў.а. 128-б.

⁴ Саррож, ў.а. 181-б.

⁵ Исфажоний, ў.а. 1-ж, 62-б.

⁶ Саррож, ў.а. 182-б.

бошқа зотлар ҳам бор. Абдуллоҳ ибн Масъуд ҳам шулардан бўлиб, қуйидаги сўзлар унга оиддир: “Агар сизлар мен билган нарсаларни билганларингизда эди, бошимга тупроқ сочган бўлардингиз”, “Банда бандалик мақомига эришмай туриб, имон ҳақиқатига эришолмайди. Фақирликни бойликдан афзал кўрмаганича, тавозуни шарафдан устун билмаганича, ўзини мақтаган билан қоралаган назарида бир хил бўлмаганича имон ҳақиқатига эришолмайди.”¹ Масжиди Набавийнинг суффасида яшаб, кўп вақтини тоат-ибодат билан ўтказган асҳоби суффанинг ҳаёт тарзлари кейинги чиққан сўфийларга намунадир. Улар орасида Абу Ҳурайра, Абу Зар Ғифорий, Салмон Форсий, Абу Дардо, Абу Мусо Ашъарий каби илм аҳли саҳобалар ҳам бор. Булардан Абу Зар камбағаллиги, сабри ва “Аллоҳнинг Расули даврида озукам бир миқдор эди. Аллоҳга қайтгунга қадар уни орттирмайман” деган сўзи билан машҳур бўлиб, ўзига садақа бермоқчи бўлган бир кишининг садақасини рад этиб, “Соғадиган эчкимиз, юк ташийдиган аравамиз, бизга хизмат қиладиган хотинимиз, киядиган кийимимиз бор. Булардан ортиғи учун ҳисоб-китоб қилинамиз деб кўрқаман”² дейди. Саҳобалардан баъзилари зуҳд ҳаётида шу қадар тақвosi ортган эдики, улардан бири кечалари ҳар доим намоз ўқишга, кундузлари ҳар доим рўза тутишга доир қасам ичган.³ Бири қуёш иссиғида тик туриб, ҳеч сўзлашмай рўза тутишга қарор қилган.⁴ Бири уйланмасликка сўз берган. Усмон ибн Мазъун батамом ибодатга ғарқ бўлиш учун аёлига яқинлашишни, лаззатли таом ейишни ўзига ман этган. Муҳаммад а.с. уларнинг бу ишлари нотўғри эканлигини ва бу фикрларидан воз кечишларини айтган. Саъд ибн Абу Ваққос бундай деган: “Агар Аллоҳ Расули Усмон ибн Мазъунга рухсат берганида эди, биз эркаклигимизни ўлдирган бўлардик.”⁵

Саҳобалардан зуҳду тақвosi билан машҳур бўлганларнинг бундай фазилату хусусиятлари “Табақоту сўфия” китобларида кенг ёритилган. Ана шу тариқа Муҳаммад а.с. билан бирга унинг яқин дўстлари-саҳобаи каромнинг ҳам ҳаётлари, ҳолу ҳаракатлари, ибодату зикрлари, дунёга нисбатан муносабатлари мутасаввифлар учун ўрнак бўлиб келган.

Айрича, шуни ҳам айтиш керакки, тасаввуфий тафаккур ва ҳолу ҳаракатларнинг яна бир манбаи - бошқа пайғамбарларнинг фазилатларидир. Бу борада Жунайд Бағдодий бундай дейди: “Тасаввуф шу саккиз хислат узра барпо этилган: саховат, ризо, сабр, ишорат,

¹ Исфахоний, ў.а. 1-ж, 131-133-б.

² ў.а. 1-ж, 163-б; Лумъа, 186-б.

³ Бухорий, Савм, 56,56,59; Муслим, Қиёмат, 36.

⁴ Бухорий, Имон, 31; Ибн Можа, Каффорат, 21.

⁵ Бухорий, Никох, 7; Муслим, Никох, 3.

ғурбат, суф-жун киймоқ, саёхат, фақр. Саховат - Иброҳим а. с., ризо - Исҳоқ а.с., сабр - Айюб а.с., ишорат - Закариё а.с., ғурбат -Яҳё а.с., суф - Мусо а.с., саёхат - Исо а.с., фақр - Муҳаммад а.с. га оиддир”.¹ Ибн Арабий ўзининг “Фусусил ҳикам” асарида йигирма етти пайғамбарга нисбат қилинган ҳикматларни айри-айри тадқиқ қилган. Хулоса қилиб айтганда, Ислом тасаввуфининг асл манбаи юқорида айтилганидек Қуръони карим, ҳадиси шарифлар ва Муҳаммад а.с. билан саҳобаи киромнинг ибратли ҳаётларидан иборатдир. Кейинги асрларда хилма-хил қарашлар натижасида тасаввуфга таъсир қилган ташқи таъсирлар, тасаввуфнинг манбаи исломий эканлигига зарар беролмайди.

в) Фитрий ва ижтимоий унсурлар

Ислом жамиятида пайдо бўлган тасаввуф оқимининг диний-фикрий ва маданий асослари билан бир қаторда, унинг пайдо бўлишига таъсир қилган инсоний, ижтимоий ва ҳатто сиёсий сабабларни ҳам унутмаслик керак. Тасаввуфнинг пайдс ўлиби, ривож топишида инсонларнинг фитрий хусусиятлари (таб. й майл, истак, руҳ йўналиши - муҳаррир изоҳи) ва бу хусусиятларга жамиятнинг муайян йўналиш ва шакл бериши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Қайси динга ва ирққа мансуб бўлишдан қатъий назар, фитрат жиҳатидан мистик майлга эга бўлган инсон, муносиб шароит ва муҳитга эришганида, бу майлини ҳаракатлантиради ва қалб ҳаловатини ўша йўналишда қидиради. Умуман олганда эса инсонлар моддий муҳити ва жамиятида маънавий ҳаловат топа олмаган даврларда мистик изланишга бошлайдилар. Бу ҳолат Ислом жамиятида ҳам ўзини намоён этган. Муҳаммад а.с. ҳаётлигида баъзи саҳобаларнинг зуҳд ҳаётига ҳаддан зиёд берилиб кетганликларини айтиб ўтган эдик. Уларни бу йўлга йўналтирган омил - аввало юқорида айтганимиз ояту ҳадислардир. Аммо Муҳаммад а.с. нинг ҳаётлигида мавжуд бўлган маънавий ҳузур-ҳаловат ва омонлик-осойишталик муҳити, унинг вафотидан кейин узоқ давом этмади. Ҳазрати Усмон халифалиги давридаги фикрий ва ижтимоий чайқалиш ҳазрати Али даврида шу қадар шиддатли тус олдики, мусулмонлар бир-бирларини ўлдириш даражасига келдилар. Шубҳасизки, бунга Исломни ичидан емирмоқчи бўлган ташқи унсурлар билан бирга баъзи мусулмонларнинг охиратни унутиб, дунёга майл этишлари, молу давлат, мансаб севгисига мубтало бўлишлари ҳам сабаб бўлган. Аҳли Исломни безовта қилган бу ҳолат, уммавийлар даврида бартараф бўлмаганидек, янада кескинлашди. Ислом жамияти йўлиққан бу муаммолар самимий мусулмонларни оз бўлса-да, безовта қилган ва бу вазиятдан халос бўлмоқ учун чора изловчиларнинг саноғи тобора ортаверган. Дунёвий неъматлардан

¹ Хужвирний. Кашфул махжуб, 120-6.

юз ўгириб, ўзини тоат-ибодатга бағишлаган ва шу орқали ҳузур-ҳаловат топишга уринган зоҳид-дарвешлар, Ислом тасаввуфнинг илк вакиллари ташкил этадилар. Қисқаси, тасаввуфнинг юзага келишида тобеин даври мусулмонларидан баъзиларнинг дунёвий машмашалар орасида охиратни ва асл ғояларни унутмаслик тушунчаси билан ўзларини зуҳд ва ибодатга бағишлаганлари ва атрофдаги мусулмонларни ҳам бу йўлга чақиришлари буюк аҳамият касб этган. Бошқача қилиб айтганда, тасаввуф, мусулмонларнинг Аллоҳни ва охиратни унутиб, дунёга ортиқча майл этишларига қарши аксулал-мал (муқобил) сифатида пайдо бўлган дейиш мумкин.

IX. ТАСАВВУФНИНГ ТАРИХИЙ ШАКЛЛАНИШ ЖАРАЁНИ

Тасаввуф - Қуръон, суннат ва Муҳаммад а.с. билан саҳобаи киромнинг ўрнак ҳаётларига асосланар экан, ўша даврда илм ва фалсафа сифатида бир тизимга солинмаган бўлса ҳам, Саодат асрида (Пайғамбаримиз яшаган даврда) моҳиятан мавжуд эди. Аммо Қуръонда ҳам, ҳадисларда ҳам “тасаввуф” ва “сўфий” сўзлари ишлатилмаган. Зуҳду ибодатда илғор зотларга зоҳид, обид, фақир ва носиқ дейилар эди. Ҳижратнинг I ва II-асрлари тасаввуф тарихида “зуҳд” даври дейилади. Бу даврда зуҳд ҳаётининг маркази Басра шаҳри бўлиб, зоҳидларнинг энг машҳур сиймоси - Ҳасан Басрий (ҳ.110 йил. ваф. эт.) бўлган. Шунингдек, зуҳд ҳаракати Куфа, Мадина ва ҳатто Хуросонда ҳам кенг тарқалган эди. “Сўфий” лақаби билан танилган илк зот куфалик Абу Ҳошим ас Сўфий (767 й. в. э.) эди. Тасаввуф тарихида биринчи таъя-хонақоҳ эса бир насроний амир томонидан Рамла шаҳрида Абу Ҳошим учун қурилган эди.¹ Ислом тасаввуфи бошланишидан бугунга қадар кечган жараёнлар бир неча тарзда тасниф қилинган:

1. а) тариқатлардан аввалги давр (ҳ.I - м.VII аср);
- б) тариқатлар пайдо бўлгандан кейинги давр (м.VIII-XIV аср);
- в) кейинги даврлар тасаввуфи.
2. а) ташкил топиш даври (ҳ.I-III аср);
- б) шаклланиш даври (ҳ.III-м.VIII аср);
- в) тақлид даври (м.IX-XV аср).
3. а) Муҳаммад а.с. дан Жўнайд Бағдодийгача бўлган давр (ҳ.I-III аср);
- б) Жўнайд Бағдодийдан Ибн Арабийгача бўлган давр (ҳ.IV-VII аср);
- в) Ибн Арабийдан кейинги давр (ҳ.VIII ва ундан кейинги асрлар).

¹ Ломиний Чалабий. Нафахотул унс таржимаси, 86-б.

4. а) зуҳд даври;
- б) тасаввуф даври;
- в) ваҳдати вужуд даври;
- г) тариқатлар даври;

д) замонамиздаги тасаввуфий жараён.

Бундан ташқари, тасаввуф жараёни, эътиқод нуқтаи назаридан куйидагича тасниф этилган:

а) сунний тасаввуф; б) салафий тасаввуф; в) шиа тасаввуфи.¹ Мазкур таснифлардан энг кўп фойдаланилгани 4 таснифдир. Биз куйида мазкур таснифлардан ҳар бирини муфассал текширмасдан, тасаввуфнинг узоқ даври мобайнида қандай босқичлар босиб ўтганини қисқача кўриб чиқиш билан кифояланамиз.

а. Зуҳд даври: Ҳижрий I ва II-асрларда зоҳидларда намоён бўлган хусусият - қилган тоат-ибодатларида, дунёдан юз ўгиришларида ва ҳар қандай зоҳидона турмуш тарзларида Аллоҳнинг розилигини топиб, жаннатга кириш ва жаҳаннам азобида қутулиш ғоясига эга бўлишларидир. Яъни уларнинг ҳаётларида ҳоким бўлган туйғу ва тушунча - жаҳаннам кўркуви ва жаннатда Аллоҳнинг жамолини кўриш умиди эди.² Бу даврдаги зоҳидларда аввал “кўркув”га таянган зуҳд тушунчаси ҳукмрон эди. Бу тушунчанинг энг машҳур намояндаси Ҳасан Басрий эди: Ҳазрати Али (к.в.)нинг талабаси бўлган, шаръий илмларда ҳам чуқур билими билан танилган Ҳасан Басрийнинг тасаввуф тарихидаги ўрни жуда муҳим. Кўплаб тариқатларда машойих силсиласи у орқали ҳазрати Алига бориб тақалади. Тасаввуф тарихида Басра мактабининг намояндаси саналган Ҳасан Басрийнинг амал тарзи - ўткинчи дунё ҳаётидан юз ўгириб, фақатгина ёлғиз Аллоҳга йўналиб, унга суяниш ва ҳар лаҳза ундан кўрқмоқ эди. Чунки пайғамбарлар ҳам айнан шундай ҳаракат қилганлар. Шу боис у ҳаёти давомида доимий кўркув ва изтироб гирдобига шўнғиган ва бу кўркувнинг солиҳ амаллар бажаришида катта аҳамияти борлигига ишонган.³ “Табақату сўфия” китобларида унинг зоҳидлик, Аллоҳдан кўрқиш ва тафаккур ҳақида айтган ҳикматли сўзлари нақл этилган. Имом Шаъроний у ҳақда: “Жаҳаннам оловидан шу қадар кўрқар эдики, гўё дўзах фақат унинг учун яратилган деб ўйлаган бўлар-

¹ Кара М., ў.а. 101-б.

² Исломда зуҳд ҳаёти учун қаранг: Абул Аъло Афифий. “Фит тасаввуфил исламий ва тарихиҳи” (Никольсон таржимаси) Қохира, 1956, 2-12-б; Имомуддин Уммавий, Ҳаятул қулубфи кайфиятил вусули илал маҳбуб. (Қутул қулуб хошиясида) Миср, 1310, 11-ж, 118-136-б; Дўғрул У.Р., ў.а. Ист. 1948, 48-59-б; Арберри А.Ж., Ла суфизма, франса тилига Жан Гувиллер тарж., Париж, 1952, 32-39-б; док. Сунар Жовид, Мистицизмнинг бош йўналиши, Анқара, 1966, 103-б, 3-низоҳ.

³ Проф. Сунар Жовит. Ислом тасаввуфи тарихи, Анқара, 1978, 14-бет.

дингиз”, деган.¹ “Хол” тушунчаси борасида кўп маъруза қилган Ҳасан Басрийнинг нафси ҳисоб қилиш тўғрисидаги насиҳатлари Ҳорис Муҳосибийга кучли таъсир қилган. У тафаккурга ҳам кўп аҳамият берган. Унингча тафаккур - инсонга яхши билан ёмонни кўрсатувчи бир ойна бўлиб, инсонни доимо ёмонликдан сақлайди.² Ҳижрий II асрнинг машҳур зоҳидларидан бири Робиятул Адавия (м.752 й. в. э.) бўлиб, у ҳам Басра тасаввуф мактабига мансубдир. Ҳасан Басрий билан мулоқотда бўлган Робиянинг туйғу ва тушунчалари Басрийдан ўзгача хусусиятга эга. Унинг ҳаракат нуқтаси дўзах кўркуви ва жаннат орзуси эмас, балки бевосита Аллоҳ ишқидир. У Аллоҳни фақатгина Аллоҳ бўлгани учун севиш, ўз мавжудиятини (борлигини) Аллоҳнинг борлигида фано қилиш ва шу орқали Аллоҳнинг жамолига эришиш ғояларини илгари суради. Гарчи у ҳам Ҳасан Басрий сингари доимо маҳзун ҳаёт кечириб, кеча-кундуз кўз ёши тўкса-да, унинг бу йиғиси жаҳаннам азобидан кўрқиб туфайли эмас, балки Аллоҳга бўлган ишқ-муҳаббатидан эди. Робия бу ҳолати билан тасаввуф тарихига “илоҳий ишқ” тушунчасини биринчи бўлиб олиб кирган сўфий бўлди ва кейинги даврларда тасаввуфий тушунчада катта ўрин тутадиган бир чашма очиб берди. Унинг соясида тасаввуфий дунёқараш тарзи янгича шакл олди ва “илоҳий ишқ” қарши асрлар мобайнида тасаввуф адабиётининг бош мавзусини ташкил этибгина қолмай, тасаввуф фалсафасида ҳам муҳим ўрин тутди. Робиянинг Аллоҳ ишқи бобидаги ушбу сўзлари машҳурдир: “Илоҳо! Сенга жаҳаннамдан кўрққаним учун ибодат қилаётган бўлсам, мени дўзах оловида ёқ! Агар жаннатингни орзу қилиб ибодат қилаётган бўлсам, жаннатингни менга ҳаром қил! Агар ёлғиз сени севганим учун сенга ибодат қилаётган бўлсам, мени азалий жамолингдан маҳрум қилма, ё Парвардигоро!”. Робия ботинидаги изтиробнинг қардан келганини бундай ифодалайди: “Аллоҳни севган киши севгилисига қовушмагунича фарёду фиғони асло битмайди.”

Робиядаги илоҳий ишқ икки хил кўринишда намоён бўлади:

1. Аллоҳдан бошқа нарсалар билан машғул бўлишдан чалғитувчи севги.

2. Аллоҳни фақатгина зоти туфайли севиш, бу севгидан мақсад эса Аллоҳнинг жамолини мушоҳада этишдир. Мақбул бўлган севги ҳам шудир.³

Робия Аллоҳ ишқидан бошқа “тажалли” ва “тафдилул валий” тушунчаларига ҳам эътибор беради. Унингча, инсон ўз ботинига яшириниб, тафаккур орқали илоҳий сирга эриша олади. Ҳар қандай

¹ Имом Шаъроний, ў.а. 1-ж. 31-32-б.

² Сунар Ж., ў.а. 15-б.

³ Дўғрул У.Р., ў.а. 54-57-б.

борлиқ Аллоҳда бирлашади. Зеро, фақат Аллоҳ бор, коинот унинг сифатларининг тажаллисидан иборат. Аллоҳга эришмоқнинг ягона йўли эса севгидир.¹

Робиянинг илоҳий ишқ ва бошқа хусуслардаги фикр-қарашлари, ундан кейинги даврларда чиққан сўфийларга ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Маъруф Кархий, Зуннун Мисрий, Боязид Бастомий, Сирри Сақотий, Жунайд Бағдодий, Мансур Ҳаллож, Хорис Муҳосибий ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Ҳижрий I ва II асрларда Увайс Қараний (657й. в. э.), Жаъфар Содиқ (765 й. в. э.), Абу Ҳошим ас Сўфий (767 й. ваф. э.), Суфёни Саврий (777 й. в. э.), Абдуллоҳ ибн Муборак (797 й. в. э.), Фузайл ибн Аёз (802 й. в. э.) каби машҳур зоҳидлар яшаган. Бу зотларнинг ҳар бири тасаввуф ахлоқининг бош мавзуларидан бирига катта эътибор бериб, тасаввуф пойдеворларини қурганлар. Аммо бу даврларда тасаввуф илми ҳали тўла-тўкис бир тизимга солинмаган эди. Ҳижрий III ва IV асрлардагина тасаввуф мустақил илм сифатида ташкил топиб, дарс сифатида ҳам таълим берила бошланди. Илк даврлардаги зоҳидларнинг йўлидан борганларга ҳижрий II асрнинг охиридан бошлаб “сўфий”, улар юрган йўлга “тасаввуф” дейила бошланди. Тасаввуфнинг бир илм сифатида пайдо бўлиши ва таълимотга айланиши ҳақида Имом Раббоний қуйидагича маълумот берган: “Тақийуддин Мақризий “ал Хутат вал осор” номли тарихий асарида Имом Қушайрийдан нақл келтирадики, ҳазрати Муҳаммад а.с. давридаги мусулмонларга саҳоба, улардан кейинги асрга келиб, саҳобалар билан кўришганларга тобеин, улардан кейинги асрда яшаб, тобеин билан суҳбатлашганларга таъбаты тобеин дейдилар. Ундан кейин бидъат аҳли пайдо бўлиб, ҳар бир синф ўзича зуҳд даъво қилдилар. Уларнинг ораларидаги аҳли суннат эса “мутасаввифа” номи билан танилиб, бошқалардан устун чиқиб, ажралдилар. Ҳофиз Исфаҳоний “Шавоҳидут тасаввуф” номли китобида дейдики, “тасаввуфнинг зоҳирий илмлар каби бир таълимот ҳолига келтирилишига ва ўқитилишига сабаб бўлган биринчи зот – Аҳмад ибн Ато бўлиб, у бу иш учун махсус дарсхона ҳам қурдирган. Ундан кейин Аҳмад ибн Ғассон ҳам махсус хонақоҳ вақф этган. Ундан кейин яшаган Ҳасан Масбуҳий ва Абу Ҳамзаларни эса Имом Аҳмад ибн Ҳанбал “сўфий” деб атаган. Ўшанда икки юздан ортиқ кишига “сўфий”, уларнинг жамоатига эса “мутасаввифа” дея мурожаат эта бошладилар ва улар шу тариқа бошқалардан ажрала бошладилар”.²

б. Тасаввуф даври: Ҳижрий I ва II-асрларда жаҳаннамдан

¹ Сунар Ж., ў.а. 17-б.

² Имом Раббоний. Мактубот, Мустақимзода Сулаймон Саъиддин тарж., Истанбул, 1270. 1-ж. 5-б.

қўрқиш, жаннатга умидворлик ва Аллоҳнинг розилигига эришиш фикрига асосланган зухд ҳаёти, яъни зоҳирий ибодат, риёзат ва мужоҳадалар тарзидаги тасаввуфий ҳаёт, III ва IV-асрларда зоҳидона ҳаёт билан бир қаторда зоҳирдан ботинга интиқол этади: руҳий покланиш ва Аллоҳга эришмоқ фикри асос ғояга айланади. Шу тарзда тасаввуф руҳоний психологик аҳамият касб этади ва мутасаввифлар тасаввуфни инсон руҳиятини турли кўринишларида тадқиқ этиб, руҳан камолотга эришув йўллари излай бошлайдилар. Бу ҳақда Ҳорис Муҳосибий “Риоя ли ҳуқуқиллаҳ” ва “Китабул васоя” каби асарлари билан мутасаввифларга кучли таъсир кўрсатди. Масалан, Имом Қушайрий ва Имом Ғаззолий мазкур асарлардан унумли фойдаланганлар. III ва IV-асрлар - Исломи тасаввуфи илм сифатида шаклланиб, ўз тамойиллари барпо этилган, буюк мутасаввифлар етиша бошлаган ва мумтоз тасаввуфий асарлар ёзилган давр бўлди. Бу даврда тасаввуф илмининг бош мавзулари белгиланди. Сўфийлар жамият орасида мустақил бир табақа намоён эта бошладилар. Муайян жойларда тасаввуф мактаблари ташкил топди, хуллас, тасаввуф Исломи жамиятида ўз ўрнини топиб, Исломи маданияти ва тафаккур тарихига ўз тамғасини босди. Бу даврда чиққан баъзи машҳур мутасаввифлар ва улар эътибор берган мавзулар ҳақида сўзлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

1. Маъруф Карҳий (200х.-815м. й. в. э.): “Тасаввуф” калимаси билан тасаввуфни англатган илк сўфий бўлиб, бағдодликдир. У аввал насроний, кейин мусулмон бўлган. Саккизинчи шиа имоми Али Ризо хузурида камол топган. Шу боис тасаввуф-шиа муносабати жиҳатидан муҳим ғнаҳс саналади. Ибнул Жавзий у ҳақда “Маноқибу Маъруф Карҳий” номи маноқиблир китоби ёзган. Машҳур сўфий Сирри Сақатий - Карҳийнинг энг таниқли талабасидир.

2. Зуннун Мисрий (245х.-859м. й. в. э.): Мисрлик бўлган бу сўфий, тасаввуф ҳақида илк марта асар ёзган ва Мисрда тасаввуфий ҳол ва мақомлардан сўз очган зотдир. У кўпроқ Аллоҳ ишқи ва маърифатуллоҳ мавзуларига ўз эътиборини қаратган. Унинг фикрича, Аллоҳни севиш ўлчови - Муҳаммад а.с. нинг суннатига астойдил амал қилиб, ахлоқан ундан ўрнак олишдир. Аллоҳ билан инсон орасида икки томонлама илоҳий муҳаббат бор ва бу муҳаббат соясида инсон Аллоҳга эриша олади. Унга эришгач, ўз зотининг илоҳий зотда ғарқ бўлганини ҳис этади. У мўъминларга, каломчи ва файласуфларга, валийларга оид бўлган уч хил билим ҳақида гапириб, улардан энг мақбули - валийларга хос билим эканини, Аллоҳни ҳақиқий маънода ана шу билим орқали билиш мумкинлигини айтади. Шундай қарашлари билан Саҳл ибн Абдуллоҳ Тустарий (283х.-898м.й. в. э.), Абу Абдуллоҳ ибн Аъло ва айниқса ўзига талаба бўлган, фано ва бақо ҳақида сўз

юритган, “тасаввуфнинг тили” дея танилган Абу Саййид Харроз (х.277-м.890й. в. э.)га кучли таъсир кўрсатган. Фикрлари зоҳирий илмлар уламоси томонидан эътирозга учраган.

3. Боязид Бастомий (х.261-м.874й. в. э.): Исломотасаввуфининг энг муҳим сиймоларидан бири. Аввал фикҳ илмларини ўрганади, кейин тасаввуфга йўналади. Тасаввуфда “ишқ” ва “ваҳдат” гоёларини илгари сурган. “Сакр” (сархушлик) тушунчасини тасаввуфга у олиб кирган. Унда “ваҳдати вужуд” фикрининг илк нишонлари кўринади. Боязид Бастомий тасаввуфда сакрон (беҳуд) ҳолатида айтилган ошиқча (мажозий) маънодаги сўзлар-шатаҳот (шатҳия)нинг намояндаси бўлиб, фикрлари Мансур Халлож ва Ибн Арабий каби машҳур ваҳдати вужудчи мутасаввифларга кучли таъсир қилган.¹

4. Саҳл ибн Абдуллоҳ Тустарий (х.283-м.896й. в. э.): Тасаввуфда “нафс” ва “ҳаво” мавзуларига илк бор катта аҳамият берган сўфийлардан бўлиб, “таваккул” ва “валоят” (валийлик) борасида ҳам кўпгина қарашларга эга. “Тафсирул Қуръонил азъийм” номли тасаввуфий тафсири бугунга қадар етиб келган ва нашр этилган. (Миср, 1326-1908й.).

5. Жўнайд Бағдодий (х.297-м.909 й. в. э.): Ниҳованд шаҳридан бўлиб, Бағдодда яшаган Жўнайд, зоҳирий илмларда кучли эди. Тасаввуф илмини тоғаси Сирри Сақатий, устозлари Ҳорис Муҳосибий ва Муҳаммад Қассоб каби зотлардан ўрганди. Тасаввуф илми бўйича устозларидан ҳам ошиб ўтган ва Бағдодда даврининг энг буюк сўфийси даражасига етган. Бағдод тасаввуф мактабининг йирик намояндаларидан саналади. Тасаввуф илмини тартибга солгани, қониқарли изоҳлар қилиб, тасаввуфнинг кенг тарқалишида беқиёс хизмат қилгани, зоҳирий (шариат) илмлари билан ботиний (тасаввуфий) илмларни бир-бирига боғлагани учун “саййидут тоифа” ва “тожул орифин” унвонларини қозонган. Муҳаббат, унс, фано, тавҳид ва мийсоқ тушунчаларига аҳамият бериб, сакр эмас сахв, талвин эмас тамкин йўлини танлаган. Шатҳияларга бой тасаввуф тушунчасига майл этмаган, асрдоши бўлган Халложнинг жўшқин ҳатти-ҳаракатини маъқулламаган. Турли мавзулардаги фикр-қарашлари кўплаб сўфийларнинг таянч нуқтаси бўлган. Имом Қушайрий ва Имом Ғаззолий каби буюк шахсиятларнинг етишиб, камол топишида катта роль ўйнаган. Бугунгача етиб келган баъзи мактублари исломшунос олим Сулаймон Оташ томонидан таҳлил қилиниб, нашр этилган. (“Жўнайд Бағдодий: ҳаёти, асарлари ва мактублари”, Истанбул, 1969)

6. Абул Ҳусайн Нурий (х.295-м.907й.в. э.) Жўнайд Бағдодийнинг дўсти бўлиб, асли бағдодликдир. Сирри Сақатийнинг суҳбатларида

¹ у.а. 36-40-б.

қатнашган. Исор-фароғат мавзуларига аҳамият берган. “Мақомоти қулуб” номли рисоласи олим А.Субҳий Фирот томонидан нашр этилган.¹ Бу рисолада Қуръондаги садр, қалб, фуод, лубб каби калималарнинг махсус маънолар аниқлашганини, булардан садр - Ислонинг, қалб - имоннинг, фуод - маърифатнинг, лубб - тавҳиднинг манбаи эканини, аммо тавҳидсиз маърифат, маърифатсиз имон, имонсиз Ислон бўлмаганидек, буларнинг орасида ҳам мустақкам иртибот борлигини изоҳлаган.

7. Шиблий (ҳ.334-м.945й.в.э.): Бағдодлик бўлиб, тасаввуфнинг шаклланишида Жунайд Бағдодийдан кейин энг кўп хизмат қилган зотлардандир.

8. Мансур Ҳаллож (ҳ.309-м.921й.в.э.): Эронлик бўлган Ҳаллож, тасаввуф тарихида кўп шов-шувларга сабаб бўлган шахсиятдир. Тасаввуф илмини Тустарий, Амр ибн Усмон ал Маккий, Жунайд Бағдодий ва бошқа сўфийлардан ўрганган. Ироқ, Хуросон, Сижистон, Мовароуннаҳр ва Ҳиндистонни кезиб, кўпчилик билан танишган. Бошқаларга нисбатан табиати жўшқинроқ бўлиб, ўз фикрларини ошқор айтаверарди. “Ҳақиқати Муҳаммадия”нинг азалий бўлиб, оламнинг яратилишига сабаб-восита бўлгани, илоҳий зотнинг башарий зотга, яъни Лоҳутнинг Носутга айланиши ва барча динларнинг ягона манбага таяниши ҳақидаги фикрларини олға сурарди.² Ўз қарашларини “Девон” ва “Китобут тавосин” асарларида баён қилган. Унинг фикрлари “илоҳий ишқ” ва “вахдати вужуд” назарияларининг шаклланишига анча таъсир кўрсатган. Ошқора айтаверадиган фикрлари туфайли зоҳирий уламанинггина кескин ҳужумларига учраб қолмай, баъзи тасаввуф аҳлининг ҳам танқидига сабаб бўлди. Шундай бўлса-да, сўфийларнинг аксарият қисми унга тарафдор бўлганлар. Уни танқид қилган сўфийлар, “илоҳий сирни фош этиш”да айблаганлар. Баъзи сўфийларнинг фикрича, тавҳид дарахтини Боязид Бастомий эккан бўлса, Ҳаллож уни қони билан суғорган. Ҳалложнинг “Анал ҳақ” сўзи жожеавий равишда қатл қилинишига сабаб бўлди. Франциялик шарқшунос Луиз Массигнон, Ҳаллож мавзусида кўп тадқиқотлар олиб бориб, бир қанча асарларини чоп эттирди. Бу хусусда “Ахборал Ҳаллож” (Париж, 1936 й.) ва “Ла Пассион дал Ҳаллаж” (Париж, 1922 й.) номли асарлари машҳурдир.³

Юқориди мухтасар ҳолда маълумот берганимиз машҳур сўфий-

¹ “Абул Ҳусайн Нурий ва Мақоматул қулуб номли рисоласи”, //Ислон тадқиқотлари институти мажмуи си, VII-ж, 1978, 1-2 жузъ, 339-355-б.

² Сунар Ж., ў.а. 49-51-б.

³ Ҳаллож ҳақида кенг маълумот учун қаранг: Луиз Массигнон, Ҳаллаж, Ислон қомуси, 5/ 1-ж, 167-170-б; Ўзтурк Я.Н. Ҳаллож . ва китоби; Китабут тавосин, Ист. 1976.

лардан бошқа ҳижрий III ва IV-асрларда яшаган яна кўплаб сўфийлар бор: Абу Сулаймон Дороний (х.227-м.841й.в.э.), Бишри Ҳофий (х.227-м.841й.в.э.), Сирри Сақатий (х.257-м.870й.в.э.), Амр ибн Усмон ал Маккий (х.291-м.903й.в.э.), Иброҳим Ҳаввос (х.291-м.903й.в.э.), Абу Саййид Харроз (х.227-890й.в.э.), Ҳамдун Қассор (х.271-м.884й.в.э.) (Бу зот тасаввуф тарихида Хуросон худудида юзага келиб, тарқалган маломатия мактабининг асосияси ҳисобланади), Рувайм (х.330-м.941й.в.э.), Наҳражўрий (х.330-м.941й.в.э.), Абдуллоҳ ибн Ҳафиф (х.328-м.939й.в.э.), Ибн Мунозил (х.330-м.941й.в.э.), Абу Али Сакофий (х.328 - м.939й.в.э.) (бу иккиси маломатий бўлиб, Ҳамдун Қассорнинг муридларидир), Абул Ҳасан Бўшанжий (х.348-м.955й.в.э.) шулар жумласидандир.¹

Басра, Куфа, Бағдод ва унинг атрофида кенг тарқалган тасаввуф ҳаракати ҳижрий III-аср охиридан эътиборан Араб ярим оролининг ўзга ўлкалари, Миср, Хуросон, Нишопур ва Ислом оламининг бошқа диёрларида ҳам ёйилди. Шу тарзда Бағдод, Басра, Миср, Мадина ва Хуросонда тасаввуф мактаблари юзага келди ва бу мактабларда тасаввуф жараёни янада ривож топиб, Ислом тараққиёти тарихида муҳим ўрин тута бошлади. Бу ўринда бир масалага эътибор берсак, фойдадан холи бўлмас: Ироқ худудида Жўнайид Бағдодий ва бошқа машҳур сўфийларнинг фикрлари асосида шаклланган тасаввуф тушунчаси, Хуросон ва Нишопур худудларида ботиний жиҳатдан янада камол топиб, нисбатан фарқли характер касб этган. Чунончи, Хуросонда яшаган аҳли тасаввуфнинг кўпчилиги Ироқда ҳоким бўлган тасаввуф қарашларини “шаклий” деб топиб, тасаввуфни зоҳирга ошкор этмай, унинг фақатгина қалбда яшамоғи лозимлигини ва инсоннинг асл вазифаси - нафсини ислоҳ этмоқ, риё амаллардан сақланмоқ, қалбини фақатгина Аллоҳга боғламоқ эканини таъкидлаганлар. Бу мутасаввифлар хонақоҳлар курдириб, махсус қиёфаларга кириб, ошкор зикр мажлислари уюштириб, жамиятдан ажралиб, ўзгача бир гуруҳга айланишни риёкорлик деб билганлар. Ушбу фикр-қарашлар асосида Ҳамдун Қассор томонидан “маломатия” деб аталган янги тасаввуф мактаби пайдо бўлди.² Шу сабабли, айниқса, Хуросонда пайдо бўлган тариқатларда “маломат” тушунчаси кенг тарқалган. Ҳижрий III ва IV-асрлар - тасаввуф тарихида асосий тариқатлар юзага келган давр ҳисобланади. Асосчиларига нисбат берилиб, номланган бу тариқатлар қуйидагилардир: муҳосибия (Ҳорис

¹ Бу даврнинг сўфийлари ҳақида кенг маълумот учун қаранг: Сулламий, Табақатус суфийя; Кушайрий, Рисола; Хужвирий, Кашфул маҳжуб; Исфахоний, Ҳияятул авлиё; Аттор, Тазкиратул авлиё.

² Кенг маълумот учун қаранг: док. Усмон Турар, Маломийликка доир //Турк дунёси тадқиқотлари мажмуаси, №39, декабрь, 1985, 25-51-б.

Муҳосибий), қассория ва маломатия (Ҳамдун Қассор), тайфурия (Абу Язид-Боязид Тайфур Бастомий), жунайдия (Жўнайд Бағлодий), нурия (Абул Ҳусайн Нурий), ҳакимия (Ҳаким Термизий), харрозий (Абу Саид Харроз), хафифия (Муҳаммад ибн Хафиф Шерозий), сайёрийя (Абул Аббос Қосим ибн Маҳдий Сайёрий), хубайрия (Хубайра Басрий). Кейинчалик зуҳур этган тариқатлар ҳам шу тариқатлардан ва хусусан жўнайдиядан келиб чиққанлар. Нақшбандиянинг силсиласи эса тайфурийяга бориб тақалади.¹ Бу давр зоҳирий илмлар уламози томонидан мутасаввифларга ҳужум қилина бошлаган давр бўлиб, хусусан, ҳанбалия. мазҳаби мансублари қуйидаги сабабларни баҳона қилиб, аҳли тариқатни қоралар эдилар:

1. Тобора фалсафий характер тус олаётган тасаввуф таълимотида сўфийлар билим манбаи сифатида қалбга, завқ ва илҳом йўли орқали эгалланган маърифатга ишонар эдилар. Ботин илмини зоҳир илмидан устун кўришар эди. Бунга қарши, фикҳ ва калом олимлари Қуръон ва ҳадисларнинг фақатгина зоҳирий маъносига аҳамият беришар, ҳужжат-далилларнинг ботиний маъноси деган жиҳатни қабул қилмас эдилар.

2. Мутасаввифлар - руҳ, нафс ва қалбга; тариқатга кирмаганлар эса зоҳирий амалларга кўпроқ эътибор беришар эди. Яъни, сўфий-руҳоний, фақиҳ-қонуний эди.

3. Исломнинг илк даврларида эътиқод, ибодат ва муомалаларга оид шаръий ҳукмлар ривоят йўли орқали ўрганилмоқда эди. Тобора тарғиб-интизомга солинган илм сифатида шаклланган фикҳ ва унинг йўли, мусулмонлар ўртасида ниҳоятда кенг тарқалди ва рағбат кўрди. Янада аниқроғи, фикҳ - Исломнинг ғоясидир, деган тушунча пайдо бўлди. Бу ҳолат сўфийларнинг тизими ва фикриётларига мувофиқ келмас эди. Чунки, диний масалалар ва шаръий аҳқом ҳақида уларнинг ўзларига хос қарашлари мавжуд эди. Сўфийларга кўра, фақиҳларнинг урфи бўйича дин тамоман бир маросим, ҳаётийлиги ва руҳонийлиги бўлмаган қоидалар йиғиндиси, ҳолбуки, диннинг камолини зоҳирий маънолардан эмас, ботиний маънолардан изламоқ керак эди. Сўфийларнинг ана шундай фикрлари натижасида тасаввуф илми пайдо бўлди. Шу тариқа шаръий илм, ҳаракат нуқталари бир-биридан фарқли бўлган икки қисм - зоҳирий ва ботиний қисмларга ажралди. Фақиҳлар зоҳирий, сўфийлар эса ботиний томоннинг вакили эдилар.² Фикрлардаги фарқлар туфайли кўп ўтмасдан фақиҳлар билан сўфийлар орасида келишмовчиликлар ҳам юзага келди. Фақиҳлар сўфийларга қарши душманона муомала қила бошладилар. Баъзи сўфий-

¹ Сунар Ж., ў.а. 46-47-б.

² Афибий. Ат Тасаввуф ас савратур рухийя фил ислам, Миср, 1963. 111-112-б.

ларни қаттиқ қораладилар, баъзиларини динсиз, кофир ва мулҳидликда айбладилар. Натижада, баъзи сўфийлар тергала бошланди. Баъзилари оқланди, баъзилари сургун қилинди, баъзилари яширинишга мажбур бўлди, ҳатто баъзилари ўлим жазосига тортилдилар. Чунончи, Аҳмад ибн Ҳанбал Ҳорис Муҳосибийнинг сўфийёна сўзларини рад этиб, бидъатга чиқарган. Шу боис, Муҳосибий яширинишга мажбур бўлган, вафот этганида жанозасига фақатгина тўрт киши қатнашган. Яна ҳанбалий фикр олимларидан Ғуломул Ҳалил 262ҳ.-875м. йил сўфийларни динсизликда айблаб, инсон билан Аллоҳ ўртасида ишқ бўлмайди, деб мусулмонларни уларга қарши қилиб қўйган ва халифага сўфийларни қоралаган. Шунда халифа Муваффақ етмиш нафар сўфийни тутиб, сўроқ қилмоқ учун уларни Бағдод қозисига топширган. Сўроқдан кейин қози халифага бундай деб жавоб берган: “Агар бу одамлар муваҳҳид бўлмаса, у ҳолда ер юзида ҳеч бир муваҳҳид йўқдир”. Бу жавобдан кейин сўфийлар озод этилган. Ислом тарихида бу воқеага “Ғуломул Ҳалил иши” дейилади.¹ Бундан ташқари Зуннун Мисрийга ҳам зулм қилинган, Абул Ҳусайн Нурий, Жўнайд Бағдодий ва Ҳамза сингари сўфийлар Бағдодда, Саҳл Тустарий эса Басрада қозилар томонидан сўроқ қилинганлар.² Аммо Ислом тарихида зоҳир-ботин зиддиятининг бу давр, қолаверса барча даврларига тааллуқли бўлган муҳим ҳодисаси - Мансур Халложнинг қатл қилинишидир. Фикрлари ўзининг бошига бало бўлган Халлож, “анал ҳақ” сўзи учун Довуд Зоҳирий томонидан кофир дея фатво чиқарилиб, саккиз йил қамоқ жазоси берилган. Сўнг Абу Умар Яздий ва Абул Ҳусайн ибн Ашнонийнинг қатл ҳақидаги фатволарига биноан халифа ҳам ўлим ҳукмини имзолаган ва (ҳ.309-м.921 й.) қўл-оёқ ва боши кесилиб, ўлдирилган ҳамда ўтда ёқилган.³ Сўфийлар мубтало бўлган бундай воқеалар, аҳли тасаввуфни тасаввуф Исломга зид эмаслигини акс эттирувчи ва фақатгина сўфийлар эмас, балки бошқа мусулмонлар ҳам тушунадиган тарзда жиддий илмий асарлар ёзишга ундади. Бундай асарларнинг энг машҳурлари - Абу Наср Саррож (378ҳ.-988м. й.в.э.)нинг “Лумъа фит тасаввуф”, Абу Толиб Маккий (386ҳ.-996м. й.в.э.)нинг “Қутул қулуб”, Абу Бакр Кадабозий (390ҳ.-999м.й.в.э.)нинг “Таарруф ли маъзаби аҳлит-тасаввуф”, Абул Карим Қушайрий (465ҳ.-1072м. й.в.э.)нинг “Рисолаи Қушайрия”, Абул Ҳасан Ҳужвирий (469ҳ.-1077м.й. в.э.)нинг “Кашфул маҳжуб ли арбобил қулуб” ва ниҳоят Имом Ғаззолий (505ҳ.-1111м. й. в.э.)нинг “Иҳё улумиддин” асарларидир. Бу асарлар орқали тасаввуфнинг шаръийлиги исботланган, диллардаги шак-шубҳалар бартараф этилган ва кенг омма томонидан маъқул қўрилган.

¹ Оташ С., ў.а. 53-6; Ҳужвирий, ў.а. Улудоғ С. тарж. 302-303-б.

² док. Ҳайроний Олтинтош, ў.а. 11-6.

³ Оташ С., ў.а. 53-6.

Ҳижрий V-асрда тасаввуф ҳаракати жуда тез тарқалди. Бунга сабаб: бу асрда Ислом оламида турли сиёсий ва диний можаролар авжига чиққан эди; бир томондан аббосий халифалари билан расман уларга тобе бўлган султонликлар ўртасидаги ихтилофлар, иккинчи томондан мазҳаблар орасидаги тортишувлар ва фақиҳлар билан файласуфлар ўртасидаги келишмовчиликлар давом этаётган эди. Шундай бир тўполон даврда у ёки бу томонга мансуб кишилар ўз фикрларининг ҳақлигини исботлаш учун асарлар ёзардилар. Бу эса илмий соҳа ривожланишига йўл очди. Ана шундай жанжал ва тўполонлардан безовта-беҳузур бўлган мусулмонлар, мазкур ихтилофларга аралашмаётган ва охират саодатини мақсад қилган тасаввуф таълимотига майл этишни афзал кўрдилар. Шу сабабли сўфийларга ўз фикрларини янада кенгроқ ёйиш учун фурсат топилди. Мазҳаб тортишувларидан узоқда турган сўфийлар, айни вақтда султонлар ва давлат арбобларининг ҳам ҳурмат-эътиборини қозондилар. Ана шундай имконлар остида Ҳужвирий, Қушайрий, Суламий, Абу Саид ибн Абилхайр, Ҳарақоний, Абулқосим Журжоний ва бошқа кўплаб мутасаввифлар етишиб чиқдилар.¹ Бу даврда тасаввуфнинг кенг тарқалиши, шу билан бирга баъзи сохта сўфийларнинг ҳам пайдо бўлишига сабаб бўлди. Бундай кишилар сўфийлар орасида бидъат ва хурофот амалларни ёйишга ҳаракат қилар, шаръий амалларни адо этилмасликни ташвиқ этардилар. Баъзилар эса тасаввуфга шиа ва ботиний ақидаларни сингдиришга ҳаракат қилардилар. Ислом тасаввуфи тарихнинг ҳар саҳифасида бундай кишилардан катта зарар кўрган. Мана шу даврда Ҳужвирий “Кашфул маҳжуб”, Қушайрий “Рисола” номли асарларида ўрта-мўътадил йўлдан бориб, тасаввуфий ҳаракатни илк ва асл кўринишида давом эттириш ва уни ботил қарашлардан ва бидъатлардан тозалаш учун курашдилар ва бунга муваффақ ҳам бўлдилар. Чунончи, ўша пайтга қадар кўпчилик тасаввуфдан қочар, сўфийлардан нафратланар, уларни қаттиқ қоралар ва тасаввуфга шубҳа билан қарар эдилар. Қисқаси, тасаввуфга бир нави Қуръон ва суннатдан узоқлашган динсизлик сифатида боқар эдилар. Албатта, бунга баъзи сохта сўфийларнинг шариатдан четлашувлари, тасаввуфга ташқаридан кириб қолган бегона фикрлар ва шиа билан ботиний эътиқодларнинг роли ҳам бор. Ана шундай даврда Ҳужвирий ва Қушайрийлар билан бир қаторда Имом Ғазолийнинг фаолияти ва “Иҳё” асари тасаввуфга нисбатан бўлаётган салбий муносабатларни бартараф этишга катта ҳисса қўшди. Шундай қилиб, тасаввуф - сунний Исломнинг ўз аслига том маънода мувофиқ бир илм, тушунча, таълимот ва ҳаёт тарзи деб тан олинди.

¹ Ҳужвирий. ў.а. 23-24-б.

Дастлаб, шахсий зуҳд ҳаёти сифатида бошланиб, кейинчалик эса бир томондан ижтимоий аҳамият касб этиб, иккинчи томондан, амалиётдан назарияга интиқол этган ва илоҳий ишқ, маърифат, фано, бақо ва ҳоказо мавзуларни тараннум эта бошлаган тасаввуф - Муҳйиддин ибн Арабийнинг фикрлари билан ўзига хос усул ва изоҳ тарзларига эга бўлган мустақил бир фалсафага айланди. Ибн Арабий бир тизимга солган бу тасаввуфий фалсафанинг номи - “ваҳдати вужуд” бўлиб, қисқа маъноси “Аллоҳдан бошқа борлиқ йўқ, бошқа барча борлиқлар унинг исми ва сифатларининг тажаллисидир”. Кейинги бобларда бу мавзуда батафсил тўхталамиз. “Ваҳдати вужуд” фалсафаси Ибн Арабийдан кейин Садриддин Кўнъвий, Фахриддин Ироқий, Абдурахмон Жомий ва бошқа шахсиятлар томонидан шакллантирилиб, тасаввуфий тушунча тарзига буюк динамизм (фаоллик) бахш этди. Деярли барча тариқатлар томонидан тан олинган ва тез орада кенг тарқалган бу фалсафа, асрлар мобайнида давом этиб, Эрон ва Онадўлида жўшқин ва маънодор тасаввуф адабиётининг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Ҳофиз Саъдий-Шерозий, Жалолоддин Румий, Юнус Эмро, Ниёзи Мисрий ва яна кўплаб шоирлар ўз асарларида асосан “ваҳдати вужуд” ғоясини олға сурганлар. Ваҳдати вужуд фалсафасини энг жиддий маънода танқид қилган Имом Раббоний бўлиб, у Ибн Арабийнинг “борлиқнинг бирлиги” ғоясига қарши Аллоҳ ва олам, Аллоҳ ва инсон фарқини қабул қилиб, бошқа борлиқлар Аллоҳнинг исму сифатларининг тажаллисига воситадир, дейди.¹ Имом Раббонийнинг фикрлари нақшбандийя тариқати ар-боблари томонидан маъқулланади.

Шундай қилиб, илмий ва фалсафий соҳада буюк ўзгаришлар ясаган ва Ислом жамиятига кучли таъсир қилган тасаввуф ҳаракати, ҳижрий V-асрдан бошлаб, турли тариқатлар кўринишида ва таъяхонақоҳлар атрофида йиғилган ижтимоий, диний уюшмалар ҳолида махсус асос-тизимлар ишлаб чиқиб, тасаввуфий фикр-қарашларнинг амалий ҳаётда шахсан тадбиқ этиш даврига қадам кўйди. V-асрда Ироқ, Хуросон ва Эроннинг турли жойларида кўплаб таъялар қурилди ва бу таъяларни машҳур сўфийлар бошқарар эдилар. Таъя низомини илк бор ишлаб чиққан сўфий Абу Саид Абилхайр бўлиб, ўз даврида тасаввуф тушунчасининг кенг тарқалишига беҳуд хизмат қилган ва бир неча таъяларни бошқариб турган.² Ислом жамиятида фикҳ илмини ташвиқ қилган мадрасалар балан бир қаторда таъя ва тариқатлар тасаввуф илмининг намоёндалари саналиб, илк даврлардан бугунга қадар мустақил диний муассаса хусусиятини сақлаб қолмоқда. Мадрасалар жамиятнинг юқори табақасига таълим берса,

¹ Хайри Бўлай. Фалсафий доктриналар сўзлиги, Истанбул, 1979, 283-б.

² Ҳужвирӣ, ў.а. 26-б.

тариқатлар жамиятнинг деярли барча табақаларига муружаат этган таълим-тарбия тарзи билан мусулмонлар орасида диний ҳис-туйғуларнинг сақланиб қолишида ва ижтимоий ҳамжиҳатликни таъминлашда катта хизмат кўрсатган. Айтиш мумкинки, тасаввуф - асрлардан бери ўз ҳаётийлигини сақлаб келганлиги ва бу даража кенг оммага таъсир этишига, албатта, тариқатлар туфайли эришгандир.

II-БОБ

ТАРИҚАТЛАР

Ислом тасаввуфининг энг буюк хусусиятларидан бири, фақат назарий жиҳат билан чекланиб қолмай, тасаввуф тамойилларини тариқатлар йўли орқали амалий ҳаётда тадбиқ этиш ҳамдир. Назариётда “тасаввуф” деб аталган бу оқимга амалий ҳаётда “тариқат” дейилади. Чунончи, тасаввуф дастлаб амалиётга катта аҳамият берган зуҳд ҳаракатидан келиб чиққан. Шунингдек, тасаввуфнинг кўпгина масалаларини етарлича англай олмоқ учун фақатгина назарий билим етмайди: ибодат, зикр, мужоҳада ва риёзат орқали қалб ушбу масалаларни идрок этадиган софликка эришади. Шунинг учун “тасаввуф - қол (сўз) илми эмас, ҳол (шахсан амалда яшаш) илмидир” деганлар. Тасаввуф амалий турмуш тарзига асослангани учун, бир томондан унинг назарияси ишлаб чиқилар экан, иккинчи томондан тариқатлар пайдо бўлиб, тасаввуфий турмуш тарзининг қоидалари белгиланган. Дастлаб, шахсий маънавий ҳаёт тарзи бўлиб кўринган тасаввуфий турмуш тарзи, аста-секин ижтимоий-жамоат ҳолига айланди. Зоҳидлиги ва илми билан танилган улуғ шахсиятлар ўз атрофларида суҳбат ҳалқалари ташкил қилганлар, уларнинг суҳбатларида иштирок этганлар шахсий ҳаётларида уларнинг тавсияларига амал қила бошлаганлар. Шундай қилиб, ҳижрий III ва IV-асрларда ана шундай машҳур зотлар атрофида, улар етакчилигида тариқатлар пайдо бўла бошлади. Фикҳий ва эътиқодий мазҳабларда бўлганидек, бу зотларнинг тариқат ташкил қилиш ниятлари бўлмаса ҳам, уларнинг атрофларида ўз-ўзидан табиий равишда тариқатлар юзага келган.

А. ТАРИҚАТНИНГ МАЪНОСИ

Тариқат - арабча “йўл” деган маънони билдириб, тасаввуф адабиётида “Аллоҳга яқинлашмоқ ва Унинг розилигига эришиш мақсадида юриш керак бўлган йўл” демакдир. Ушбу йўлда юрган кишига эса

“солик” дейилади. Солик бу йўлда юриш давомида Аллоҳни билиб-танигунга қадар турли манзиллар ва мақомларни босиб ўтади.¹ Баъзи соликлар бу сафарини ниҳоясига етказма олмай, ярим йўлда қолиб кетадилар. Баъзилари эса бу машаққатли йўлни босиб ўтиб, Аллоҳга восил бўлурларки, бу кишиларга “восил” дейилади. Бу йўлчилик-сафар чоғидаги манзилларни босиб ўтишга “сайру сулук” дейилади.

Б. ТАРИҚАТЛАРНИНГ ТАСНИФИ

Сўфийларга кўра, инсонни Аллоҳга элтувчи йўл маъносини билдирувчи тариқатлар, муайян саноқлар билан чекланмайди. Чунончи, Нажмиддин Кубро “Усули ашара” рисоласини “Аллоҳга элтувчи йўллар - яратилган жонзотларнинг нафаслари саноғи қадар” дея бошлайди. Илк сўфийлардан Абу Бакр Тамастоний (ҳ.340-м.951й. в.э.). “Аллоҳга борувчи йўллар - яратилмишларнинг адади қадар” деса, Абул Ҳасан Музеййин (ҳ.328-м.939й. в.э.) эса бу йўллар - “Юлдузларнинг ҳисоби қадар” дейди.² Бу йўлда асосий ғоя - таважжух, яъни холис ният-ла Ҳаққа йўналмоқдир. Йўл танлашдаги усул фарқи асосий ғояга тааллуқли эмас. Шу билан бирга тариқатларни турлича таснифлашган. Бу таснифларнинг кўплиги, уларнинг асосидаги ўлчовларнинг хилма-хиллигига бориб тақалади. Тариқатлар асосан қуйидагича тасниф этилган:

а) зикр кўринишларига кўра;

1. қиёмий тариқатлар (туруқи қиёмийя): кўпроқ тик ҳолда зикр қилувчи тариқатлар; масалан, қодирийя.

2. қуудий тариқатлар (туруқи қуудия): ўтириб зикр қиладиган тариқатлар; масалан, нақшбандия.

3. хафий тариқатлар (туруқи хафийя): овоз чиқармай яширин зикр қилувчи тариқатлар; масалан, нақшбандия.

4. жаҳрий тариқатлар (туруқи жаҳрия): овоз чиқариб зикр қилувчи тариқатлар; масалан, хилватия.

б) қўллаган методига кўра:

1. Тариқи ахёр (хайрлилар йўли): муомала арбобининг йўли бўлиб, фарз ва суннатларни, нафл намозларни адо этиш, нафл рўзалар тутиш, Қуръон ўқиш ва ҳоказо ибодатлар орқали Ҳаққа восил бўлишга асосланган. Бу йўл кўп вақтни тақозо қилади, бинобарин бу йўл орқали жуда оз киши мақсадига эришган. “Тариқи зуҳд ва ибодат” деб аталган бу йўл - зоҳидлар йўлидир.

2. Тариқи аброр (қалби софларнинг йўли): бу ҳам риёзат ва мужоҳада йўли бўлиб, шу орқали ахлоқни гўзаллаштириш, қалбни по-

¹ Журжоний. Таърифат, Истанбул, 1275, 57-6.

² Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт, Мустафо Кара нашрга тайёрлаган, 33-б. 1-изох.

кларш асос қилиб олинган. Риёзатдан мақсад - нафс истакларини қилмаслик, мужоҳада эса нафс истакларига қарши курашиш бўлиб, шу тарзда қалб ёмон хулқлардан тозаланиб, эзгу ахлоқ билан безанади. Биринчи методга нисбатан, у қисқароқ ва бу йўл билан Ҳаққа восил бўлганлар кўпроқ. Сўфий тариқатларнинг асосий йўли шудир.

3. Тариқи шуттор (ишқ ва жазба аҳлининг йўли): бу ишқ-муҳаббат, жазба йўли бўлиб, бу йўлда юрган солиқ бир ҳолдан иккинчи ҳолга: бир мақомдан иккинчи мақомга ўтиш орқали маънавий сайр қилади. Шу боис бу йўлни “тариқи соирин” ҳам дейдилар. Бу йўлнинг шарти - инсон ўлимни ўз иродаси билан қабул қилишидир. Солиқ гўё бир ўлик каби ҳамма нарсалардан воз кечиб, ҳатто ўз борлигини ҳам йўқ ҳисоблаши керак. Бу йўл “усули ашара” деган қуйидаги ўн асосга таянади: тавба, зуҳд, таваккул, қаноат, узлат, доимий зикр, бўтун борлиғи билан Аллоҳга йўналмоқ, сабр, муроқаба ва ризо. Қийин бўлишига қарамай, мақсадга эришувда энг қисқа йўл бўлиб, маломатийлар шу йўлни асос қилиб олганлар.¹

в) фикр тизимларининг ҳақ ва ботил бўлишига кўра:

1. Ҳақ (шаръий, ортодокс) тариқатлар: Исломининг бош асосларига таянган ҳолда ташкил қилинган ва шаклланган тариқатлар; нақшбандия ва қодирия каби.

2. Ботил (ғайри шаръий, гетеродокс) тариқатлар; булар икки қисмдир. Биринчиси, дастлаб зуҳур этиб, асосчисининг фикрлари ҳақ бўлган-у, бироқ аста-секин турли фикр ва анъаналар таъсирида ботиллашган тариқатлар, масалан, бектошийлик. Иккинчиси, дастлаб пайдо бўлишиданок Исломга мувофиқ келмаган тариқатлар; Чунончи, хуруфийлик ва қаландарийлик.

ИЛК БОТИЛ ТАРИҚАТЛАР

Дастлабки даврлардаёқ аста-секин баъзи гуруҳ-доиралар тасаввуфий кўриниш остида Ислом ақидасига тўғри келмайдиган тамойиллар ижод этганлар. Бундай гуруҳларнинг ҳақиқий сўфийларга ҳеч қандай алоқаси йўқлиги баъзи олимлар томонидан маълум қилинган. Абул Ҳусайн Муҳаммад Малатий (ҳ.337-м.948й. в.э.) “Танбеҳ ва рад” асарида бундай сохта сўфийларни фош қилган (93-95 бет, Байрут, 1968). Яна Абу Наср Саррож Тусий “Лумъа” асарида бундайлар ҳақида маълумот берган. Нажмиддин Умар Насафий (ҳ.532-м.1142й.в.э.) эса

¹ Муҳаммад Али Айний. Тасаввуф тарихи, 193-194-6; Исмоил Ҳаққий Измирли. Янги калом илми, Истанбул, 1339-1341, 1-ж, 155-6; Бу уч йўлнинг тафсилоти ҳақида қаранг: Ҳаририйзода М.К., Ҳақиқат тарика, қўлёзма, Сулаймония кутубхонаси, Шўрэллий, №27 /2. Бу тасниф ва “Усули ашара” илқбор Н. Кубро томонидан “Усули ашара” номли рисоласида кўрилган. И.Х. Бурсавий ҳам бу рисола ни шарҳлаган: Н. Кубро. Тасаввуфий ҳаёт, М. Қара нашрга тайёрлаган.

бундай ботил тариқатларни “Китоби фи мазоҳибул мутасаввифа” номли мустақил асарида бир тизим асосида изоҳлаб чиққан.¹ У мазкур асарида тасаввуфий фирқаларни ўн иккига бўлади. Булардан баъзисини ҳақ, бошқасини ботил дея ажратади. Насафийнинг бу таснифи кейинчалик Исмоил Ҳаққий Бурсавийнинг “Китобул хитоб” ва Иброҳим Ҳаққий Арзирумийнинг “Маърифатнома”сида деярли айнан нақл этилган. Буларни М. Али Айний ҳам ўзининг “Тасаввуф тарихи” асарида зикр этади (177-178 бет). Бу гуруҳлар ва уларнинг қарашлари қуйидагичадир:

1. Сунния: аҳли суннат вал жамоат йўлидан айрилмай, ҳар хусусда Муҳаммад а.с.нинг суннатларига амал қилувчи сўфийлар бўлиб, бу йўл ҳақ саналади. Бундан кейин келадиган ўн бир гуруҳнинг тутган йўллари ботилдир.

2. Ҳулулия: чиройли аёл ва эркакларга тикилиш ва рақс пайтида аралашиб-қучоқлашишни ҳалол ҳисоблашади, кўркам юзга Ҳақ тажаллиси тушган деб эътиқод қилишади.

3. Ҳолия: само ва рақс ҳалол, рақс вақтида пайдо бўлган даҳшат (ўзини йўқотиш) пайтида шариятга эътибор берилмаслигини ҳалол дейдилар.

4. Авлиёия: валийлик даражасига етган инсонлар шаръий масъулиятлардан соқит бўлади, дейдилар.

5. Сумраҳия: банда унс ва хузурга эришиб, Аллоҳнинг дўстига айлангач, ундан рўза, намоз каби амрлар ва шаръий буйруқлар масъулияти соқит бўлади, доира ва най куйлари остида самога тушиш, хушбўй ҳидли атир сепган аёлларни ҳидлаш ва улардан фойдаланиш жоиз дейдилар.

6. Ҳуббия ёки ҳабибия: буларнинг фикрича, Аллоҳ севгисини топиш мартабасига эришиб, бошқа севгилардан алоқасини узган киши намоз, рўза каби шаръий амр ва таъқиқлардан соқит бўлади, чунки у киши маънан юксалган, илоҳий тақаллуфларга эришиш даражасига етган бўлиб, унинг учун ибодатлар соқит бўлади ва ҳаромлар ҳалолга айланади.

7. Ҳурия: улар, хушимиздан кетсак, бизга жаннатдан ҳурлар келади, улар билан яқинлашамиз, шунинг учун хушимизга келгач, ғул вожиб бўлади, дейдилар.

8. Ибоҳия: булар ўзларини гуноҳдан қайтаришга қодир эмасмиз, дейдилар, яхшиликка чақирмайдилар, ёмонликдан қайтармайдилар, диннинг амр ва таъқиқларига риоя қилмайдилар, мусулмонларнинг мол ва номусларини мубоҳ ҳисоблайдилар.

¹ Насафийнинг бу рисоласи Улудоғ С. томонидан таржима қилинган. Қаранг: Қалабозий, Ташкил топиш даврида тасаввуф, (Таарруф)нинг иловаси, Ист. 1979, 259-263-б.

9. Мутақосилия: ризқини топиш учун меҳнат қилмасдан, ёлғончилик қилиб, уйма-уй кезиб, ош-овқат йиғадилар.

10. Мутажоҳилия: булар - мақсадимиз риёдан ва ўзни кўз-кўз қилишдан узоқ бўлиш десалар-да, қалбларида тақво ва гўзал ахлоқ бўлмагани ҳолда, фосиқлар каби кийинадилар.

11. Воқифия: инсон Аллоҳ ҳақида билим ва маърифат эгаллашга ожиз, Ҳақни фақат Ҳақ билади, деб, Аллоҳни таниш учун ғайрат қилмайдилар.

12. Илҳомия: Қуръон ўқиш ва Қуръон илмларини ўрганишдан юз ўгириб, файласуфларнинг асарлари ва шеърый китобларни ўқиб, ҳақиқат топишларини ва Қуръоннинг эса парда эканлигини иддао қиладилар.

Исломга мувофиқ келмайдиган (еретик) мистик жараёнлар, албатта, фақатгина булардан иборат эмас. Бу ерда дарж этилган нарсалар Насафий қайд этган баъзи муҳим жиҳатлар ҳолос. Кейинги асрларда бу хил гуруҳлар янада кўпайди: хуруфийлик, нуқтавийлик, бектошийлик, қаландарийлик ва риндлик шулар жумласидандир. Демак, тарихнинг ҳар даврида Исломнинг эътиқодий ва амалий асосларига мос тариқатлар бўлганидек, Исломдан узоқлашган баъзи тасаввуфий жараёнлар ҳам бўлган. Буларни доим бир-биридан фарқлаш керак. Бундай ботил гуруҳларнинг юзага келишида тасаввуфнинг мусомаҳакор (кенг бағирлилик) хусусиятини суистеъмол қилган нияти бузуқ кишилар билан бир қаторда Исломга бегона бўлган маҳаллий анъаналарнинг ҳам катта таъсири бўлган.

г) Силсилаларига кўра: 1. Бакрия ёки сиддиқия: силсиласи ҳазрати Абу Бакрга тақаладиган, 2. Умария ёки форуқия: силси-ласи ҳазрати Умарга тақалувчи, 3. Усмония: силсиласи ҳазрати Усмонга тақаладиган, 4. Алавия: силсиласи ҳазрати Алига бориб тақаладиган тариқатлар.

Кўриниб турибдики, тариқатлар ҳар томонлама тасниф этилган. Бу таснифларни янада кўпайтириш мумкин.

д) сўфийларни таснифлаш: тариқатлар тасниф қилинганидек, мутасаввифлар ҳам турлича тасниф этилган. Шулардан иккисини кўриб чиқамиз:

1. Тасаввуфий қарашларига кўра: тасаввуфдан мақсад - тавҳидга эришмоқ бўлиб, мутасаввифларга кўра, тавҳидга элтувчи йўл - фанони амалга ошириш. Аммо мутасаввифлар “тавҳид” ва “фано” ташунчаларига кўра уч қисмга бўлинадилар:

1. Қусудия. Ўз қасду иродасини Аллоҳнинг иродасида фоний қилганларга айтилади. Бу тоифа сўфийларнинг Аллоҳдан бошқа бирон мақсадлари йўқ, шу боис, улар Аллоҳ нимани мурод қилган бўлса, уни ирода қиладилар, унинг амрларидан асло четга

чиқмайдилар. Бу тоифанинг йўли юқорида қайд этилган “ахёр” йўлидир. Дастлабки сўфий ва зоҳидлар мазкур йўлни танлаганлар. Буларнинг мақомига “фано фил қусуд” дейилади. Бу сўфийлар Аллоҳ билан бирга ўз борлиқларини ва ибодатларини идрок этадилар. Яъни, доимо “саҳв” ҳолидадилар. Измирлик Исмоил Ҳаққий пайғамбарларнинг, саҳобаларнинг ва авлиёнинг йўллари бу эканлиги, бу йўл Исломнинг зоҳир ва ботинини ташкил этишини таъкидлаган.

2. Шухудия. Ҳар нарсада ва ҳар ишда Аллоҳни мушоҳада этувчиларга “шухудия” дейилади. Бу тоифа сўфийларнинг Аллоҳга бандлик қилишлари ва муҳаббатлари шу даражага келганки, Аллоҳга бўлган иштиёқларидан на ибодатларининг, на муҳаббатларининг фарқига борадилар. Улар фақат Аллоҳни ўйлайдилар. Ҳар нарсада Аллоҳни мушоҳада этадилар. Бу мартабага “фано фиш-шухуд” дейилади. Бу мартабада Аллоҳ-банда, Аллоҳ-бошқа яратиклар каби иккилик муносабатига аҳамият берилади. Шунингдек, сўфий Аллоҳга бўлган муҳаббати туфайли, Ундан бошқа бирор борлиққа (мосивога) аҳамият бермайди. “Аброр” йўлидаги сўфийларнинг ҳоли шудир. Бу ҳол солиқда ўткинчи ҳосил бўлган “сақр” ва “фано” ҳоли бўлиб, доимий эмас. Бу мақомда сўфий асл ғояси - Аллоҳни унутиб, “фано” ҳолини асл ғоя гумонсираб, фанога эришгач, диний буйруқларнинг соқит бўлиш тушунчасига берилиб кетиш хавфи бор.. Бундайларга “Ғолия” дейилади.

3. Вужудия. Аллоҳдан бошқа бирон борлиқни тан олмайдиган сўфийларга “вужудия” дейилади. Мартабасига эса “фано фил вужуд” дейилади. Бу мақомда сўфий назарида, олам Ҳақнинг тажаллиси, шуун (нури) ва атворидан иборат, мустақил борлиғи йўқдир. Сўфийлар назарида “тавҳид”нинг энг баланд мартабаси ҳам шу. “Шуттор” йўлидагиларнинг тавҳид тушунчаси ҳам шу. Баъзи фақих ва калом олимлари бунга қаттиқ қаршидирлар. Тасаввуфга қарши қилинган ҳужумлар умуман шу сабабдир.¹

II. Маънавий даражаларига кўра:

Баъзи мутасаввифлар, мусулмонларни Аллоҳ наздидаги даражасига қараб тасниф этганлар. Масалан, Мавлоно Абдурахмон Жомий “Нафаҳотул унс” асарида сўфийларни қуйидагича тартибга солган:

1. Асҳоби вусул (Аллоҳга восил бўлганлар-етишганлар):

а) машойихи сўфия (иршод билан вазифадор муршидлар).

б) фанофиллоҳга эришганлар (иршод билан вазифадор бўлмаган валийлар).

2. Аҳли сулук:

¹ Измирли И.Ҳ., ў.а. 1-ж, 153-154-б; Ж. Сунар. Тасаввуф тарихи, Анқара, 1975, 192-б.

а) олий мақсадга толиб бўлган ва Аллоҳнинг зотиға талабгорлар, булар икки қисм: мутасаввифлар, маломатийлар.

б) жаннат ва охират неъматларини хоҳловчилар, булар эса тўрт қисмга айрилганлар: зоҳидлар, фақирлар, ходимлар ва обидлар.¹ Сўфийларнинг мақомлари маломатийларникидан ҳам устун экани ҳақида Сухравардий Жомий билан ҳамфикр.² Ибн Арабий эса куйидагича тасниф этган:

1. Маломатийлар. 2. Сўфийлар. 3. Обидлар.

Унинг фикрича, пайғамбарлардан кейин энг афзал ва устун инсонлар - маломатийлар бўлиб, сўфий улардан кейинги ўринда туради. Саййид Шариф Журжоний ва Имом Шаъроний ҳам бу хусусда Ибн Арабийнинг фикрига қўшиладилар.³

В. ТАРИҚАТЛАРНИНГ МУШТАРАК УНСУРЛАРИ

Бу мавзумизда, мумтоз маънодаги тариқат бўлмай, зоҳирда халқдан айрича хусусият касб этмаган, шу билан бирга қалбан доимо Аллоҳ билан бирга бўлиб, риёдан қаттиқ сақланишга асосланган дастлабки маломатийлар мустасно, муайян оқимлар (гуруҳлар)и, асослари ва тақяларига эга бўлган барча исломий тариқатларда муштарақ мавжуд бўлган тамал унсурлар ва ижтимоий-диний ташкилот бўлган тариқатларнинг моҳиятини тушунишга ҳаракат қилайлик:

І. ИНСОНИЙ УНСУРЛАР

а) Пир, пири соний. Форсийда кекса маъносини билдирувчи пир - тариқатда шу тариқат асосчиси бўлган мутасаввифга айтилади. Масалан, нақшбандиянинг пири Баҳоуддин Нақшбанд, қодириянинг пири Абдулқодир Гилоний каби. Пири соний эса иккинчи пир демак. Тариқатга асос солингандан кейин, унга янгича йўналиш берган, уни жонлантирган сўфийга пири соний деб айтилади. Масалан, қодириянинг пири сонийси - Исмоил Румий (1631й. в.э.), хилватиянинг пири сонийси Саййид Яҳё Ширвоний (1457й. в.э.)дир. Пирнинг мақбараси жойлашган даргоҳга “пир уйи”, “пир мақоми”, “хузур” ва “хузур пир” дейилади.

б) Шайх, халифа. Шайх арабчада кекса дегани, тариқатда эса шу йўлга кирганларни тариқатнинг сайру сулук асосларига кўра вояга етказиш ва уларни синаш ҳуқуқига эга бўлган шахс бўлиб, унга муршид ҳам дейилади. Яссавияда “ота” шайх ва муршид маъносига ҳам ишлатилади. Тариқат анъанасига кўра, бир шайхга боғланиб,

¹ Бу ҳақда қаранг: Л. Чалабий, ў.а. 15-б.

² Сухравардий, ў.а. 72-74-б.

³ Бу ҳақда қаранг: док. Турар У., Маломийликка доир //Турк дунёси тадқ. №39, декабрь, 1985, 44-47-б.

унга қўл бермагунча солиқ ёки ҳар қандай бир мусулмон Ҳаққа восил бўлолмайди. Боязид Бастомийга оид дея нисбат берилган “шайхсиз одамнинг шайхи шайтондир” деган машҳур сўз тариқатлар орасида кенг тарқалган, ҳатто баъзилар уни ҳадис ҳам дейдилар. Сўфийларнинг фикрича, муршиднинг зарурлиги қуйидаги оятларга асосланади: *“Қачон уларга (жангга кетган мусулмон аскарлар ҳақида) тинчлик ёки хавф-хатар (яъни галаба ёки мағлубият) хабари келса, уни ёйиб юборадилар. Агар (улар ўзларига келган хабарни ҳар кимга ёйиб юбормасдан) пайгамбарга ва ўзларидан бўлган бошлиқларгагина етказганларида эди, уни (яъни мана шу хабарнинг ҳақиқатини) билмоқчи бўлган кишилар ўшалардан билган бўлардилар”* (Нисо - 4:83); *“Эй мўъминлар, Аллоҳдан қўрқингизлар ва Унга яқин бўлиш учун васила излангизлар, ҳамда Унинг йўлида жиҳод қилингиз, шояд шунда нажот топурсиз!”* (Моида - 5:35).

Шайх тариқатга кирган ва ўзига интисоб этган мурид учун ҳар бир ҳаракати билан ўрнак инсон сифатида намоён бўлади. Шунингдек, шайх мурид учун йўл кўрсатувчи, тарбияловчи ва муаммоларининг ҳал бўлишида ёрдам берувчи киши ҳисобланади. Шунинг учун шайхнинг барча кўрсатма-тавсияларига амал қилмоқ, бутун қалби билан унга боғланмоқ, уни маънавий ота ва устози деб билмоқ лозим. Мурид шайхига қанчалик қаттиқ боғланса, вуслат йўлида шунчалик тезлашади. “Уммагим учун набий қай даражада муҳим ўрин тутса, мурид учун ҳам шайхнинг аҳамияти шу даражададир” деган ҳадис ҳам нақл этадилар.¹

Пир ёки шайх томонидан иршод вазифаси берилган кишига халифа дейилади. Халифага шайх халифалик ижозатномаси беради. Бу ижозат чекланмаган ҳуқуқлар учун берилгани каби фақатгина зикр талқини, ё туш таъбири учун берилиши ҳам мумкин. Шунинг унутмаслик керакки, ҳар валий ҳам муршид бўлолмайди. Сайру сулуқини адо этиб, вуслатга эришган киши валий бўла олади. Аммо шайх ва муршид бўлиш учун валий бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Муршид инсонларни иршод этиш учун Аллоҳ томонидан вазифа берилган валийдир. Масалан, мажзуб валий бўлиши мумкин, аммо муршид бўлолмас. Демак, ҳар муршид ёки шайх валийдир, аммо ҳар валий муршид эмас. Шундай экан, шайхлик ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб, ўзини шайх дея эълон қилиб, майдонга чиққан ҳар ким шайх бўлавермайди. Шайхлик - кўплаб ижобий сифатларни ўзида жо қилгач, Ҳақ томонидан омонатан бериладиган мақомдир. Масалан, Исмоил Ҳаққий Бурсавий “Аҳднома” асарига бу мавзуда 235 хусусиятни зикр этади. Умумий маънода шайх бўла олиш учун қуйидаги хусусиятларга эга бўлмоқ керак:

¹ Ажлуний. Кашфул хафа. 11-ж, 2-6.

1. Илм, ирфон ва маънавий завқ эгаси бўлиш.
2. Исломни, яъни шаръий илмларни чуқур билиш.
3. Муайян бир тариқатнинг усулига биноан сайру сулукини адо этган ва иршод билан вазифалантирилган бўлиши.
4. Ёмон хулқлардан тозаланган, яхши хулқларга эга бўлган, меҳрибон ва олийҳиммат бўлиш.
5. Мурид етиштиришга, яъни инсонларни тарбиялашга қобилиятли бўлиши.

6. Диний вазифаларни адо этишга катта эътибор бериб, уни жиддият билан бажариш. Халифа ҳам шайх даражасида бўлгани учун юқоридаги сифатлар унга ҳам тааллуқлидир.

в) Мурид, дарвеш, солик. Бирор тариқат шайхига байъат қилган ва сайру сулукини давом эттираётган кишига мурид, дарвеш ва солик дейилади. Тариқатларга кўра, бундай кишиларга бошқача исмлар ҳам берилади: толиб, фақир, ихвон, асҳоб сингари. Тариқат аҳли мавжуд мавқешига қараб турли исмларга бўлинадилар:

1. Толиб - тариқатга кирмоқчи бўлган, аммо ҳануз тариқатга қабул қилинмаган.

2. Мурид - истаги қабул этилиб, тариқатга олинган.

3. Солик - сайру сулукини давом эттираётганлар.

5. Восил - сайру сулукини тамомлаб, Аллоҳга восил бўлганлар.

Сайру сулук жиҳатидан ҳам қуйидагича тасниф қилинган:

1. Мубтадий - сайру сулукини янги бошлаган.

2. Мугавассит - йўлнинг ярмисига келган.

3. Мунтаҳий - сайру сулуки адо бўлиб, вуслатга эришган.

Шайхда мавжуд бўлганидек, муридларда ҳам бўлиши талаб қилинадиган баъзи хусусиятлар ва амал қилиш керак бўлган хусуслар бор. Булар тариқатдаги “одоб” китобларида кенг ёритилган. Мурид шайхига, қолаверса, бошқа муридларга нисбатан вазифалари шундай:

1. Садоқат ва самимият билан бу ишни бошлаш.

2. Ҳақиқий ихлос билан тавба қилмоқ, аразлашган, жанжаллашган мусулмонларнинг орасини тузатиш.

3. Қалбидан дунё севгисини улоқтирмоқ, кўнгилни Аллоҳга йўналтирмоқ.

4. Бирон киши хафа қилса ҳам, мақтаса ҳам аҳамият бермаслик.

5. Дунёвий мансаб қўлга киритиш ниятига эга бўлмаслик, фақатгина Аллоҳ розилигини кўзламоқ.

6. Қалбан бўлса ҳам шайхига эътироз қилмаслик.

7. Шайхидан бошқа кишига асло сирини очмаслик.

8. Зикр, ҳилват ва само вақтида қалбга келадиган васвасалардан сақланмоқ.

9. Дарвишларга баданан хизмат қилмоқ.
10. Бевақт сафарга чиқмаслик.
11. Ҳар мавзуда ўзини ноҳақ, бошқа муридларни ҳақ деб билиш.
12. Ғазабланмаслик, жанжаллашмаслик, қаҳқаҳа отиб кулмаслик.
13. Жабру-жафо ва қийинчиликларга сабр қилиш, ўз манфаати учун тортишмаслик.
14. Шайхи буюрган зикр билан шуғулланиб, қалбий зикрга аҳамият бермоқ.
15. Шайхда гуноҳ содир бўлса, аралашмаслик, ўз ишида давом этиб, вазифаларига аҳамият бермоқ.
16. Эриша олмагани ҳол ва мақомлардан баҳс этмаслик.
17. Раислик ва машҳур бўлишга интилмаслик, талаба бўлишни орзу қилиш.
18. Маънавий мукошафа ва тажаллиларда ҳиссасига тушгани билан кифояланиш.
19. Диний билим ва ахлоқини янада ривожлантиришга интилиш, бу хусусда нафсига қарши курашиш.
20. Диний буйруқ ва таъқиқларга амал қилишда диққат-эътиборли бўлиш.¹

Бирор кишининг шайхга боғланишига “интисоб”, “иноба”, “байъат” ёки “қўл бериш” дейилади. Ҳар тариқатга кирмоқчи бўлган мурид, шайхнинг ҳузурига авваламбор тавба қилади, бундан кейин гуноҳ қилмасликка ва бунинг учун риёзат ва мужоҳада қилишга сўз беради. Бу жараён муайян асосга биноан амалга оширилади. Намуна сифатида нақшбандия тариқатининг холидия тармоғида амалга ошириладиган байъат усулини кўрайлик:

Мурид: “Жаноби Ҳақнинг маърифатидан баҳраманд бўлиш учун ҳузурингизга келдим” дея интисоб истаги борлигини шайхга билдиради. Шунга кўра шайх унинг исмини, хизматини, маслагини сўрайди ва шамоилига ҳам назар этиб, “истихора” амр этади. Шайхнинг ўзи ҳам истихора қилиб, Муҳаммад а.с.га таважжух этади. Толибнинг исми ва расми билан таърифлаб, инобаси учун рухсат сўрайди. Муҳаммад а. с. ҳам малакларга у кишининг руҳини ҳузурига келтиришни буюрадилар ва тариқатда насиби бўлса, интисобига изн берилганини маълум қиладилар. Акс ҳолда, шайх ҳузурига келган толибнинг кўнглини ранжитмасдан, истагини қабул этмайди. Толибга қилинган истихора натижасида кўнгили очиқлиги юзага келмаса, истихора уч ёки етти марта такрорланади. Охири шубҳа ва тараддуд бартараф бўлгач, шайх Аллоҳдан ёрдам сўраб, толибнинг иршодида бошлайди. Қобилиятларни кашф этиш қуввати эҳсон қилинган муршид, агар толибда кўнгили эътимоди-ишончини кўрса, истихорага

¹ Кара М., ў.а. 230-231-б.

эҳтиёж сезмаслиги мумкин. Бу ҳам истихоранинг ўрнига ўтаверади, ammo истихора қилиниши толибда шайхга нисбатан бўлган ишончини янада орттиргани учун амалга оширилиши гўзалдир. Кейин толибга мукаммал ғул олиш буюрилади. Икки рақат намоз ўқигач, бир чеккага ўтириб, етти марта “астағфируллоҳал азим” ва юз карра “субҳаналлоҳил азим” дейди, кейин Ҳақ розилиги учун имкон доирасида бирон нарса садақа қилгач шайхнинг ҳузурига боради. Шайх толибга намоздаги ўтиришнинг акси ўнг оёқ устига икки оёғини чапдан ташқарига чиқариб ўтиришни буюриб, рўпарасига ўтқазади. Барча катта-ю кичик гуноҳлардан тавба қилдириб, бўйнида ўтамоғи лозим бўлган банда ҳаққини эгаларига ўташини насихат қилади. Ёлғон сўзламаслик, бировга қарши чиқмаслик, таҳоратсиз юрмаслик, беш вақт намозни ўз вақтида ва жамоат билан ўқишни, қазо намозларини ҳам адо этиш ва ҳоказо ибодатларни камчиликсиз бажаришни ва буларга амал қилишни амр қилади. Акс ҳолда атрофи гуноҳ ва ёмон ҳатти-ҳаракатлар билан тўлиб-тошган муриднинг руҳоний ҳаёти олға силжимаслиги, маъно оламида юксалиш қийин кечиши, кўнгил йўли тиканлардан тозаланмагунича у тараққий этмаслигини англатиб, муридига ҳассос ҳаракат қилмоғи лозим бўлган кўнгил нуқтасини таърифлайди. Кўнгил чап кўкракнинг икки бармоқ пастидagi “сувайдо” деган нуқтадир. Ушбу кўнгил занглаб турган муддатда, илоҳий тажаллиларнинг нуроний ойдинликларини акс эттириши мумкин бўлмаганидан, қалбни мосиводан тозалаш усулини таълим ва талқин этади. Бу эса уч асосга асосланган: 1. Сабр ва тақво йўлидан айрилмаслик, 2. Жаҳаннам кўрқуви ва жаннат умиди ичра шаръий асосларга маҳкам ёпишмоқ, 3. Бандалик вазифаларини бажаришда қусур қилмаслик. Шунинг учун толибга ўлимни хотирдан чиқармасликни, робита ва таважжуҳнинг қандай бажарилишини изоҳлайди. Толибда қобилият нуқсонлиги кўрилса, яна бир муддат салоту салом ва тавбаю истиғфор билан машғул бўлмоғи кераклиги айтилади ва қобилиятли бўлиш учун кўмаклашилади. Зикр талқини ва тариқат қоидаларини амалга оширишга имкон топган толибга зикр талқин қилинади. Ҳолати уйғун бўлса, қалбий зикр ўлароқ “лафзаи жалол” зикри талқин этилади. Чунончи, мурид муриднинг ўнг қўлини ушлаб, юзма-юз ўтқазиб, тиззасини-тиззасига тегизиб, пешонаси пешонасига тегиб, муридга назар қилади. Бўйнидаги фарз бўлган шаръий ҳукмларни бажариш, суннат ва нафл ибодатларни адо этиш, диний қулайликларни тарқ этиб, азимат кўрсатиш ва бидъатлардан узоқлашиш учун муриддан ваъда олади. Кейин эса тавбаруқан:

“Эй Муҳаммад, дарҳақиқат сизга байъат-қасамёд қиладиган зотлар ҳеч шак-шубҳасиз Оллоҳга байъат қилурлар - Оллоҳнинг қўли улар-

нинг қўллари устида бўлур. Энди ким (ўз қасамёдини) бузса, бас, у фақат ўз зиёнига бузур. Ва ким Оллоҳ билан аҳд-паймон қилган нарса-сига вафо қилса, у ҳолда (Оллоҳ) унга улуг ажр-мукофот ато этур” (Фатҳ-48:10) ояти каримасини ўқийди. Кейин шайх билан мурид биргаликда: ”Астағфируллоҳ, астағфируллоҳал азимал каримал лазий ла илаҳа илла ҳу ал ҳаййал қайюм ва атубу илайҳ ва нас алуҳу тавба” дуосини ўқийдилар. Шайх бир Фотиҳа, уч Ихлоси шариф ўқиб, бошда Муҳаммад а.с. бошчилигида бошқа тариқатларнинг буюкларига ва хусусан Шоҳ Нақшбанд ҳазратларининг руҳига ҳадя этади. Бу вақт муридга кўзларини юмишни ва хаёлан қалбига назар солиб, ҳушёр бўлишини буюради. Кейин шайх ўзининг усулига биноан муридига таважжуҳ қилади. Натижада муриднинг қобилият ва тоқат даражасига мувофиқ равишда талқинини бажо келтиради. Муршид муридига таважжуҳ этаётган пайтда эшиклар ёпиқ бўлиши шарт.¹

Бир киши бирдан ортиқ тариқат шайхига интисоб этиши мумкин, аммо истисно ҳолатдагина холос. Масалан, Салоҳуддин Ушшоқий (1782й.в.э.) бундай деган: “Тариқатларнинг сирлари менда тўпланган. Шундай экан, мен хилватий, жалватий, бектоший, байрамий, саъдий, қодирий, ушшоқий, нақшбандий ва мавлавийман”.²

Тариқатларда сайру сулук бир шайх раҳбарлигида амалга оширилиши зарур, шу билан бирга баъзи истисно ҳолларда шайхсиз ҳам Ҳаққа эришиш мумкин. Бу йўлга увайсийлик дейилади. Пайгамбаримиз Муҳаммад а.с.ни дунё кўзи билан кўриш насиб бўлмаса ҳам, Аллоҳ таолонинг лутфи билан бирор муридга боғланмасдан, маънан Расулulloҳнинг тарбияси остида энг юксак мартабага эришган Увайс Қаранийга нисбат берилган ҳолда, бу маслак ва машрабда юрганларга увайсий дейилади. Тасаввуф тарихида куйидаги сифатларга эга бўлган тўрт шахсиятга увайсий дейилади:

1. Бевосита Муҳаммад а. с. нинг руҳониятидан файз олиб камолотга эришганлар.
2. Увайс Қаранийнинг маънавий тарбияси остида етишганлар.
3. Ҳаёт бўлмаган ҳар қандай шайх ё кутбнинг руҳониятидан файз олиб тарбияланганлар.
4. Хизр а. с. воситасида иршод қилинганлар.

Увайсийлик йўлининг тасаввуфий таълимотда ўрни йўқ дейдиган сўфийлар бўлганидек, унинг Аллоҳ томонидан лутф қилинган ва ҳар ким ҳам эриша олмайдиган юксак мақом эканини тан оладиганлар ҳам бор. Фаридуддин Аттор шулар жумласидандир. Увайсийларга мисол келтирадиган бўлсак, Иброҳим ибн Адҳам, Абул Ҳасан Ҳарақоний, Абу Саид Абулхайр, Абул Қосим Журжоний, Нажмид-

¹ док. Ирфон Гундуз, Кумушхонавий Аҳмад Зиёвуддин, Ист, 1984, 263-266-б.

² Кара М., ў.а. 236-б.

дин Кубро, Баҳоуддин Нақшбандлар увайсийлик йўли орқали камолотга эришган улуғ зотлардандир.¹

г) **Силсила.** Занжир маъносини билдирадиган силсила - тасаввуфда занжир халқаси шаклида бўлиб, узилмасдан Муҳаммад а.с.-нинг силсиласидан келган шайхлар демакдир. Тариқатларда силсила ўта муҳим аҳамият касб этади. Муҳаммад а.с. ҳазрати Али, ҳазрати Абу Бакр ва асҳобидан хос кишиларга таълим берган илоҳий ҳақиқатлар ва маънавий билимлар бу силсила воситасида интиқол этиб, ҳаётдаги шайхга қадар етиб келган. Шу сабаб шайх, Муҳаммад а. с.нинг маънавий ворисидир. Силсила - тариқатларнинг шариятга мувофиқлигини ва ишонарли эканини кўрсатувчи ҳужжат-далилдир. Шунга кўра тариқатларда шайхлик мақомига янги ўтирган шайхга таомилга биноан ижозатнома берилишига ва силсила занжирининг узилмай давом этишига махсус аҳамият берилади.

Тариқат силсилалари, умуман олганда, ҳазрати Али ёки ҳазрати Абу Бакр воситасида Муҳаммад а.с.га бориб тақалишини юқорида айтиб ўтган эдик. Ҳазрати Али ҳақида “Мен илмнинг шаҳриман, Али унинг эшигидир”,² ҳазрати Абу Бакр ҳақида эса “Мен илмнинг шаҳриман, Абу Бакр унинг асосидир”³ ҳадиси шарифларида ҳам ривоят қилинган. Бу ҳадисларга суянган ҳолда, бу зотларнинг Муҳаммад а.с.дан тасаввуфий илм, яъни кашф, маърифат ва ботиний илми ўрганганликлари маълум бўлмоқда. Силсилалар, ҳақиқатан, Муҳаммад а.с.дан Жаброил а.с. воситасида Аллоҳга боради. Шундай экан, бу шахслардаги билим манбаи Аллоҳ таолодир... тариқатларда ҳазрати Алининг бу мавқеи сабабли унга ва унинг наслидан бўлганларга (саййидларга) нисбатан ортиқроқ севги ва ҳурмат кўрсатилади. Чунончи, ўн икки имомдан бир ёки бир нечаси жой олган силсилаларга “олтин силсила” маъносини билдирувчи “силсилатуз заҳаб” номи берилган. Тариқатларнинг деярли барчасининг силсиласи Жунайд Бағдодийда бирлашади ва ундан кейин ўша шахслар орқали Муҳаммад а.с.га боради. Жўнайд Бағдодийдан давом этган силсила ё ҳазрати Али-Ҳасан Басрий-Ҳабиб Ажам-Довуд Тоий-Маъруф Карҳий йўли билан ёки ҳазрати Али-Ҳасан-Ҳусайн-(ундан кейин келган имомлар) - саккизинчи имом Али Ризо-Маъруф Карҳий-Сирри Сақатий йўли орқали Жўнайд Бағдодийга бориб тақалади. Кубравия силсиласи эса ҳазрати Умар орқали Муҳаммад а.с. га бориб тақалади.⁴

¹ Увайсийлик ҳақида: Аҳмад Яшар Ўжоқ. Вайсал Қароний ва увайсийлик, Ист, 1982.

² Кашфул хафа, 1-ж, 203-б.

³ Фатавоин ҳадисийя, 269-б.

⁴ Кара М. Тасаввуф ва тариқатлар тарихи, 234-235-бетлар.

II. АМАЛИЙ УНСУРЛАР

Барча тариқатларда ҳар бир мусулмон одатда бажариши лозим бўлган жума намозини ўқиш, жамоат билан намоз ўқиш, закот ва садақа бериш ва бошқа ибодатларни адо қилиш каби жиҳатларга қўшимча равишда, солиқнинг Ҳаққа восил бўлишини осонлаштирувчи баъзи амаллар мавжуд:

А) **ЗИКР**. Тариқатларда энг муҳим амалий унсур зикр бўлиб, луғатда эслаш, ёд этиш, хотирлаш, тилга олиш, баён этиш каби маъноларни билдиради, тасаввуф истилоҳида эса - дин ва дунё саодатини қўлга киритмоқ мақсадида ё комил муршиддан олиб, ё шариат-тариқат ўлчов ва одобига мувофиқ тасбеҳ билан турли “асмои хусно”ни айтишдир. Бунда Жаноби Ҳақни фақат тил билан эмас, қалб ва зехн билан ҳам зикр қилиш кераклиги сўзнинг луғавий маъносидан яширингандир.¹

Маъносидан маълум бўлганидек, зикрда асосий иш - бошқа борлиқлар ва уларга алоқадор барча ўй-фикр ва тушунчаларни қалбдан узоқлаштириб, ёлғиз Аллоҳни эслашдир. Бу тарзда қилинган зикрга “зикри мутгасил”, бошқа ўй-фикрлар билан аралаш холда қилинган зикрга эса “зикри мунқотий” дейилади. Қуръони каримнинг кўпгина оятларида ҳам зикр қилиш буюрилади: “*Аниққи, Оллоҳни зикр қилмоқ (барча нарсадан) улугроқдир*”. (Анкабут-29:45); “*Эй мўминлар, Оллоҳни кўп зикр қилинган ва эртаю кеч У зотни поклаб, тасбеҳ айтинглар!*” (Ахзоб-33:41), “*Улар иймон келтирган ва қалблари Оллоҳни зикр қилиши-эслаш билан ором оладиган зотлардир. Огоҳ бўлингизки, Аллоҳни зикр қилиши билан қалблар ором олу*” (Раъд-13:28), “*...Парвардигорингизни зикр қилинг...*” (Каҳф- 18:24) ва хоказо.

Зикрдан мурод қалбда Ҳақни эслаш орқали руҳни ғафлатдан қутқариш ва унга илохий тажаллиларни инкишоф этишига имконият туғдиришдир. Зикр орқали инсон Аллоҳнинг борлиғи қаршисидан ўлик каби, ҳар қандай ҳолатда Унга мухтож эканини, ҳар он ва ҳар жойда Аллоҳнинг ҳузурда ва Унинг илохий мувоқабаси остида эканини эслаб, ўз хатти-харакатларини назорат қилади ва руҳий етукликка эришади. Тариқатларда зикр “Ла илаҳа иллаллоҳ” лафзини ёки Аллоҳнинг асмой хуснасидан бирини белгиланган санокларга риоя қилиб такрор этган холда амалга оширилади. Муҳаммад а.с. энг фазилятли зикр “Ла илаҳа иллаллоҳ” эканини айтганлар.² Шунинг учун тариқатга кирган кишига аввал шу лафз билан зикр қилиш буюрилади. Калимаи тавҳид: нафӣ ва исбот дея иккига бўлинади: “ла илаҳа” (ҳеч қандай илоҳ йўқ) қисми нафӣ, “иллаллоҳ” (фақатгина Аллоҳ бор) қисми эса исботдир. Нажмиддин Кубронинг фикрича,

¹ Осим. Қомус таржимаси, II-ж, 346-347-б.

² Ибн Можа, Адаб, 65.

нафй қисми қалбий касалликларга сабаб бўладиган, руҳни турли машғулот билан чалғитиб, нафсни кучайтирувчи ёмон ахлоқ ва ҳайвоний орзуларни йўқотади, исбот қисми эса ушбу ёмон ахлоқдан қутултириб, қалбни сиҳат-саломатликка эриштиради.¹ Лафзи жалолни, яъни Аллоҳ лафзини зикр қилишга, “зикри муфрад” дейилади. Ҳар тариқатнинг сайру сулукидаги турли босқичларида муайян исмларни айтиб, зикр қилинади.

Сўфийларнинг айтишларича, биринчи марта зикр талқин этган киши Муҳаммад а.с. бўлиб, тўрт халифанинг ҳар бирига турли усулларда зикр талқин қилганлар. Кейинчалик тариқатлар буларга асосланиб, зикр тарзларини шакллантирганлар. Мазкур тўрт талқин куйидагичадир:

А. Сиддиқия. Муҳаммад а.с. Мадинага қилган хижрати асносида ғорда яширинган ҳолатда Абу Бакрнинг қулоғига уч марта зикр талқин қиладилар. Бу пайт Муҳаммад а.с. тиззаси устида, Абу Бакр эса мурбаба (оёқларини олдинга қовуштирган) ҳолда ўтирган эдилар. Ҳафий зикр шу ҳодисага асосланади.

Б. Кубравия. Ҳазрати Умар мусулмон бўлган чоғида Муҳаммад а.с. билан кучоқлашаркан, ул зот Умарга калимаи тавҳидни жаҳрий талқин қиладилар. Аммо Ҳазрати Умар оёқда туролмай, ўтиргани учун кубравийлар мурабба ҳолатида зикр қиладилар.

В. Нурбахшия. Муҳаммад а.с. Ҳазрати Усмонга ҳам “харфсиз ва сас-садосиз” тарзда зикри қалбий талқин қилганлар.

Г. Жаҳрия. Муҳаммад а.с. Ҳазрати Алини тиз чўктириб, кўзларини юмдирган ҳолда уч марта “ла илаҳа иллаллоҳ” деганлар. Шу жумлани Ҳазрати Алига ҳам уч бор такрорлаттирганлар. Жаҳрий зикр қилувчи тариқатларнинг силсилалари асосан ҳазрати Алига бориб тақалади.²

Тариқатларда муҳим ўрин тутган зикр - оддий қилинадиган харакатлар эмас. Ҳар бир тариқатда ўзига хос зикр тарзлари шаклланган, зикрга асос ўлароқ исмлар белгиланган, жамоат билан ёки ёлғиз ҳолда қилинадиган зикрларнинг маълум одобу аркони бор. Зикрлар муайян тариқатнинг қонун-қоидаларига мувофиқ амалга оширилади. Зикр ёлғиз ҳолда қилинганидек, жамоа бўлиб ҳам қилинади. Мурид ёлғиз зикр қилганида ҳам шайхининг кўрсатмасига бўйсунди. Шайх муридининг ўй-фикрлари, хис-туйғулари, туш-рўёларига қараб, зикр қилиши учун исм талқин қилади ёки эски зикрида давом эттиради. Мурид қилган зикрига “вирд”, “аврод”, ўқиган дуога “хизб”, “аҳзоб” дейилади. Тунда қилинадиган зикрга “вирди лайлий” дейилади. Баъзи сўфийлар кундузлари калимаи тавҳид билан,

¹ Кубро Н., Тасаввуфий ҳаёт (Усули ашара), М. Кара нашрга тайёрлаган. Истанбул, 1980, 58-59-б.

² Айний М.А., ў.а. 198-200-б.

туллари бошқа бир исм билан зикр қиладилар. Шунинг учун калимаи тавҳид билан қилинган зикрга “вирди наҳорий” дейилади.

Тариқатлар юзага келиб шакллангач, такаяларда жамоа бўлиб зикр қилиш кенг тарқалди ва вақт ўтган сайин ҳар бир тариқатга оид маълум одоб ва арконга эга зикр тарзлари пайдо бўлди. Алоҳида жамоа ҳолида ижро этилган зикрларга ҳар бир тариқатда алоҳида исмлар қўйилди. Буларнинг машҳурлари қуйидагилар:

а) самоъ. Мавлавийларнинг зикрига “самоъ” дейилади. Мўсиқа жўрлигида, тик ҳолда ва айланиб ижро этилади. Бу зикр асносида дарвишлар ўз ҳаракатлари билан турли диний-тасаввуфий мавзуларни тимсол этадилар. Самоъ зикрига “муқобала” ҳам дейилади.

б) хатми хожагон. Нақшбандия тариқатида ижро этиладиган зикр. Шайхнинг ишораси билан истиғфор айтиб бошланади. Бу истиғфор шайхнинг хоҳишига кўра беш ё ўн беш марта такрорланиши мумкин. Кейин кўзлар юмилиб, робита билан бирга қалбга назар солинади. Ўнгдан етти киши “Фотиха” сурасини ўқийди. Кейин юз марта “Саловоти шариф”, етмиш тўққиз марта “Иншироҳ” сураси, минг бир марта “Ихлос” сураси ўқилади. Шундан кейин чапдан етти киши “Фотиха” ўқийди. Кейин юз мартаба “Саловот” келтирилиб, охири ашри шариф (тиловот) ўқилади ва шайх қилган дуога барча омин деб зикр ниҳоясига етади. Хатм асносида “вуқуфи қалбий”га эътибор берилганидек, силсиланинг ва улуғ машойихнинг ҳам руҳан бу мажлисда ўтирганларини ўйлаб, одоб сақланади.¹

в) Дарби асмоъ. Ҳилватийлар зикри. Ҳалқа шаклида ўтириб, енгил солланиб бажарилади. Баданнинг бу нозик ҳаракатланиши мовисовони тарк этиш учун бир восита сифатида қабул этилади.

г) Зикри қиём. Руфойи ва саъдийлар тик ҳолда овоз чиқариб ижро қиладиган зикрга айтилади.

д) Даврон. Қодирийлар ўтириб, тик туриб ва айланиб қиладиган зикр.

е) Зикри арра. Яссавийлар ўтириб ва тик туриб қиладиган зикр.

Тариқатлар жамоа ҳолида қилган зикрлар ва хусусан “даврон” ва “самоъ” мадраса уламосининг танқидига учради ва бу ҳақда хатто асарлар ҳам ёзилган.²

Жамоа ҳолида қилинган зикрлар ҳафтанинг маълум кунларида, муборак кечаларда, қадр ва ҳайит кечаларида такаяларнинг “тавҳидхона”, “самоъхона”, “муроқабихона” каби номланган махсус хоналарида ижро этилади. Умуман олганда тариқатга мансуб бўлмаган кишилар ҳам қатнашишлари мумкин. Шу зайдда зикрлар туфайли

¹ док. Гундуз И., ў.а. 274-б.

² Кенг маълумот учун қаранг: Улудоғ С. Исломига кўра мусиқа ва самоъ, Истанбул. 1976.

жамиятдаги турли табақаларнинг ўзаро меҳр-мухаббатли бўлиши, диний ва мистик иқлимда яшашига замин тайёрланган бўлади.

Жамоат бўлиб қилинадиган зикрга қатнашадиган ҳар бир мурид зикр бошлашдан олдин, зикр пайтида ва зикр битгач, бир қанча қоидаларга амал қилмоғи лозим. Бу қоидалар эса тариқатларга қараб ўзгаради. Фардий-шахсий қилинган зикр амалиётга кўра учга бўлинади.

1. Қалб иштирокисиз фақатгина тил билан қилинадиган зикр.

2. Тил қатнашмаган ҳолда фақатгина дил билан қилинадиган зикр.

3. Ҳам тил, ҳам дил билан қилинадиган зикр. Бундай зикрни ҳақиқий маънода бажариш қийин бўлиб, фақатгина улуғ авлиёулоҳнинг қўлларидан келади, ҳолос.

Бошқа бир жиҳатдан эса, зикр иккига бўлинади:

1. Жаҳрий - овоз чиқариб қилинадиган зикр.

2. Хафий - овоз чиқармай қилинадиган зикр.

Хафий зикр икки хил кўринишда қилинади: А. Фақат тил билан қилинадиган махфий зикр; Б. Махфий ва қалбан;

Қалбан қилинадиган зикр ҳам тўрт кўринишда амалга оширилади.

а) лафзи жалолни (Аллоҳ номини) дили билан, нафасини тутган ҳолда, вужудни ҳаракатлантирмай, кўз юмуқ ва тилни томоққа ёпиштириб зикр қилинади; б) қалбан, аммо нафасни тутмай, калимаи тавҳидни зикр қилмоқ; в) нафасни тутиб, қалбан калимаи тавҳидни зикр қилмоқ, бунда бош ҳаракатланиши мумкин; г) вужуд аъзоларини қимирлатмасдан, нафасни тутиб, калимаи тавҳидни зикр қилмоқ.¹

Қонун-қоидаси ва одоб-усулига риоя қилган ҳолда ижро этилган зикр - тариқат аҳлининг доимо Аллоҳни эслаши, дунёда эгасиз эмаслигини, ҳар бир қадамини Аллоҳ қўйган ўлчовларга кўра босиш кераклигини эслатиб турадиган назорат воситаси бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам зикруллоҳ - тасаввуфий таълим-тарбияда жуда муҳим аҳамият касб этади.

Амалдаги зикр шаклидан хафий зикр афзалми ёки жаҳрий зикр мақсадга мувофиқроқми, деган масала тариқат аҳли ўртасида баҳс мавзuidир. Бу масалада мухтасар қилиб шуни айтиш мумкинки, кишининг рух ва табиатига қайси бир зикр шакли мувофиқ келса, ўша унинг учун фойдалироқдир. Баъзилар учун хафий, баъзилар учун эса жаҳрий зикр маъқул келади. Шунинг учун доно шайхлар тариқатга кирмоқчи бўлган кишининг табиатига мос келадиган тариқат ва шайхга ҳавола қиладилар. Аммо, умуман олганда, мубтадий - тариқатга янги кирганлар учун жаҳрий зикр фойдалироқдир дейил-

¹ Гундуз И., ў.а. 272-273-б.

ган ва сайру сулукда маълум масофа босиб ўтгач, қалбий зикрга кўпроқ аҳамият бериш кераклиги мақбул қўрилган.

Б) ХИЛВАТ, ЧИЛЛА, АРБАИН. Тариқат таълим-тарбиясида муҳим ўрин тутган яна бир унсур хилват бўлиб, луғатда “бир киши билан ёлғиз, якка қолиш”¹, “танҳо қолиш, ёлғизлик”² каби маъноларни англатади. Хилват - тасаввуф истилоҳида “бирон киши ёки дунё моли бўлмаган бир жойда рухнинг Аллоҳ билан сўзлашуви” демакдир.³

Тариқатларда нафсини тарбиялаш ва рухни тасфия қилиш мақсадида баъзи вақтлар хилватга кириб, маълум муддат Аллоҳ билан яккама-якка, дунёвий машғулот ва ўй-фикрлардан узоқ ҳолатда ибодат ва зикр билан шуғулланиб, вақт ўтказилади. Бунинг маълум муддати йўқ. Аммо умуман қирқ кун ўтириш анъанадир. Шу боис, хилватга “қирқ” (қирқ кун) маъносини берувчи форсча “чэхил”дан келиб чиққан “чилла” ва арабча “арбаин” (қирқ) сўзлари қўлланади.

Бу таъбирларнинг барчаси айни маънони билдиради. Бир киши бир неча бор хилватга кириши мумкин. Баъзан узоқ вақт хилватда қолиб кетган кишилар ҳам бор. Чунончи, хилватга алоҳида эътибор берадиган хилватия тариқати сивосия тармоғининг машхур шайхларидан Абдулахад Нурий (1061х.й.-1650м.й.в.э.) пешма-пеш қирқ дафъа хилватга киргани, яъни давомли 1600 кун хилватда қолгани манбаларда айтилган.⁴ Хилватда асосан қирқ кун қолиш Қуръондаги ушбу оятга асосланади: *“Мусо билан ўттиз кечага ваъдалашган эдик, сўнгра уни яна ўн (кеча) билан тўлдирдик. Бас, Парвардигорининг (унинг учун белгилаган) вақти комил қирқ кеча бўлди”* (Аъроф - 7:142).

Хилват кўпчилик такяларнинг хилватхона ёки чиллахона деб аталадиган махсус хоналарида, пинҳон ерларда, ғорларда ўтказилади. Хилватга кириладиган жойлар нафсга ёқмайдиган даражада тор ва қоронғу бўлиши кёрак. Хилват шайхнинг назорати остида ва муайян қоидаларга риоя қилган ҳолда ўтказилади. Хилват, одатда қуйидагича ўтказилади: шайх хилватга кирмоқчи бўлган дарвишни хилватхонага олиб боради, дуо қилгач у ердан чиқади. Хилват пайтида дарвиш зарурат бўлмаса ташқарига чиқмайди ва ҳеч ким билан сўзлашмайди. Кеча-кундуз ибодату зикр билан шуғулланади. Ҳатто баъзилар хилватда ётиб ухламайди, балки ўтириб ухлайди. Хилватдаги дарвишнинг кундалик емаги-ичмаги олдига ҳар куни олиб борилади. Емак дарвишнинг табиати ва сабрига кўра босқичма-босқич озайтирилиб

¹ Мухтаржим Осим афанди. Қомус таржимаси, Истанбул, 1272, III-ж, 805-б.

² Ибн-сиддин Соми. Қомуси туркий, Истанбул, 1317, 587-б.

³ Ҳокендий, у.а. Истанбул, 1275, 41-б.

⁴ Ибн-соф Сафйнаи авлиё. Сулаймония кутубхонаси, қўлёзма, №2307,

борилади. Кунда бир неча дона зайтун билан хилват ўтказганлар ҳақида ривоятлар бор. Қирқ кун тугагач, шайх дарвишнинг ёнига кирази ва дарвишнинг хилват давомида кўрган тушларини тинглаб, таъбирлайди. Ўша кун қурбонлик сўйилади ва дарвеш хилватхонадан чиқарилади. Дарвиш ювиниб, кийимини алмаштиради. Эртаси кун ёки ўша кун шомда қурбонлик гўштидан ейди ва диний зиёфатда қатнашади.¹

Улуғ авлиёуллоҳдан Кумушхонавий ҳазратлари хилватдан кутилган натижага эришмоқ учун 25 шартга амал қилиш кераклигини айтган.²

Хилватга кириш - нафснинг ўлдирилиши ва рухнинг инкишоф этишида восита вазифасини ўтайди. Асосий жихат қалбнинг мосиводан буткул алоқани узиб, ҳар он Аллоҳ билан бирга бўлишидир. Шунинг учун ҳар бир солиқ ҳаётининг ҳар ониди ўзини хилватда билиши, дунёни хилватхона деб билиши керак. Инсон бутун умрини хилватда ўтказса-ю, аммо кўнглидан мосивони чиқармаса, унда ҳақиқатан хилватга кирган саналмайди. Ва аксинча қалбни мосиводан поклаган киши халқ орасида бўлса ҳам, ҳақиқатда хилват аҳли саналади. Хилватдан мақсад - кўнглини мосиводан поклаш ва қалбга Аллоҳ туйғусини жойлашдир. Бу орзуга эришган киши хилватхонада бўлса ҳам, халқ орасида бўлса ҳам, фарқи йўқ. Шу боис, баъзи сўфийлар “хилват” (халқ орасида аралашиб юриш)ни хилватдан афзал билганлар. Нақшбандиянинг асосларидан бири - “хилват дар анжуман” (халқ орасида хилватда бўлиш)дир. Инзиво, тажарруд, эътикоф, риёзат, парҳез, тарки дунё каби таъбирлар ҳам хилват маъносида қўлланилган.

В) **РОБИТА.** Арабчада боғланиш, алоқа воситаси, алоқа, муносабат маъноларини билдирувчи “робита”, тасаввуфий истилоҳда, “соликнинг комил шайхга кўнглини боғлаб, унинг хузурда ва ғайбан шайхнинг сурати, сийрати ва айниқса, рухониятини ҳаёлида ўзи билан бирга эслаб, ёнида эканини ўйлаб, одоб сақлаши” демакдир.³ Халид Бағдодийнинг таълимотига кўра, робита - муриднинг комил шайх суратини ҳаёлан сақлаш орқали унинг рухониятидан истимдод тилаш демакдир.⁴

Асосан, нақшбандия тариқатида кенг тарқалган робита - тасаввуф психологиясида муҳим ўрин тутди. Робита сабабли Арабистон ва айниқса, мағриб худудиди дарвишларга “муробит”, тақяларга эса

¹ М. Заки Поколин. Усмонли тарихи таъбирлари ва атамалари луғати, I-ж. 713-б.

² Кумушхонавий. Жамиул усул. Раҳми Сарин тарж. 461-462-б.

³ Халиди Бағдодий. Рисолаи робита, Рашахот хошиясида, 238-б.

⁴ ў.а. 238-б.

“рибот” дейилади. Робита - айти вақтда мурид жисман муршиди билан бирга бўлмаса ҳам, рухан унинг хузурида эканини ва муршидининг маънавий мавқеининг давомийлигини сақловчи воситадир. Айниқса, мубтадий - янги бошловчи солиқларга робита ўз-ўзини назорат қилиш вазифасини бажарувчи пурфойда асосдир. Мурид шайхига робита қилиш орқали Мухаммад а.с. билан, унинг воситасида эса Жаноби Ҳақ билан робита қилган - алоқа ўрнатган бўлади. Робита мавзусида мустақил асар ёзган Абдулҳаким Арвосийнинг ёзишча, бевосита Аллоҳдан файз олиб, истифода қилишга қодир бўлмаган солиқ - робитага муҳтож. Даражаси юксалиб, бевосита Аллоҳдан файз олиш қудратига эришгач эса робитани тарк этиши вожибдир.¹ Шу жумладан, Имом Раббоний ҳам солиқнинг камолотга эришувида робитанинг зикрдан ҳам фойдалироқ эканига ишора қилади.² Робита - муриднинг маънавий мартабаси ва уни бажариш шаклига кўра турли хусусиятлар келиб чиқаради. Муриднинг даражасига кўра робита учга бўлинади:

1. Мубтадий муриднинг шайхига қилган робитаси: мурид ҳар он ва ҳар жойда шайхининг хузурида тургандек ҳаракат қилади, ҳаёлан ҳар доим шайхи билан бирга эканини, ҳаракат ва туйғуларидан шайхи хабардор эканини, хатто ухлаётганида ҳам гўё ёнида ётганини ўйлаши, хатти-ҳаракатларини шунга қараб назорат қилиши ва одоб сақлашидир. Буни амалга ошириш жараёнига “фано фиш шайх” дейилади.

2. Мутаваассит мурид Мухаммад а.с. га робита қилади. Бу хил робита эса сайру сулукда маълум босқичдан ўтган солиқ ҳаётининг ҳар ониди Мухаммад а.с. нинг хузурида ва мувоқабаси остида эканини ўйлаб, унинг ахлоқи билан хулқланишга интилишидир. Буни рўёбга чиқарган солиқ, шайхда фоний бўлиш мартабасини ошиб ўтиб, “фано фир расул” мартабасига юксалади.

3. Мунтахий мурид Аллоҳ билан робита-алоқа ўрнатади. Вуслат мақомига эришган солиқ ҳам шайхда, ҳамда Мухаммад а.с. да фоний бўлиш мартабаларидан ошиб, “фано филлоҳ” мартабасига эришгай. Бу мартабада солиқ ҳар он ва ҳар жойда Аллоҳ таолонинг хузурида эканини идрок этади. Робитанинг энг мукамал ва охириги кўриниши бўлган бу мақомда мурид, бутун борлигини Аллоҳга фидо қилиб, ўзини ва дунёни Аллоҳнинг борлиғи олдида ҳеч нарса эмаслигини англаб етади.³

Яна бошқа бир таснифда ҳам робита учга бўлинади:

1. Робитаи мавт: мурид ҳар лаҳза ўлимни эслаши керак.

2. Робитаи муршид: мурид шайхини гўё икки қошининг ўртасида

¹ Арвосий А. Робитан шарифа. 2-б.

² Мактубот, 1-ж, 187-б.

³ Гундуз И., ў.а. 278-279-б.

тургандек тасаввур қилиб, кўнглига мослаши ва шайхи қалбидаги файзларнинг ўз қалбига оқишини ўйлашидир.

3. Робитаи хузур: Аллоҳдан бошқа ҳамма нарсани ақлу хаёлидан улоқтириб ташлаб, тамоман Аллоҳ севгиси билан тўлган қалб билан Ҳақнинг хузурда эканини ўйлашидир.¹

Шайхга уч хил кўринишда робита қилинади:

1. Мурид шайхининг рўпарасида турганини тасаввур қилиб, унинг икки қоши орасига то ўзидан (ҳушидан) кетгунга қадар қарайди.

2. Мурид ўзини шайхи суратида кўради ва ўзидан кетгунга қадар бу ҳолни давом эттиради. Шу тарзда робита қилган солиқ, ўз зотини шайхининг зотида, сифатларини ҳам унинг сифатларида фоний қилган бўлади.

3. Шайхининг хаёлий суратини ўз рўпарасида кўриб, уни қалбининг ўртасига туширади ва кўнглини узун ва кенг дахлиз ҳисоблаб, шайхини бу дахлизда юрганини ва ўзи томон келаётганини хаёлан тасаввур қилади.²

Маломатийлар робита қилишга “кўнгил кутиш” дейдилар. Тасаввув арбоблари робитани баъзи оятлар билан асослайдилар. Масалан, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор:

“Эй мўъминлар, Аллоҳдан кўрқингиз ва иймонлари ростгўй бўлган зотлар билан бирга бўлингиз!” (Тавба-9:119) оятидаги “бирга бўлингиз” ояти доимий бирга бўлишни, бу эса фақатгина робита орқалигина амалга ошиши мумкинлигини қайд этган. Яна *“Эй мўъминлар, Аллоҳдан кўрқингиз ва Унга яқин бўлиш учун васила излангиз, ҳамда Унинг йўлида жиҳод қилингиз, шунда шояд нажот топурсиз!”* (Моида-5:35) оятидаги васила излаш амрини Мухаммад а.с. га ёки комил бир муридга кўнгил боғлаш ва унга робита қилиш сифатида изоҳлаганлар.³

Робита ғоятда хассос мавзу бўлиб, моҳиятини тўла-тўқис тушунма- ва усулига риоя этилмай қилинган робита, муриднинг яширин ширкка йўлиқишига сабаб бўлиши мумкин. Чунончи, баъзан робита қиламан деб, худо асрасин, шайхини Аллоҳнинг ўрнига кўйиб, ҳамма нарсани ундан кутиш ўта даражада таҳликалидир. Шу туфайли ҳам тасаввувга қарши бўлганлар энг кўп эътироз билдирган мавзулардан бири робитадир.⁴

¹ ў.а. 277-278-б.

² ў.а. 275-276-б.

³ Робита ҳақида қаранг: Жаъфар Содиқ Ёрон. Ислом тасаввуфида робита масаласи. Отатурк университети Илоҳиёт факультети, 1986. Арзрум; Я.Н. Ўзтурк. Қушадали Иброҳим: Хилватий. Истанбул, 1982, 77-86-б.

⁴ Айний М.А., ў.а. 230-б.

Г) **САЙРУ СУЛУК**. Сайр ва сулук сўзлари луғатда кетмоқ, бормоқ, юрмоқ, кирмоқ деган маъноларни билдиради. Тасаввуфий истилоҳда эса тариқатга кирган ҳар бир солиқ танлаган йўлининг бошидан то вуслат мақомига эришувига қадар, яъни тариқатдаги ғоясининг рўёбга чиқишига қадар босиб ўтган қалбий ва маънавий сафари маъносини англатади. Сайру сулук тамоман руҳоний ходиса бўлиб, мурид тариқат асослари доирасида қилган ибодати, дуолари, риёзати, мужоҳадаси, хилвати ва тафаккури натижасида руҳининг тадрижий (босқичма-босқич) софлашуви ва илоҳий ҳақиқатларни англашига тўсқинлик қилувчи пардаларнинг кўтарилиб, аслий ўзлигига эришуви демакдир. Буткул руҳий ходиса бўлгани учун сайру сулук вақтида солиқ яшаган ҳолларни сўз билан тўла тушунтириш имконсиз. Шу билан бирга, тасаввуф арбоби сайру сулук тўғрисида жуда кенг изоҳлар қилганлар. Сайру сулук сафарига тадрижий равишда руҳий камолотга эришув муҳим аҳамият касб этади.

1. **Сайру сулукнинг мартабалари:**

а) **сайр иллаллоҳ** (Аллоҳга сайр): нафсининг орзуларидан юз ўгириб, қалбан Аллоҳнинг иродасига таслим бўлишдир. Амалий жиҳатдан - ёмон ишлардан қочиб, эзгу амалларга йўналмоқдир ва оқибатда қалбдаги “вахдат”ни тўсиб турган “касрат” пардаларини кўтаришдир. Бу сайрнинг ниҳоясида қалб мақомининг охири бўлган “уфуқи мубин”га эришилиб, олий илмлар қўлга киритилади, ёмон ахлоқдан асар ҳам қолмай, гўзал хулқлар билан безалиб, “фано филлоҳ” мақомига эришилади. Бу сайр сўнггида солиқда Аллоҳнинг исмлари тажалли этади.

б) **сайри филлаҳ** (Аллоҳда сайр): Ҳақнинг сифатлари билан сифатланиш, исмларини таҳаққуқ этириш ва ахлоқи билан ахлоқланмоқ, “уфуқи аъло”га эришмоқдир. Бу мартабага эришган солиқда башарий сифатлардан асар ҳам қолмайди. Бу мартабанинг сўнггида ладуний илм инкишоф этади. Бу мартабага “бақо биллоҳ” дейилади.

в) **сайр ма’аллоҳ** (Аллоҳ билан сайр): бу мартабада зохир-ботин, обид-маъбуд муносабати бартараф бўлиб, солиқ “аҳадият” мартабасини қозонади. Бунга “қоба қавсайни ав адно” мақоми дейилади ва бу мақом валийлик мартабасининг ниҳоясидир. Бу мақомга эришган солиқ назарида ҳар хил зиддиятлар хал қилинган “айнул жам” холи пайдо бўлади.

г) **сайр аниллоҳ** (Аллоҳдан сайр): бу мақомда солиқ ваҳдатдан яна касратга сайр қилади. Яъни, толибларни тарбия ва иршод қилиш мақсадида Ҳақдан халққа қайтади. Бу мақомга “бақо баъдал фано”, “сахв баъдал махв” ва “фарқ баъдал жам” каби номлар берилган. Бу мақомга эришган солиқ, ваҳдатни касратга, касратни ваҳдатга кўради. Бу мақом мартабаларнинг энг устунидир. Бу сайрлардан “сайр ил-

лаллоҳ” билан “сайр филлах” орқали валийлик мақомига эришила-ди. “Сайр ма`аллоҳ” ва “сайр аниллоҳ” орқали эса даъват ва иршод-га ҳуқуқ олинади. Бу пайғамбарларга ва комил авлиёларга мансуб-дир. Шу ҳолда аввал Ҳаққа восил бўлиш, яъни қалбан ва фикран фақатгина У билан машғул бўлиш лозим. Машаққатли бу сафарнинг ўзига хос шартлари бор. Буларнинг биринчиси муришид яъни комил бир раҳбар топиб, унга қўл беришдир. Акс ҳолда йўлдан адашиш мумкин. Бу сафарнинг муваффақиятли рўёбга чиқаришда иккинчи шарт - илохий ишқ бўлиб, бу ишқсиз бирор мақсадга эришиб бўлмай-ди. Яна бир шарт эса “ихлос” ва “эхсон” билан бутунлашган бир иймондир. Демак, фақат илм билангина бу маънавий сафарни босиб ўтиш имконсиз. Бу иш ҳол билан амалга ошади. Яъни бир киши барча бу мақомларни илман билса, аммо “яқийн” илмидан, “ҳол” ва “завк”дан бебаҳра бўлса, унга солиқ дейилмайди. У асалнинг тот-ли эканини ўрганган, лекин ҳеч асал емаган одамга ўхшайди.¹

2. Нафс мартабалари (атвори сабъа):

Сайру сулук асносида солиқ нафсида пайдо бўлган ўзгаришлар эътиборга олиниб, нафсни енгил сафаригаги камолот сари йўнал-ган даражалар ҳам тартибга солинган. Етти мартаба-босқичдан иборат бу даражаларнинг ҳар бир мартабасида солиқ нафсининг хусу-сиятлари ҳар тарафлама изоҳланган ва ҳар мартабада қайси исми зикр қилиш тариқат томонидан белгиланган. Бу мартабаларнинг ҳар бири Қуръони каримдаги бир оятдан фойдаланиб номланган. Бу мар-табалар қуйидагилардир:

а) нафси аммора. Солиқ бу босқичда тамоман ҳайвоний ва шах-воний орзуларининг асиридир: “*Чунки нафс албатта барча ёмонлик-ларга буюргувчидир*” (Юсуф-12:53) ояти билан бу мартабага ишора қилинган. Сайру сулукка янги бошлаган солиқ бу мартабада ҳисоб-ланади. Унда солиқ нафси амморанинг таъсиридан қутулиш учун шайх билдирган шартларни бажаради: истиғфор, салоту салом ва хоказо ибодатлар билан биргаликда “ла илаҳа иллаллоҳ” зикрини қилади ва унга “ла маъбуда иллаллоҳ” маъносини беради.

б) нафси лаввома. Бу босқичда солиқ руҳида ёмонликдан яхши-ликларга қайтиш орзуси туғилади ва аввал қилган гуноҳлари учун ўзини-ўзи қоралайди: “*Ва мен маломатгўй нафсга қасам ичурманки (ҳеч шак-шубҳасиз қайта тирилиб, ҳисоб-китоб қилинурсизлар)*” (Қиёмат-75:2) ояти билан бу нафсга ишора этилган. Бу мартабада солиқ “Аллоҳ” исми билан зикр қилади. Калимаи тавҳидга эса “ла мақсуда иллаллоҳ” маъносини беради.

в) нафси мулҳима. Солиқ қилган зикри, риёзати ва мужоҳадаси соясида яна бир босқич босиб ўтади. Қилаётган барча ибодатидан

¹ Ҷ.а. 231-234-б.

хақиқий завқ ва қалбида илохий ишқ олови ёна бошлайди. Нафси лаввома мартабасида дунёвий завқлардан воз кечган солиқ бу мартабада ухравий мукофотлардан ҳам воз кечади ва фақатгина Аллох севгиси билан машғул бўлади. Бу босқичда қилган зикрининг таъсирини бутун аъзоларида хис қилганидек, бутун борлиқларнинг Аллохни зикру тасбеҳ этишини тушуниб, англай бошлайди. Бу мақомда нафс ва шайтоннинг иғвоси билан йўлдан адашиш хавфи ортиқроқ. Чунки солиқ эришган баъзи лутфлар ва мақомга алданиб, “мақсадимга эришдим” деб уйлайди. Нафс ва шайтон шу томондан уни чалғитишга ҳаракат қилади. Шу туфайли бу мақомдаги солиқ доим намоз ўқиб, рўза тутиб, ибодат қилмоғи лозим ва ўзида пайло бўлган зоҳирий ва богиний тажаллиллар ҳақида муришидига хабар бериб, унинг тавсияларига риоя қилмоғи даркор. Бу мартабада солиқ “ху” исми билан зикр қилади. Бундан олдинги мартабадаги “илмал яқин” мақомида экан, нафси мулҳима босқичида “айнал яқин”га эришади. Калимаи тавҳидни “ла махбуба иллаллох” маъносида англайди. Бундан ташқари, ҳар ишнинг бажарувчиси сифатида Аллохни кўради: *“Айтинг, ҳамма нарса Аллоҳдандир”* (Нисо - 4:78) оятига том маънода эътиқод қилиб, “тавҳиди афъол” мақомига эришади: *“Ўз нафсини-жонини иймон ва тақво билан поклаган киши нажот топди ва у жонини фиқс-фужур билан кўмиб хорлаган кимса, нолурод бўлди”* (Шамс-91:7,10) оятларида ушбу нафсга ишора қилинмоқда. Қисқаси, бу мартабада солиқнинг нафсига Ҳақ томонидан баъзи илмлар илҳом орқали берилади. Бу мартабада бўлишнинг аломатлари - фойдали илм, тавозуъ, тавба, сабр, шукр, саховат, қаноат ва тахаммулдир.

г) нафси мутмаинна. Бу мақомда солиқнинг қалбида илохий ишқ ўрнашиб, у дунё ва мосивони кўнгилдан чиқарган ва ҳар нарсада Аллох феълларининг тажаллилларини мушоҳада этадиган холга келади. Шу вазҳдан қалби таскин ва ҳаловатга тўлиб тошади. Аллоҳдан бошқа бирон нарсага аҳамият бермагани учун ҳам ниҳоятда саховатли бўлади. Бу мақомда барча ашёда Ҳақнинг тажаллилларини мушоҳада эта бошлайди ва баъзи кашфу кароматларга ноил бўлади. Аммо шунга қарамай, эришган тажаллилларини шайхига билдириб, унинг кўрсатмаларига биноан ҳаракат қилмоғи лозим. Чунки бу босқичда ҳам нафс ва шайтоннинг йўлдан адаштириш эҳтимоли ва таносух эътиқодига берилиб кетиш хавфи бор. Бу мартабадаги солиқда илмига амал қилиш, таваккул, очлик, риёзат, ибодат ва тафаккур каби хусусиятлар зоҳир бўлади. Бу мартабада солиқ “Ҳақ” исмини зикр қилади. Калимаи тавҳидга “ла мавжуда иллаллох” маъносини беради: *“Эй хотиржам-сокин жон (нафс)”* (Фажр - 89:27) оятида ушбу нафсга ишора қилинган.

д) нафси розия. Бу мартабада экан соликда башарий сифатлар йўқолиб, “бақо”га истеъдод қозона бошлайди. Аллохдан келган ҳамма нарсага тўла-тўқис рози бўлгани учун бу мартабага “розия” дейилади: “*Сен (Оллоҳ ато этган неъматлардан) рози бўлган (ва Оллоҳ таоло томонидан сенинг амалларингдан) рози бўлган ҳолда парвардигоринг (хузури)га қайт*” (Фажр-89:28) ояти бу ва ундан кейинги мақомга ишора этмоқда. Бу мартабада солик “хайй”, “самад” ёки “сабур” исми билан (бу тариқатларга кўра ўзгариши ҳам мумкин) зикр қилади. Калимаи тавҳидга эса “ла мавжуда ва ла мақсуда ва ла махбуба иллаллох” маъноларини беради. Бу мартабадаги соликнинг сифатлари: ихлос, беҳуда сўзларни сўзламаслик, доимий зикр, вараъ ва кароматлардир.

е) нафси марзия. Бу мақомда солик Аллохдан рози бўлганидек, Аллох ҳам ундан розидир. Юқоридаги оятда айтилган “марзия” (розиликка эришган, мақбул бўлган) калимаси билан бу мақомга ишора этилмоқда. Бу мақомда афъол тажаллисидан асмо ва Ҳаққа оид тажаллиларга ноил бўлади. Бу мақомга “ҳаққал яқин”, “жамъул жамъ” ва “амо” мартабаси ҳам дейилади. Бу босқичда солик “қайюм” исмини зикр этади. Солик Аллохнинг лутфи билан бу мақомда ушбу хусусиятларга эришади: Аллохдан бошқа ҳамма нарсани тарк этади, махлуқотга лутф билан муомала қилади. Аллоҳга яқинлашади, Унинг санъатларини тафаккур этади, Унинг қисматига рози бўлади ва маърифатуллоҳи кучаяди. Бу мақомга эришган комил зот, ашённинг ҳақиқати ва сирларидан воқиф бўлади.

ё) нафси комила (ёки софия). Бу мартабада солик энг олий мақомга эришиб, комил сифатини қозонади, барча гўзал сифатларни ўзида жам қилади, гўё шаклга кирган фаришта каби бўлади. Унинг рухонияти жисми устидан тамоман ҳукмрон бўлади. Рухониятининг ҳукмронлиги туфайли бу ҳолни қўлга киритиш учун аввалги мартабалардаги риёзат ва мужоҳадага бу мартабага эришган солик учун зарурат қолмайди. Бу мақомдаги кишининг хатти-харакатлари хасанот ва ибодатдан иборат бўлиб қолади. Сўзлари ҳикмат бўлади. Юзидаги нур унга хузур-халоват бағишлайди. Уни кўрганлар беихтиёр Жаноби Ҳақни эслайдилар. Бу мақомга эришиб, “вуслат” сиррига мазҳар бўлган киши барча илохий сирлардан воқиф бўлади. “Қасратда ваҳдат ва ваҳдатда қасрат” сиррига ноил бўлади. Барча бу хусусиятлари орқали “муршиди комил” сифати билан инсонларни иршод қилиш ҳуқуқига эришади. Бу мақомдаги солик “қаххор” исмини зикр қилади.

Ушбу етти мақомнинг биринчиси, нафси амморани қабул этмай, нафси лаввома, нафси мулхима, нафси мутмаиннапи қабул этган, розия, марзия ва комила мартабаларини ҳам мақом деб қабул этмай, Аллох таолонинг бандасини ўз лутфи билан Ўзига жазб

ши, тортиши орқали камолотга эришган зотлар ҳам мавжуд. Яъни, бу тушунчага кўра, нафс мақомлари уч хил бўлиб, банданинг ғайрати ва касбига тааллуқлидир. Бу уч мақом банда касбидан кўра кўпроқ Аллохнинг лутфи-эхсони бўлгани учун мақом сифатида қабул этилмаган.

Тариқатларда барча бу етти мақом сайру сулукнинг аслий мақомлари сифатида қабул этилиб, ҳар бири учун зикрга асос бўлувчи исмлар белгиланган. Шу сабаб, бу исмларга “усул” номи берилган. Баъзи тариқатларда эса солиқ энг юксак мақомга эришган бўлса ҳам Ҳақ таоло билан дўстлигини давом эттиргани учун ва Ҳақ ҳузурда эришган даражасини муҳофаза қилиш учун “фурӯъ” деган исмларни зикр қилади. Яна бир бор такрорлаймизки, сайру сулук ва нафс мақомларини босиб ўтмоқ, илм билан чекланиб қолмай, илмдан ҳам юксакроқ ҳаётда яшашга, тажриба ва завққа асосланади. Шартларига амал қилмай туриб, бу мақомларга эришиб бўлмайди, яъни бу мақомларни ўқиб-ўрганиш орқали киши комил инсон бўлиб қолмайди. Хуллас, тасаввуфнинг “қол илми эмас, ҳол илми экани”нинг сирри шунда. Бу эса инсондан буюк ғайрат, сабр ва мужоҳада талаб қилади. Бундан ташқари, муршидсиз ҳам булар рўёбга чиқмайди.

Нафс мақомларини ва ҳар бир мақомдаги хусусиятларни осон тушунилиши учун бир жадвал тузилди.¹

Сайру сулукда бу тарзда нафс мартабаларини босиб ўтишга “нафсоний йўл” ёки риёзат ва мужоҳада йўли” дейилади. Тариқатлар аксар шу йўлга асосланган. Бу йўлнинг бош хусусияти шундаки, унда солиқ зикр қилиши, мужоҳада қилиши ва амал қилиши даркор. Сайру сулукнинг яна бир йўли борки, бунга “руҳоний йўл” ёки “ишқ ва жазба” йўли дейилади. Бу йўл орқали Ҳаққа эришганлар, бошқа йўллардаги каби узун ва чарчатувчи риёзат ва мужоҳада чекмай, қалбларида ёнган Аллоҳ ишқи ва руҳларидаги софлик билан Аллохнинг лутфи илохийси натижасида “вусул” мартабасига эришгайлар. Аммо бундай кишилар ҳар қанча валий бўлсалар ҳам, муршид сифатига эга бўлмайдилар ва иршод вазифалари ҳам уларга берилмайди. Улар Аллоҳ ўзига жалб этган “мажзуби илохий” дирлар.

3. НАФС ВА РУҲ. Сайру сулук ва нафс мартабалари янада яхшироқ англашилмоғи учун сўфийларнинг нафс ва руҳ ҳақидаги фикр-қарашлари тўғрисида маълумот берсак фойдадан холи бўлмас.

Инсон моддий тузилишининг сирлари, замонавий физиология илми туфайли етарли даражада кашф этилган; аммо шу билан бирга мужаррад-якка тузилишга эга бўлган руҳ ҳақидаги маълумотимиз жуда ҳам оз. Рухнинг мужаррад-яккалиги боис файласуфлар ва мута-

¹ Ҳаририйзода М.К. Тибёну васоилл ҳақойиқ, Сулаймония кутуҳонаси. Иброҳим афанди бўлими, №430. 1-ж. варақ 344 А (Жадвал кейинги бетда).

Нафс мартабаси	Зикр қилинадиган исм	Жой	Сайр	Олам	Воридот	Ҳол	Шухуд	Нурнинг ранги	Калимаи тавҳидга берилган маъно
1. Аммора	Ла илаҳа иллаллоҳ	Садр	иллаллоҳ	Шаҳодат	Шариат	Завқ	Тавҳиди афр-ол	Кўк	Ла маъбуда иллаллоҳ
2. Лаввома	Аллоҳ	Қалб	лиллаҳ	Мисол	Тариқат	Шавқ	Тавҳиди сифат	Сариқ	Ла мақсуда иллаллоҳ
3. Мулҳима	Ҳу	Рух	алаллоҳ	Арвоҳ	Маърифат	Ишқ	Тавҳиди зот	Қизил	Ла маъбуба иллаллоҳ
4. Мутмаинна	Ҳақ	Сир	ма'аллоҳ	Жабарут	Ҳақиқат	Васл	Жамъ	Қора	Ла мавжуда иллаллоҳ
5. Розия	Ҳайӣ	Сир - рус сир	филлоҳ	Лоҳут	Валоят	Ҳайрат	Ҳазратул жамъ	Яшил	Ла мавжуда
6. Марзия	Қайюм	Хофий	аниллаҳ	Носут	Сиддиқият	Фано филлоҳ	Жамъул жамъ	Оқ	вала мақсуда
7. Комила	Қаҳҳор	Ахфо	биллоҳ	Ҳақиқат	Қурбат	Бақо биллоҳ	Аҳадиятул жамъ	Рангсиз	вала маъбуба иллаллоҳ

саввифларнинг у ҳақдаги изоҳлари ҳам фарқлидир. Чунончи, рухнинг номаълум нарса эканлиги: “*Эй Му’аммад), сиздан руҳ-жон ҳақида сўрайдилар.*” Айтинг: “*Рух ёлғиз Парвардигорим биладиган шилардандир. Сизларга жуда оз илм бериландир*” (Исро-17:85) оятида баён этилган. Рух ва нафс ҳақидаги мутасаввифларнинг изоҳлари турлича ва қоришиқдир.¹ Шунга қарамай, ушбу изоҳлардан қуйидагича хулоса чиққан: Инсонда тўрт хил нафс мавжуд: 1. Табиий нафс-жисмдаги заррачаларнинг аралашмаслигини таъминлайди. 2. Наботий нафс - баданнинг ўсиб-улғайиши, хазм фаолияти ва ҳоказо биологик функцияларни таъминлайди. 3. Ҳайвоний нафс - инсондаги хис-харакатларнинг манбаи бўлиб, сезиш органлари бу нафснинг хизматини қиладилар. 4. Инсоний нафс ёки “нафси нотиқа” - Парвардигорининг амридан бўлган бу нафс - бадандан айри мужаррад - танҳо, ёлғиз бир гавҳар бўлиб, инсон баданининг асл султониدير. Аммо бадандаги тасарруфини ҳайвоний нафс воситасида ижро этади. Бошқа борлиқларда бўлмай, фақатгина инсонларга хос бўлган нафсдир. Бу “нафси нотиқа”нинг ботини эса рухни ташкил этади.

Мутасаввифларга кўра, бу нафс - Аллохнинг “кун” - “бўл!” деган буйруғи билан моддасиз пайдо бўлган бир гавҳардир, жисм ё тупроқ эмас. Ҳам ўзини, ҳам Парвардигорини биледи. Маъқулот (ақлдан юксакроқ масала ва билимлар)ни ҳам идрок этади. Ўзгарувчан, аммо фоний эмас. Ҳайвоний рух эса ўткинчи бўлиб, инсоний рух ҳайвоний рух билан ҳаёт кечиргани муддатда алоқаси давом этаверади. Ниҳоятда латиф ва хафифи бўлган инсоний нафс ҳайвоний нафс устидан ҳоким бўлгач, инсон ўзлигини билиш ва таниш даражасига эришади. Бу эса Аллохнинг буйруқ ва таъқиқларига риоя қилиш, кўнгилни ёмон сифатлардан тозалаб, гўзал сифатлар билан безаш орқали, хусусан, сайру сулук мартабаларини босиб ўтиш орқалигина амалга ошади. Шу орқали инсоният ҳайвоний нафсдан кутулиб, ҳақиқий ва комил инсон даражасига кўтарилиши мумкин.

Сўфийлар бу инсоний рухни ҳам бир неча мартабаларга бўлганлар. Шунга кўра, нафси нотиқанинг ботини “рух”, рухнинг ботини “сир”, сирнинг ботини “сиррус сир”, унинг ботини “хафий”, унинг ботини “ахфо”дир. Сўфийлар рухга оид бўлган бу мартабаларнинг ҳар бирига “латифа” (илтифот, латиф туйғулар) дея ном берганлар ва қалб (нафси нотиқа), рух, сир, сиррус сир, хафий, ахфолардан иборат бу латифаларнинг барчасига умумий “латоифа ситта” (етти латифлик) дейилади. Бу латифаларнинг ҳар бири ўзидан юқоридагига манба вазифасини ўтайди. Яъни қалбнинг манбаи рух, рухнинг манбаи сир, ниҳоят хафийнинг ва барчасининг манбаи “ахфо”дир. Амр оламидан бўлган латифаларнинг энг юксак мақомини “ахфо” таш-

¹ Айиний М.А., ў.а. 236-6, 1-п.ноҳ.

кил этади. Бу латифаларни ўзаро беш чамбар ва марказда бир нуқта деб ўйласак, марказ нуқтани “ахфо”, ташқаридаги чамбарни эса “қалб” ташкил қилади. Қалб - “халқ” оламидан, нариги бештаси “амр” оламидандир. Буларнинг энг латифи - ахфо Жаноби Ҳақ, билан энг хира бўлган нафс нотиқа (қалб)нинг эса бадан билан, яъни моддий олам билан алоқаси бор.¹ Рух ҳақидаги бу даража қиёслар нисбийдир. Ҳақиқатда эса, нафс билан рух бир маънони билдиради. Аммо сўфийлар “нафс” деганда рухнинг бадан билан қоришган энг остки босқичини тушунадилар. Уларнинг фикрича, инсон рухи моддадан мужаррад (алоҳида, якка) бўлиб, жуда қимматли бир гавҳардир. Бунга “нафси нотиқа” дейилади. Модда билан бирлашганда етти қават парда билан асл ҳолидан пардаланган. Ушбу етти мартабадан иборат бўлган нафс мақомларини босиб ўтиш орқали бу пардалар бирма-бир ўртадан кўтарилиб, рух илк яратилган вақтдаги аслий софлигига қайтади.

д) саёхат, хижрат. Мутасаввифлар - тасаввуф илмини ўрганиш, Аллохнинг ер юзидаги гўзалликларини кўриб, ибрат олиш учун сайёхат қилишни фойдали деб билганлар. Ибрат учун коинотни тадқиқ этиб, у ҳақда фикрламоқ, турли оятлар орқали тавсия қилинган: *“Ахир улар ер юзюда сайру сайёхат этишиб, ўзларидан аввалги пайғамбарларни ёлгончи қилиб, иймонсиз (кетган) кимсаларнинг оқибатлари қандай бўлганини кўрсалар бўлмайдими?!”* (Рум - 30:9), *“Эй Мухаммад), айтинг, “Ерда айланиб (Оллоҳ) даставвал қандай қилиб яратганини (ва сўнг Ўзи йўқдан бор қилган нарсаларни йўқ қилганини) кўринглар”* (Анкабут-29:20). Ҳатто, пайғамбаримиз Мухаммад а.с. хам “саёхат қилинг, соғлом бўласиз, ғаниматга эга бўласизлар”² деганлар. Сўфийларга кўра, саёхат туфайли вужуднинг соғлом бўлиши билан бир қаторда қалб ва рух саломатлигига эришмоқ муҳимдир. Ҳадисда айтилган ғанимат деганда сайёхат вақтида рўпара келган муридлар билан қилинган суҳбат ва улардан олинган илму файзни назарда тутганлар. Мухаммад а.с. нинг “Чинда бўлса хам илм ўрганинг” дея тавсия қилганидан мақсад, ладун илми, ботин илми, тасаввуф илми ва Чин дегани бу илмларнинг манбаи бўлган авлиё ва муридлардир.

Хуллас, сўфийлар учун “саёхатдан мақсад - ахлуллоҳ топиш, олиму ориф ва солиқларга яқинлашиш, байтул харом, байтул мақдис ва гакия хонақоҳларни зиёрат қилишдир. Аксинча, умрини йўлда ўтказиш эмас”.³ Шу мақсадларда жуда кўп саёхат қилганлари учун сўфийларга “сайёхун” ҳам дейишган.

¹ ў.а. 235-243-б.

² Ибн Ҳанбал. Муснад. 11, 380.

³ Исмоил Анқаравий, Минхожул фуқаро. 47-48-б.

Шу боис, саёхат тариқатларда ўзига хос бир маънога эга. Юқорида айтганимиз сайёхат - жисмонан қилинган саёхат бўлиб, Ҳақнинг нишонларидан ибрат олмоқ, Ҳақ дўстларидан фойдаланиш ва айниқса, муршид излаш мақсадида амалга оширилади. Шу мақсад ила қилинган саёхатлар, муридга шайх томонидан тавсия этилади ва рух тарбиясининг бир унсури сифатида рўёбга чиқарилади. Тариқатларда муридга раҳбар бўлмоқ учун ёзилган “Одоби тариқат”, “Одоби сулук”, “Одобул муридин” ва ҳоказо асарларда бундай саёхатга катта ўрин берилган ва унинг қонун-қоидалари белгиланган.

Масалан:

1. Изн-ижозат олинади. 2. Йўлга ҳамроҳ танланади. 3. Уч киши бўлса, бири раис этиб сайланади. 4. Дўстлар билан видолашиб, улардан дуо сўралади. 5. Қаерда тўхталса, аввал ўша ернинг ҳаммомига борилади, кейин эса буюк зотларнинг қабрлар зиёрат қилинади. 6. Тақяга бормоқчи бўлса, саҳар вақтида борилади. 7. Даргоҳга бисмиллоҳ билан кирилади, танишлар билан кучоқлашиб, қолганлар билан қўл бериб, сўрашилади. 8. Йўлчи-мусофир жамоатхонага ўтиб, икром этилган емакдан ейди ва имкони бўлса ҳаққини тўлайди. 9. Кейин шайхнинг ҳузурига бориб, қўлини ўпади.

10. Бу зотни муршиди комил деб билса, унинг баданий саёҳати ниҳоясига етган бўлади, акс ҳолда давом этади.¹

Сафар баъзан муршид топгунга қадар давом этаверади. Бу сафар асосан муршиднинг амри билан адо этилади. Шайхлар одатга кўра, муридларини бир-бирларига жўнатадилар ва бир-бирларининг усулларидан фойдаланадилар. Муриднинг камолга етиши учун шундай қиладилар.

Ундан ташқари, ҳаётини саёхат билан ўтказган дарвишлар ҳам мавжуд. Уларнинг тамойили шуки, ҳар кун бошқа бир масжиднинг меҳмони бўлиш. Сайёхатнинг яна бир фойдаси - кишини шуҳратдан сақлайди. Унга дунёда ғариблигини эслатади ва нафсини энгишга ёрдам беради. Зеро мутасаввифларга кўра, шуҳрат қалб офатларининг энг ёвузларидандир. Шу боис Атоуллох Искандарий “Ҳиками Атоийя” асарида бундай дейди: “Ўзингни билинмаслик тупроғига кўм, чунки кўмилмаган нарса тугамайди, тугаса ҳам натижа бермайди, мукамал бўлмайди.”²

Баданий сафар ниҳоясига етиб, яъни бир муршид топилиб, унга кўнгил боғланганидан кейин, маънавий саёхат бошланади. Яъни қалб, нафс ва рух саёҳати. Бу саёхат жисмоний саёхатга нисбатан анча машаққатли кечади. Бир қолипдаги қоидаларга эга бўлмаган ҳолда, сайру сулукнинг ва нафс мартабаларидаги хусусларнинг барчаси шу

¹ Кара М., ў.а. 219-б.

² ў.а. 220-221-б.

саёхатга алоқадор. Тасаввуфда саёхат, хижрат, сафар, сайр ва хоказо таъбирлар деярли кенг маънода ишлатилади ва булардан кўзда тутилган асл маъно - инсон руҳидаги камолот сари, юксаклик сари элтувчи маънавий сафардир. Бунинг асосини эса қуйидагилар ташкил этади: ёмон хулқлардан гўзал хулққа, ёмон амалдан эзгу амалга, нафс орзуларидан Ҳақ амрларига, бадан ҳокимиятидан руҳ салтанатига, моддий оламдан маънавий оламга, халқдан Ҳаққа, касратдан ваҳдатга қалбан ва рухан йўл очмоқ. Бу сафарни ниҳоясига етказган киши “комил инсон” бўлиб, Ҳақнинг ойнаси ҳолига келади ва Унинг ер юзидаги халифаси бўлишга лойиқ бўлади.

III. ФИКРИЙ УНСУРЛАР

Асрлар мобайнида шаклланиб келган тасаввуф жараёни, табиий равишда тасаввуфга яқин ёки узоқ бўлган бир қанча фикрий шаклланишдан, озми-кўпми таъсирланди. Бунга тасаввуф ёйилган ҳудудларнинг жуда кенглиги ва бу таълимотининг мусомаҳакор (кенг фикрли)лиги сабаб бўлди. Ислом тасаввуфини унга қоришган бегона унсурлардан ажрата билиш ва тасаввуф доирасида шаклланган қараш ва маслак фарқларини яқиндан таниб-билиш учун бу фикрий унсурларга батафсил тўхталиб ўтишимизнинг боиси бор: бу унсурлар тариқатлар даврида ҳам ўз мавжудиятини давом эттириб келди.

A. ТАСАВВУФ ВА ШИАЛИК Ислом тасаввуфида оз бўлса-да мавжуд бўлган шиалик таъсири ва нашъаси “ташайю” калимаси билан ифодаланган. Тариқатлар билан шиалик орасида баъзи жиҳатларда ташқи жузъий яқинлик бор. Ҳазрати Али кўпчилик тариқатларнинг силсилаларида илк йирик шахс бўлиб, бу тариқатлар эътиқодда алавийлик билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаса ҳам, “алавий тариқат” дейилади. Шу боис ҳазрати Али ва авлодига баъзи тариқат муҳитларида зиёдаси билан меҳр-муҳаббат ва ҳурмат-эҳтиром кўрсатилади. Ўн икки имомни ҳам ҳурмат билан тилга олишади. Айниқса, саккизинчи имом Али Ризо баъзи тариқат силсилаларида жой олган. Машҳур сўфий Маъруф Кархий унинг муриди сифатида кўрсатилган. Шунингдек, Жаъфари Содиқнинг ҳам алоҳида эътиборга лойиқлиги, унинг “Мажмаул баҳрайн ва мултақан наҳрайн” (икки денгиз қўшилган ва икки дарё етган жой) дея сифат эгаси эканидан маълум. Ўн икки имомдан бири мансуб бўлган тариқат силсиласига эса “силсилатуз заҳаб” (олтин силсила) дейилади. Эътиқодий жиҳатдан батамом сунний бўлган тариқатларда ҳам Ҳазрати Алига аҳли байт ва ўн икки имомга нисбатан ҳурмат кўрсатилади. Шундай экан, бирон тариқатда бу шахсларга кўрсатилган ҳурмат ва таважжух, бу тариқатнинг шиа эътиқодига мансублигини кўрсатмайди. Фақатгина бектошийя тариқати, асосчиси Ҳожи Бектоши Валийнинг шиалик

билан ҳеч қандай алоқаси йўқлигига қарамай¹, вақт ўтиши билан шиа характери қозона бошлаган. Ўн икки имом тушунчасининг таъсири билан аста-секин “тариқатларнинг адади ўн икки экани” деган фикр ҳам ўрнашган.

Тариқатлар билан шиалик орасидаги бундай зохирий яқинлик билан бир қаторда ҳар икки муҳитда ҳам мавжуд бўлган баъзи фикрий унсурлар борки, асосан шиаликнинг тасаввуфга таъсири шу мавзуларда жой олган. Аммо бу борада ҳам шиаларнинг тушунчаси билан мутасаввифларнинг қарашлари ўртасида тўла-тўқис бир хиллик мавжуд эмас. Бу муштарак жиҳатлар қуйидагилардир: валийнинг махфузияти, шиаликдаги имомнинг маъсумлигига ўхшайди. Авлиё мазорларига қудсийлик туси бериш, хуруфийлик ва абжод тушунчаси, ояту ҳадисларни таъвил орқали тафсир қилиш, шайхларга мутлақ қўл беришлик, махдий тушунчаси, рижолу ғайб тушунчаси, тариқат силсиласи, футувват ташкилоти (таълимоти), илм манбаи масаласи, ахли байтга қаттиқ меҳр қўйиш, авлиёлик тушунчаси ва хоказо тушунчалар тариқатлар муҳитида кенг тарқалган бўлиб, шиа қарашлари билан яқинлиги бор.²

Бунга қараб, тариқатларни сунний Исломдан ташқарига чиқариб юбормаслик керак. Ҳатто суннийликнинг сўфийлик тушунчаси билан муштарак ва ҳамоҳанглигини, шиаликнинг ривожланишига тўсқинлик қилаётир деганлар ҳам бор. Чунончи, тасаввуфий тушунча ва тариқатлар Ислом оламида бўлмаса эди, у қолдирган бўшлиқни суннийликка нисбатан сиррий ва ботиний хусусга эга бўлган шиалик тўлдириши эҳтимоли кучли эди.

Б. БОТИНИЙЛИК. Ботин ички, моҳият, сир, яширин ҳақиқат каби маъноларни билдириб, зохир(ташқи)нинг акси-зиддидир. Исломиий илмлар орасида тасаввуфга ботин илми, ботиний фикр каби номлар берилганини аввал ҳам айтиб ўтгандик. Бунинг сабаби - тасаввуфнинг қалбий ва сиррий мавзуларни намоён этиши ва сўфийларнинг ояту ҳадислардаги ботиний маъноларга чуқур аҳамият беришидир. Аммо илк сўфийлар далил-ҳужжатларнинг ботиний маъноларини қабул қилиш билан бирга, зохир-ботин мувозанатини сақлашга ҳаракат қилганлар. Китоб ва Суннатнинг зохирига тескари бўлган ботиний маънолар чиқаришдан сақланганлар.

Ботинийлик эса тасаввуфдан тамоман бошқа, ботил бир мазҳаб бўлиб, унга кўра асл масала - оятларнинг ботиний маъноси; зохирий

¹ Ҳожи Бектоши Валий. Мақолот, проф. док. Махмуд Аъяд Жўшан нашрга тайёрлаган. Истанбул, йили йўқ, XXXVI-XXXVIII бетлар.

² Кара М., у.а. 243-б. Тасаввуф-шиа масалаларини энг кенг тарзда тадқиқ этган олимлардан бири Ҳенри Корбин. Ўрнак сифатида қаранг: Ислом фалсафаси тарихи, тарж. Ҳусайн Хотамий, Истанбул. 1986. 188-201-б.

маъносининг эса ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Ботинийлик билан шиалик уртасида илк даврлардан бери фикрий яқинлик мавжуд. Имом Ғаззолий ўз замонасида кенг тарқалган ботинийликка қарши қаттиқ курашган.¹

Далил-ҳужжатларнинг ботиний маъноларига аҳамият бериш борасида тасаввуф билан ботинийлик орасида баъзи ўхшашлик бор. Аммо сунний тариқатларда зохирий маънога эътиборсизлик қилинмайди. Ботиний маъно унинг устига қурилади. Аммо бектонийлик ва ҳуруфийлик сингари ахли суннат чизигидан чиққан ботиний тариқатларда ботинийликнинг кучли таъсири бор. Мансур Халлож, Шаҳобиддин Сухравардий (Мақтул) ва Ибн Арабий каби сўфийларда ботинийликка яқин фикрлар кўпроқ учрайди. Ибн Арабийга нисбатан “амалда зохирий, эътиқодда ботиний эди” деганлар. Тасаввуфда баъзи вақтлар зохир-ботин мувозанатини бузиб ботинийликка эгилиш тамойиллари кўринган бўлиб, Имом Ғаззолий, Мавлоно Жомий ва бошқа кўплаб етакчи сўфийлар бунга қарши чиққанлар. Чунончи, Мухаммад Иқбол (1938й.в.э.) ботинийликка мойил сўфийларни танқид қилиб, бундай деди: “Сўфи ва муллага мендан салом айт. Улар менга Аллохнинг хабарларини келтирдилар, аммо уларнинг таъвиллари (тушунтириш изоҳлари) Аллохни, Жаброилни ва Мустафони хайратлар ичра қолдирди”.²

В. **ИШРОҚИЙЛИК** Тасаввуф маълумот-билим манбаи масаласида Ишроқ фалсафасига ҳам ўз муносабатини билдирган. “Ҳикматул ишроқ” ва “Ҳайоқилун нур” номли асарларнинг муаллифи Шаҳобиддин Сухравардий Мақтул (587м.-1191х.й.в.э.) томонидан шакллантирилган Ишроқ фалсафасига кўра, ҳақиқатни тушуниб етишнинг ягона йўли қалбдаги нур ва сезгидир. Бу борада ақл ҳеч қандай аҳамият касб этмайди. Қалбга келаётган нурнинг асл манбаи эса Аллохдир. Тасаввуфда ҳам билим манбаи сифатида кашфу илҳомга катта ўрин берилган. Шу жиҳатдан, айниқса, фалсафий тасаввуф, яъни Ваҳдати вужуд фалсафаси билан Ишроқ фалсафаси орасида ўхшашлик бор. Чунончи, ишроқийликда судур назарияси мақбул бўлганидек, Ваҳдати Вужуд фалсафасида ҳам борлиқлар оламнинг яратилиши масаласида бу назарияга муносабат билдирилган. Хуллас, фалсафий тасаввуфнинг Ишроқ фалсафасидан таъсирланишини айтиш мумкин.

Г. **ХУРУФИЙЛИК**. Ҳарфларнинг баъзи сир ва ҳақиқатларга эга эканига эътиқод қилувчи ҳуруфийлик - Ислом оламида Фалтуллоҳ

¹ Батафсил маълумот учун: Чубуқчи И. О. Ғаззолий ва ботинийлик. Анқара, 1964; проф. Аҳмад Оташ. Ғаззолийнинг ботинийларни хонавайрон қилган далиллари. Китаб Кавасим ал батиния //Илоҳиёт факультети. мажмуаси, 1954, III-ж. №1-2, Анқара, 23-44-б.

² Кара М., у.а. 248-б.

Астрободий Хуруфий (м.1394й.в.э.) томонидан тартибга солинган. Эронда яшаган бу киши кўпроқ ботинийликдан, қисман тасаввуфдан таъсирланиб, ўз тартиб-қоидасини жорий қилган. Ботил фикрлари учун Амир Темурнинг ўғли томонидан қатл эттирилганига қарамай, хуруфийлик, айниқса, Онадўлида тарқалиш имконини топган.¹ Ҳарфларнинг баъзи сирларга эғалиги ҳақидаги тушунча тасаввуфда ҳам мавжуд. Чунончи, Ибн Арабий асарларида бу мавзуга энг кўп жой берган бўлиб, у ўзининг “Футухоти Маккия” асарининг бир бўлимини “Маротибул хуруф”га ажратган. Шунга қарамай, хуруфийлик тариқатлар орасида қарор топа олмади. Хуруфийликдан энг кўп таъсирланган - бектошийлик бўлиб, бу ҳақда Исҳоқ афандининг “Кошифул асрор” ва “Дофиъул ашрор” (Истанбул, 1291й.) номли асарида маълумот берилган. Мавлавийликда ҳам қисман хуруфий таъсири сезиларли даражада бор. Хуруфийлик борасида Туркияда Абдулбоқи Гўлпинорли самарали тадқиқот олиб борган.

Д. МАЛОМИЙЛИК (Маломатийлик) Тасаввуф жараёни доира-сида юзага келган ва унга энг кўп таъсир қилган оқимлардан бири - маломийлик бўлиб, х. III-м. X асрларда пайдо бўлган. Хуросонда яшаган машҳур сўфий Ҳамдун ал Қассор (х. 271-м. 884й. в. э.) томонидан асос солинган. Маломийликни ўша даврда **маломатийлик** дер эдилар. Шакл ва моддий унсурларга эътибор берадиган тасаввуфий тушунчага қарши ўлароқ пайдо бўлган маломатийликнинг тамал-асоси куйидагича: сўфийларда учрайдиган баъзи қиёфалар-кўринишлар, урф-одат, анъана ва зикр мажлислари орқали Ҳаққа эришиб бўлмайди, чунки булар риё аломатларидир. Риёдан қутулиш ва ихлосни кучайтириш учун феълан жамиятнинг барча фаолиятларига қатнашиш ва зоҳиран халқдан ажратиб турувчи қиёфа ва хатти-харакатдан сақланмоқ керак. Нафл ибодатларни ҳам бошқалардан яширинча бажармоқ керак. Шу билан бирга қалбда Аллохни унутмаслик, ўзини мавжудот эмас, балки йўқлик деб ҳис қилиш. Бошқаларни эмас, ўзининг нафсини ерга уриши керак. “Маломат” сўзи арабчада қоралаш, таҳқирлаш маъноларини билдирувчи “лавм” ўзагидан келиб чиққан. Бу тушунчага асосланган маломийликни Ибн Арабий энг баланд мартаба деб билган. Дастлабки қарашлари шулардан иборат бўлган маломийлик аста-секин асл ғоясидан узоклашиб, ўзгаларнинг таҳқирлашига сабаб бўладиган хатти-харакатлар қилмоқ, яхши амалларни яшириб, ёмон амалларни ошқор қилмоқ сингари тушунчалар маломийликнинг асосий ғоясига айланган. Бундай маломат тушунчаси идеал ҳисобланмаса ҳам, жоиз кўрилган Бу қараш

¹ Фазлуллох Хуруфийнинг ҳаёти ва хуруфийлик ҳақида: Гўлпинорли А. Хуруфийлик матнлари каталог, Анқара, 1973, 1-33-6; Исҳоқ афанди. Кашифул асрор ва дафиул ашрор, Ист., 1291.

борган сайин ботиний ва шиавий унсурлар билан қўшилиб-аралашиб, “маломат” номи остида ҳар қандай гуноҳ амалларни бажариш ва шариатни менсимаслик сифатида намоён бўлди. Бундайларни Мавлоно Абдурахмон Жомий “Нафахотул унс” асарида қаттиқ танқид қилади.¹

Маломийлик тасаввуф жараёнида асосан бир маслак (нашъа, машраб) сифатида қабул этилган. Аммо баъзилар унга тариқат ҳам дейдилар. Пайдо бўлганидан бери маломийлик уч муҳим босқични босиб ўтди:

1. Қассория маломатийлиги, яъни Ҳамдун Қассор асос солган маломийлик.

2. Байрамия маломатийлиги, Ҳожи Байрам Валийнинг муриди Умар Сиккий (1475й. в.э.) шакллантирган маломийлик.

3. Нурия маломатийлиги, Саййид Муҳаммад Нурул Арабий (1887й. в.э.) томонидан шакллантирилган.

Булардан байрамия маломийлиги усмонли заминидан бирмунча тарқалган, аммо сунний ақидасига тўғри келмаган баъзи фикрлари ва ориқча хатти-ҳаракатлари сабабли, мадраса уламолари ва давлат арбоблари томонидан қаршиликка учраган, хатто айрим маломий шайхлари қатл этилган. Натижада улар ошқора фаолият кўрсата олмайдиган ҳолга келганлар.

Нурия маломийлиги эса XIX асрда Ғарбий Тракияда ва Ғарбий Онадўлида кенг тарқалди. Нурия маломийлиги Ибн Арабийнинг ваҳдати вужуд фалсафасига асосланган бўлиб, амал борасида жиддий эътиборсизликка йўл қўйган.

Маломат тушунчаси тасаввуфий қарашларга хийла таъсир қилган. Айниқса, усмонийлар даврида бу тушунча жўшқин тасаввуф адабиётининг келиб чиқишига ёрдам берган. Масалан, машҳур мутасаввиф шоир Ниёзи Мисрий маломий эди.²

Е. **ФУТУВВАТ-АХИЙЛИК** Илк даврларданок тасаввуф билан чамбарчас бўлган футувватнинг луғавий маъноси - йигитлик, мардлик саховат демакдир. Бу мавзуда илк бор асар ёзган Суллаймий (1021й.в.э.)нинг таърифлашича, футувват-истилох сифатида “Аллоҳнинг амрларига бўйсунмоқ, гўзал ибодат қилмоқ, ҳар қандай ёмонликларни тарк этиш, зоҳирий ва ботиний ахлоқнинг энг гўзалига

¹ Чалабий Л., ў.а. 20-21, 114-б.

² Илк давр маломатийлиги ҳақида энг эски асар, Суллаймийнинг “Рисолатул маломатийя” сидир. Байрамии маломийлиги ва шайхлари ҳақида Сари Абдуллоҳ афандининг “Самаратул фуод” асарида кенг маълумот берилган. М-лик ҳақида охириги йиллар қилинган жиддий ишлар: Виждоний С. Томар-и туруқи олия. I-жузъ, Маломийлик, (Ист. 1338-1340) ва А. Гўлпинорли, Маломийлик ва маломийлар, (Ист. 1931) ва Турар У. Маломийликка доир. //ўша мажмуа, ўша сон.

амал қилиш” деган маъноларни билдиради.¹ Шу маънода футувват - тасаввуф ахлоқидан иборат. Маломат тушунчасининг пайдо бўлишига ҳам хисса қўшган илк даврдаги футувват қоидалари Сулламий томонидан кенг тушунтирилган. Чунончи, бошқаларнинг камчиликларига қарамасдан, инсофу диёнатга амал қилиш, бировга душманлик қилмаслик, фақирлардан нафратланмаслик, бойларга ялинмаслик, мол йиғмаслик, ниятни айтиб химматни яшириш, жўмард бўлмоқ, рахмдил бўлмоқ, ўзидан олдин бошқаларни уйлаш, ёмонликка яхшилик билан жавоб қайтариш, ёлғондан сақланиш, ибодат, зикр ва тақвога риоя қилиш, тавба қилиш ва хоказолар. Демак, футувват - гўзал ахлоқ эгаси демакдир. Шундай экан, футувватни тасаввуфдан бўлак деб англаш имконсиз, чунончи, мутасаввифларга кўра, футувват - пайғамбарлардан мерос қолган ахлоқ йўлидир. Айниқса, хазрати Иброҳим, Юсуф ва Асхоби Кахфга, Мусога ўртоғлик қилган Юшаъларга “фато” дейилган. Иброҳим алайхиссаломнинг ўз фарзандини қурбон қилишдан қайтмагани ва бутларни синдиргани учун, хазрати Юсуф биродарларини кечиргани учун, Асхоби Кахф эса ботилга майл этмай, Аллоҳга сиғинганликлари учун бу номга лойиқдирлар.²

Ҳижрий II-асрдан эътиборан “фато” унвони жамият орасида қахрамонлиги ва фидокорлиги билан шуҳрат топган кишиларга берилар ва бу кишилар футувват гуруҳини юзага келтирар эдилар. Халифа Носир Лидиниллах эса футувват шалворини кийиб, “саййидул фитён” лақабини олган ва жамиятни ўзига қаратган. Шу боис у футувват гуруҳининг асосчиси деб қабул қилинган. Футувват гуруҳи (ташкilotи) мусулмон турклар орасида “ахийлик” дея аталган.

Футувват қараши ижтимоий ҳаётда идеал деб ҳисоблангани учун Хуросон худудидаги сўфийлар футувватдан таъсирланиб, унга аҳамиятни кучайтирганлар ва руҳоний ҳаётда ҳам бу қараш идеал ҳолга айланган. Футувват гуруҳи аста-секин иқтисодий ва ижтимоий ҳаётга йўналган бир муассасага айланиб, тасаввуф ва тариқатлар билан доимий алоқада бўлган ва шу залда тасаввуфнинг теран идеалларини ижтимоий ва иқтисодий турмушда акс эттирувчи жонли, фаол ва таъсирли бир кучга айланди. Баъзи тариқатларда бўлганидек, футувват ташкilotида ҳам шиалик табиатининг баъзи кўринишлари мавжуд бўлса-да, аслан шиа мазҳабиغا мансуб эмас. Масалан, Ҳазрати Али ўзининг йигитлиги, жасорати билан идеал бир “фато” деб тан олинган.

Тариқатларнинг валий пирин бўлганидек, футувват ташкilotида ҳам ҳар маслак арбобининг пайғамбарлардан иборат бир пирин бор.

¹ Сулламий. Тасаввуфда футувват, тарж. Оташ С. Анқ. 1977, 24-б.

² ў.а. 4-б.

Чунончи, хазрати Одам - дехқонларнинг пири, хазрати Шис - пахтачиларнинг пири, хазрати Идрис - тикувчи ва хаттотларнинг пири, хазрати Нух - савдогарлар пири, хазрати Солих - туякашлар пири, хазрати Иброхим - сутчи ва дурадгорлар пири, хазрати Исмоил - овчилар пири, хазрати Исоқ - чўпонлар пири, хазрати Зулкифл - нонвойлар пири, хазрати Луг - тарихчилар пири, хазрати Узайр - боғбонлар пири, хазрати Илёс - тўқимачилар пири, хазрати Довуд - темирчилар пири, хазрати Луқмон - ҳакимлар пири, хазрати Юнус - балиқчилар пири, хазрати Исо - сайёҳлар пири, хазрати Мухаммад боғбон ва савдогарлар пиридир.

Футувват ташкилоти тузилиш жихатидан тариқатларга ўхшайди. Маслакдаги босқичлар, ҳар бир касбнинг мавжудлиги, бу маслакка кирганларнинг кундалик ҳаётларини тартибга солган футувватномаларнинг борлиги ва бошқа жихатлар - бу оқимни муайян бир тариқатга ўхшатади.

Футувват ташкилотига босқичлар тартиби қуйидагича: 1. Нозил (фикран мойил). 2. Нимтариқ (ярим йўлдаги). 3. Муфралаий (ёлғизликдаги). 4. Башариш . 5. Нақиб (раис). 6. Нақибун нуқабо (раислар раиси). 7. Халифа. 8. Шайх. 9. Шайхуш шуйух (шайхлар шайхи)

Шунингдек, тариқатларда бўлганидек, футувват ташкилоти ҳам махсус қиёфа-кўриниш ва одобу аркон қоидаларига эга.¹

Ё. **РИЖОЛУЛ ҒАЙБ**. Тасаввуфий тушунчада оламни бошқариши тан олинган валийлар жамоасига “рижолул ғайб” дея ном берилган. Ғайб кишилари, ғайб эранлари, рижолуллох, мардони худо, мардони ғайб-и ҳукумат-и маънавия каби таъбирлар ҳам шу маънода ишлатилади.

Бу мавзунга энг чуқур ўрганган мутасаввиф Ибн Арабий бўлиб, “Футухоти Маккия” асарининг тўб заминини “рижолул ғайб” мавзуси ташкил этади. Тасаввуф ва тариқат доираларида кенг миқёсда мақбул кўрилган бу қараш ҳақида Қуръони Каримда оят йўқ. Аммо баъзи сўфийлар: “*Эрни эса ёйиқ-кенг қилдик ва унда тоғларни ўрнатиб қўйдик, ҳамда унда (ўсимлик, мевалардан) ҳар турли гўзал жуфтларни ундириб-ўстирдик*” (Қоф-50:7) оятидаги “равосий” (тоғлар) сўзини “валийлар” маъносига изоҳлаганлар. Бу маънавий ҳукуматнинг тузилиши ва шахсиятлари ҳақида баъзи жузвий фарқли ифодалар бўлса-да, умумий маънода бир хил. Чунончи, бу ҳукумат тепасида “қутб” туради. Қутб - тегирмон тошининг ўқи бўлиб, тегирмон тоши бу ўқ атрофида айланганидек, оламнинг меҳварини ҳам бу қутб ташкил этади. Қутбга “ғавс”, “ғавсул аъзам”, “қутбул ақтоб”

¹ Кара М. ў.а. 261-261-б; кенг маълумот учун: А.Гўлпинорли. Ислом ва турк элларида футувват ташкилоти ва манбалари //Истанбул университети Иқтисодий факультети мажмуаси, Ташрин1, 1949 - июль, 1950.

хам дейилади. Қутбнинг ўнг ва чапида икки имом (имомайн) бўлиб, ўнгидаги малакут оламини, чапдаги мулк оламини бошқаради. Қутб вафот этса, чапдаги имом унинг ўрнига ўтади. Улардан кейин “ав-тод” (устунлар) дейилган тўрт валий ўрин олган. Буларнинг ҳар бири маълум бир томонни бошқаради. Улардан кейин “абдол” ёки “ахёр” дейилган етти валий келади. Булар эса етти иқлимни бошқарадилар. “Нужабо” дейилган қирқ валий халққа ёрдам беришга масъулдилар. “Нуқабо” дейилган уч юз авлиё эса одамларни синайдилар ва кузатадилар (назорат қиладилар). Халқ орасида ишлатиладиган учлар, еттилар, қирқлар иборалари ушбу авлиёлар ҳақидадир. Хужвирийнинг айтишича, бу уч юз валийдан ташқари тўрт минг нафарлик авлиё жамоаси ҳам бўлиб, буларнинг авлиёлигини на бошқаси, на ўзлари биладилар.¹ Рижолул ғайбдан бири вафот этса, бир остки табақадаги валийлардан бири унинг ўрнига ўтади. Унинг ўрнига эса нариги табақадан бири ўтади ва ниҳоят бу доирада бўлмаган бошқа бир валий “нуқабо”га қўшилади. Яъни буларнинг саноғи ҳеч қачон камаймайди. Бу тушунчага кўра, дунёда доимо бир қутб бўлиб, унинг силсиласи давом этаверади. Қутб Ҳақиқат-и Муҳаммадиянинг намо-яндасидир. Рижолул ғайб бир-бирларини танийдилар. Аммо уларни ҳар ким танийвермайди. Шу боис тариқатларда ўз тариқат раҳбарини унга бўлган мухаббати туфайли қутб деб қабул этиш одат-анъанага айланган. Умуман олганда, тариқатга аъзо муриднинг назарида ўша тариқат шайхи қутбдир. “Ақтоби арба’а” (тўрт қутб) таъбири билан асосан Абдулқодир Гилоний, Аҳмад Руфойий, Аҳмад Бадавий, Иброҳим Дасуқий назарда тутилади. Баъзан тўртинчиси ўрнида Абулҳасан Шозалий ҳам айтилади. Онадўлининг тўрт қутби эса Жаллолиддин Румий, Ҳожи Байрам Валий, Ҳожи Бектоши Валий ва шайх Шаъбон Валийдирлар.² Бошқа маслаклардаги валийларнинг қутблари ҳам бор. Қутбуз зоҳидин, қутбул обидин, қутбул орифин, қутбул ошиқин шулар жумласидандир.

IV. МОДДИЙ УНСУРЛАР

Тасаввуф жараёнининг тариқат сифатида шаклланиб, муассаса холига келиши билан бирга аста-секин тариқатларга хос баъзи моддий унсурлар юзага келди. Тариқат аҳли йиғиладиган такя ва зовиялар, уларнинг махсус қиёфалари, зикр ва самоъ пайтида ишлатиладиган мусиқа чолғулари шулар жумласидандир. Бу моддий унсурлар ҳақида ҳам мухтасар маълумот беришни мақсадга мувофиқ деб топдик.

¹ ў.а. 251-6.

² ў.а. 252-6.

а) Такия.

Тариқат фаоллари фаолияти кўрсатадиган маскан бўлиб, рибот, зовия, хонақоҳ, даргоҳ, остона каби номлар билан ҳам аталади. Фақатгина булар орасида катта-кичиклиги ва фаолияти жихатидан баъзи фарқлар мавжуд. Баъзан бу жойлар ўша тариқатнинг номи билан бирга тилга олинади: мавлавийхона, қаландархона ва хоказо. Бир тариқатнинг барча тақялари ўша тариқат шайхи жойлашган остона ё хонақоҳ деган, тақяга қарашли бўлади. Бу тақяга “пир уйи” ҳам дейилади. Кичикроқ тақяга эса зовия дейилади. Тақя ва зовиялар жамият орасида тез тарқалиб, нафақат тариқат ахлига, балки оддий халққа ҳам таълим-тарбия, маданият ва иршод хизмати кўрсатадиган, хатто иқтисодий ва сиёсий жихатдан жамиятни бошқарадиган, ҳар томонлама фаол бир муассасага айланди. Мадрасалар жамиятнинг олиймақом - ўзига тўқ тоифасига хитоб этса, тақялар кенг халқ оммасининг таълим-тарбия ва иршод ўчоғи сифатида фаолият олиб борган.¹

Жоме ва мадрасалардан фарқли ўлароқ, тақялар, аксар ёғочдан ва содда қурилган бўлиб, бир ёки икки қаватли бўлади. Аммо бектоший ва мавлавий тақялари кенг қурилган. Чунончи, мукамал бир мавлавий тақясини олиб қарайдиган бўлсак, тақя - ўн бўлимдан иборат бўлиб: самоъхона, мақбара, чиллахона, хужралар, дарвишхоналар, саломлашув хонаси, ҳарам, омбор ва ошхона, қахвахона ўчоғи, қафас (муборак кечаларда тақяга келган аёллар ўтирадиган жой), матраб (самоъ вақтида наът ва илохий кўшиқ айтадиган куйловчилар ўтирадиган жой). Саломлашув хонаси шайхнинг жойи, ҳарам эса уйидир.²

Салжуқий ва усмонли даврига оид тақялар атрофида кўпинча қабристон, ҳаммом, масжид, молхона, баъзан тегирмон жойлашган. Тақядаги вазифадор шахслар ва уларнинг яқинлари вафот этганларида тақя ичкарасига ёки олдидаги қабристонга дафн этилган. Тақялар иқтисодий жихатдан ҳам мустақил эдилар. Кўпинча подшоҳ ёки бошқа бир давлат арбоби томонидан вақфлар ажратилиб, тақяларнинг моддий эҳтиёжи таъминланган ва шу орқали давлат билан тариқат орасида яқинлик ҳосил бўлган. Аммо тақяларга ажратилган

¹ Кенг маълумот учун қаранг: Кара М. Тақялар ва зовиялар, Ист, 1977; И.Гундуз. Усмонийларда давлат-тақя муносабатлари, Ист, 1984; А.Я. Ўжоқ ва С.Фаруқий, Зовия, Ислоҳ Қомуси, XIII-ж, 468-476-б; Умар Л.Баркан. Колонизатор турк дарвишлари ва зовиялар. Вақфлар мажмуаси, Анқ., 1942, II, 293-338-б.

² Бу ҳақда қаранг: Илхон Оқчой, Абдол Мусо тақяси, VII, Турк тарих конгресси, Анқара. 1972, 362-б. вд. 370 вд; ўша муаллиф, Усмонли тарихида тариқат тузилишлари, 98-251-б.

вақфлар баъзан тақияларнинг фикри билан мустақиллигига путур етказган. Шу билан бирга, бундай қулай имкониятни қўлдан бой бермаслик учун баъзи ҳолларда шайхлик отадан ўғилга утадиган ҳолга келган. Бу эса усмонли даврининг охириги йилларида яққол кўнга ташлангани, хатто баъзи тақиялар дангасалар ва йўқсиллар маконига айлангани боис, тақияларни ислоҳ қилишга ҳам мажбурият туғилган.

б) Тариқат қиёфалари.

Ҳар бир тариқат ўзига хос қиёфа-кийимга эга бўлиб, бу қиёфалардан дарवेशларнинг қайси тариқатга мансублиги маълум бўлади. Баъзи тариқатларда ташқи қиёфаларга, алоҳида аҳамият берилган. Мавлавия ва бектошия тариқатлари бунга мисолдир. Нақшбандия тариқати аҳли, ташқи қиёфа масаласига орғиқча эътибор бермай, оддий ва покиза либос кийиб, бошга салла ўраш билан кифояланганлар. Маломийлар эса умуман махсус қиёфага қаттиқ қарши бўлганлар.

Тариқат қиёфалари асосан мистик маъноларни тимсол қилади. Масалан, Хужвирий “Асрорул хироқ вал мулавванот” номи аса-рида хирқани куйидагича шархлаган: хирқанинг бели сабр, икки томони хавфу ражо, икки ёни қабзу баст, белбоғи нафсга муҳолифат, ёқаси соғлом яқинлик, парвози эса ихлосдан тикилган.¹ Хирқа: тариқат аҳли кийган кен: олди очик, ёқасиз, ениг узун ва бўйига ҳам узун либосдир. Хирқа кийиш шайхга таслим бўлишни тимсол қилади. Хирқа кийдиришга “илбоси хирқа” дейилади. Икки хил хирқа кийилади. Бири “хирқай табаррук”, иккинчиси, “хирқай иродат” ёки “хирқай инобат”дир. Хирқай табаррук хануз тариқатга кирмаган, аммо баъзан зикр мажлисларига ва шайх суҳбатларига қатнашадиган кишига, ўз истагига биноан кийдирилади. Шу орқали тариқатга меҳр пайдо бўлиши ва қўл беришга ташвиқ этилган бўлади. Бу хирқа истаганга кийдирилади. Бунга “муҳиб хирқаси”, “муҳиб кисваси” ҳам дейилади. Хирқай иродат эса шайхга қўл бериб, тариқатга аъзо бўлган кишига шайх томонидан маълум бир маросим билан кийдирилган хирқадир. Шайхнинг қўлидан хирқа кийиш одати, Умму Холиддан ривоят қилинган ва Мухаммад а. с. унга шолчадан тўқилган либос кийдиришига доир воқеага асосланади. Яна: «Эй Одам болалари, Биз сизларга аврақларингизни беркитадиган либосни, ҳам ясан-тусан (либосни) ҳам туширдик. (Ҳаммасидан яхшироқ либос тақво либосидир. Бу Оллоҳнинг (фазлу марҳаматига далолат қилувчи) оятлардандир. Шояд эслатма (панид-насихат) олсалар» (Аъроф) -7:26) оятидаги тақво либоси билан тариқат хирқаси орасида боғлиқлик бор дейдилар.²

¹ Кара М. у.а. 268-б.

² Анқараний И. у.а. 35-37-б.

Тариқат арбобларига кўра, хирқа кийиш аъъанаси хазрати Иброхимга бориб тақалади. Нақл қилинишича, хазрати Иброхимни гулханга ташлаганларида Жаброил а.с. жаннатдан илак кўйлак олиб келиб, унга кийдирган ва хазрати Иброхим унинг баракоти туфайли оловдан қутулган. Ушбу кўйлакни сақлаб қўйиб, хазрати Исмоилга уни қурбон қилмоқчи бўлганида кийдирган. Бу кўйлак хазрати Исмоилдан хазрати Исохққа, ундан Яъқубга, ундан Юсуф а.с. га қадар келган ва унинг қудуқдан қутулишига, хазрати Яъқубнинг эса кўзларининг очилишига восита бўлган. Сўфийлар хирқада бу кўйлакнинг сиррини кўриб, унга маънавий бир аҳамият берганлар. Аммо тариқат хирқасини дунёвий манфаат қозониш учун восита қилишдан сақланиш, уни нафсни ўлдириш ва қалбни ислох этиш ниятида киймоқ даркор. Чунки, тасаввуфдан мурод - хирқа эмас, аксинча хирқаи дарун, яъни ботиний покликка эришмоқдир.¹

Кулоҳ. Тариқатнинг муҳим қиёфаларидан яна бири “кулоҳ” бўлиб, бошга кийиладиган, жундан тикилган сарпушча кулоҳ (ёки тож) дейилади. Ранги ва шакли тариқатларга қараб турлича бўлади: мавлавийларнинг кулоҳи “сикка” дейилади. Сикканинг устки қисми “қубба”, бош кирадиган қисмига эса “лангар” дейилади. Бектоший, қодирий, руфойи, саъдийларнинг кулоҳлари ўн икки бўлимдан иборат бўлиб, шозалий тожи бўлимсиздир. Кулоҳ устига ўралган салла “дастор” бўлиб, у турлича ўралади. Хирқа каби кулоҳ ҳам дарвешга маросим билан кийдирилади. Хирқа, кулоҳ ва камар каби тариқат либосларига “жихози тариқат” дейилади. Буларни маросим билан кийдиришга “такбирламоқ”, “такбирлатмоқ”, “такбир қилмоқ” дейилади. Кулоҳнинг шакли, ранги ва саллани ўраш усуллари - дарвишнинг тариқати, унинг тариқатдаги мақоми ва хоказо турли маъноларни билдиради.² Тариқат кулоҳлари ҳақида “Тожнома” номи остида китоблар ёзилган. Чунончи, Мустақимзода Саъиддиннинг “Рисолаи тожия” асари шулардан биридир.³ Тариқатларнинг яна бошқа либослари эса қуйидагилардир: камар - бир мартага мўлжалланган, камар - шайх томонидан такбир айтилган ҳолда дарвишнинг белига боғланадиган ва шайху тариқатга хизмат қилиш учун бел боғлашни намоён этувчи, кенглиги беш-олти энлик келадиган, жундан тўқилган, чеккалари тери билан ўралган қалин белбоғдир. Унга “ғайрат белбоғи, ғайрат камари” ҳам дейилади. Камар таққанга “камарбаста” дейилади. “Камар боғламоқ” ибораси ўзини бутунлай тариқатга фидо қилиш маъносини билдиради. “Шадд” деб футувват арбоби боғлайдиган ва жун-

¹ ў.а. 38-б.

² Бу ҳақда: Гўлпинорли А. Тасаввуфдан тилимизга ўтган ибора ва мақоллар, 320-322-б.

³ Яна қаранг: Айний М. А. ў.а. 228-б, 2-изох.

дан тайёрланган белбоққа айтилади.¹ Шадд - арабча қаттиқ боғламоқ дегани бўлиб, футувват қоидаларига тўла бўйсунишни намоён этади. Хайдарий, хайдария - хирқа остидан кийиладиган тор, ёқасиз, енгсиз ва белгача келадиган либосдир. Таннура - белдан тепаси тор, пасти кенг, узунлиги тўпиққача, ёқасиз, енгсиз, олди белгача очик дарвиш либосидир. Чунончи, мавлавийларда “хизмат таннураси”, “самов таннураси” деган икки хил таннура мавжуд. Биринчисини хануз чилласини тугатмаган, хужра эгаси бўлмаган, ошхона қаби жойларда хизмат қилувчилар кияди, унинг ранги қорамтир бўлади. Иккинчиси эса асосан оқ бўлиб, самов зикри вақтида кийилади. Унинг этак қисми жуда кенгдир. Або - хуруфийлар киядиган кенг, енгсиз, ёқасиз, олди очик, жундан тикилган кийим.

в. Яна бошқа тариқат ашёлари

Пўстак: қўй-кўзи ва хоказо хайвон терисидан тайёрланиб, устидан ўтириладиган, хонадонларда кўп ишлатиладиган “пўстак”-тариқатда пирнинг мақомини билдиради. Шайх ўтирган пўстак тариқат пирининг мақомидир. Шу сабабдан шайхга “пўст нишин” ҳам дейилади. Пўстак маъносида “жойнамоз”, “пўст нишин” маъносида эса “жойнамоз нишин” таъбирлари ҳам ишлатилади.

Аълам - байроқ, туғ маъносини билдирувчи арабча сўз бўлиб, қубба ва миноранинг тепасига қўйилади. Бектошийларда халифага берилган омонатлар орасида, устидан тариқатнинг эътиқод асосларини билдирувчи ёзувлар ёзилган туғ ҳам мавжуд. Гул - узунлиги икки қарич, ясси учли, ховуч қадар катталиктаги темир таёқ. Руфойи тариқати шайх ва дарвишлари бу таёқларнинг уч қисмини қўрада қиздириб, зикр вақтида ялаб-ялаб совутадилар. Бу пайт “Ё Салом” исми билан зикр қиладилар. Бундан ташқари тариқат тоғларининг устига (қуббасига) ўрнатилган чит устига ишланган шаклларга ҳам гул дейилади. Муттақо-муин - бу сўзлар суянадиган нарса ва кўмакчи маъноларини билдиради. Асмо билан сулукка асосланган тариқат аҳли “арбаин” (чилла) чиқариш мобайнида ётиб, оёқ узатиб ухламасликлари учун бошларини қўядиган нарса бўлиб, узунлиги уч қарич ва ундан ҳам узунроқ, учли, темир, чўян ёки лустаҳкам бир тахтадан қилинади. Устки қисмида пешонани қўймоқ учун гурунчли жойи бор. Дарвиш учли жойини ерга қадайдди, гурунчли қисмига бошини қўйиб ухлайди.

Булардан ташқари тариқат мухитларига хос яна бир неча жихозлаб бор, аммо маъмур ашёлар билан кифояланамиз. Шу орала мавлавийлар самов пайтида ишлатадиган турли мусиқа асбобларини ҳам қайд этиш керак. Шунини айтиш керакки, даврлар ўтиб, баъзи тариқатлар турли хил маросим ва моддий унсурларга кўпроқ аҳамият бериб, тариқат ва тасаввуфнинг асл ғоясидан узоқлашдилар. Бар-

¹ Қаранг. Гўлпннорли А., Ислому ва турк элларида футувват ташкилотини ва манбаларини, уша манба; А. Гўлпннорли, Шадд, Ислому қомуси, XI-ж, 378-381-б.

ча бу шаклий ва моддий унсурларга аслида бир восита деб қараш керак. Ҳануз илк даврларда Али ибн Муҳаммад Зоҳид (м.925й.в.э.) “Тасаввуф жисм билан ўлчанмайди. Аввало қалбингни покла, кейин нима хоҳласанг киявер!” дея буни эслатган. Юнус Эмро ҳам ушбу дўнда байти билан тасаввуфнинг шаклда эмас, кўнгилда жо бўлиши лозимлигини уқтиради:

Дарвишлик бўлсайди тож ила хирқа,

Биз ҳам олар эдик ўтгизу қирққа.

Г. ЙИРИК ТАРИҚАТЛАР ВА УЛАРНИНГ АСОСЧИЛАРИ

Тасаввуфий тушунча ва яшаш тарзи асосан тариқат воситасида халқ орасида кенг тарқалди. Бугунги тариқатларнинг кўпи ХП-асрда юзага келди. Олдинги асрларда мавжуд бўлиб, тасаввуфий асарларда ўн иккита дея қабул қилинган тариқатлар, кейинги даврлардаги тариқатларда мавжуд барча унсурларга эга бўлмай, кўпроқ машхур сўфийлар атрофида шаклланган тасаввуф мактабларидир. Хужвирий “Кашфул маҳжуб” асарининг учинчи бўлимини бу тариқатларга ва уларга мансуб сўфийлар кўпроқ эътибор берган мавзуларга ажратган, уларни кенг миқёсда ўрганган, исломий қоидаларга мувофиқ ва зид томонларини изоҳлаган.¹ Илк давр сўфий тариқатлари деб айтиш мумкин бўлган бу тариқатлар ва уларнинг ахллари бўлган сўфийлар ҳамда улар эътибор бераётган мавзулар қуйидагилардир:

А. ИЛК ДАВР СЎФИЙ ТАРИҚАТЛАРИ

1. **Мухосибия:** Ҳорис Мухосибий (857м. й.в.э.) тасаввуфдаги **Ризо** мавзусига кўпроқ эътибор берган. 2. **Қассория:** Ҳамдун Қассор (884м.й.в.э.) маломат мавзусига кўпроқ аҳамият берган. Бу тариқатни маломатия тариқати деб ҳам аталади. 3. **Тайфурия:** Абу Язид Тайфур ал Боязид Бастомий (848м.й.в.э.) тасаввуфда **“сакр”**, яъни илохий ишқ билан йўғрилган рух жўшқинлигига аҳамият берган, “сакр” холининг “сахв” холидан ҳам устун деб қабул этган. 4. **Жунайдия:** Жунайд Бағдодий (909м.й.в.э.), Бастомийга муқобил равишда “сахв” холига, яъни илохий ишқ мастлигидан қутулиб, **тамқин** холини эгаллашга аҳамият берган. Шу боис Халложни “Аналхақ” ва бошқа сўзлари учун танқид қилган.² 5. **Нурия:** Абул Ҳусайн Нурий (907м.й.в.э.)

¹ Хужвирий, ў.а. С. Улудоғ нашрга тайёрлаган. Истанбул. 1982. 281-394-б.

² Тасаввуф ва тариқатларнинг тарихий тараққиётига назар солганимизда, кўрамизки, ўша даврда Бастомийнинг «сакр» тушунчаси ва Бағдодийнинг «сахв» гоёсини олға сурган икки оқим ҳукмрон бўлганини кўрамиз. Сакрга асосланган жўшқин тасаввуф тушунча Абу Саид Абул Ҳайр, Жалолиддин Румий, Саноний, Аттор, Юнус Эмро каби, сахвга асосланган гоёни эса Калабозий, Саррож, Маккий, Қушайрий, Сулдамий, Исфаҳоний, Хужвирий ва Ҳазратий каби мутасаввифлар мақбул қўриб, тарғиб этганлар. Зоҳир уламоси танқид қилган тасаввуф кўпроқ сакрга аҳамият берувчи тасаввуфий қарашлардан иборатдир

исор (бошқаларни ўзидан афзал билмоқ; жўмардликнинг энг юқори даражаси) фароғат каби жиҳатларга ва суҳбат тарзига аҳамият берган, узлат ва инзиво ҳаётини ёқламаган. 6. Саҳлия: Саҳл ибн Абдуллох Тустарий (896м. й.в.э.), асосан нафс билан мужоҳада, риёзат ва чиллага кучли эътибор берган. 7. Ҳақимия: Ҳақим Тирмизий (898м.й.в.э.) кўпроқ валийлик ва каромат узра тўхталган бўлиб, бу зот орқали тасаввуфга фалсафа кириб келган. 8. Харрозия: Абу Саид Харроз (890м.й.в.э.) фано ва бақо мавзуларига кўпроқ аҳамият берган. 9. Ҳафифия: Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Ҳафиф (982м.й.в.э.), ғайбат ва ҳузур мавзулари устида кўпроқ тўхталган. 10. Сайёрия: Абу Аббос Сайёрий (х.ІV-аср.в.э.) жамъ ва фарқ (тафриқа) мавзуларига аҳамият берган. Ҳужвирий ҳақ деб билган мазкур ўн тариқатдан бўлак яна икки ботил тариқат ҳақида ҳам сўз юритган уларни ва “хулулия” мазҳабига оид деб ҳисоблаган: 11. Халложия: Форис исмли бир шахсга нисбат берилган. Ҳулул ва Таносух ҳақидаги фикрларини Халлождан олганини, унинг ҳам ўзи каби фикрлаганини даъво қилган. Ҳужвирий эса Халложнинг бу фикрларга алоқадор эмаслигини таъкидлайди. 12. Хулмония: Абу Хулмон Дамашқийга нисбат берилган. Бу шахс тавҳид эътиқодига амал қилган, лекин унинг йўлидан борганлар тўғри йўлдан адашганлар ва хулул, имтизож ва рухларнинг таносухини қабул этганлар.¹

Тасаввуф илмини турли тушунчалар қамраб олган даврда яшган бу шахсиятлар ва уларнинг фикр-қарашлари, атрофларида йиғилган сўфийлар юзга келтирган тасаввуфий мактаблар, Ҳужвирий ва бошқалар томонидан бир тариқат сифатида тилга олинса ҳам, булар кейинги даврларда пайдо бўлиб, мумтоз тарзда шаклланган тариқатлар каби эмас эди. Шу боис тасаввуф тарихида тариқат дейилганда х. VI-м. XII-асрдан кейин кенг тарқалган ва юқорида муштарак унсурлари қайд этилган тариқатлар тушунилади. Энди ушбу тариқатлардан машхурларини ва уларнинг асосчиларини танитишга ҳаракат қиламиз:

Б. КЕЙИНГИ ДАВРЛАРДАГИ ТАРИҚАТЛАР ВА АСОСЧИЛАРИ

1. ҚОДИРИЯ ТАРИҚАТИ.

Ислоом оламида кенг тарқалган тариқатлардан бири. Асосчиси ва пири Абдулқодир Гийлоний (1160м.й.в.э.) бўлиб, “ғавсул аъзам”, “ғавсул сақалайн” каби сифатлар билан танилган. Унинг кунияси Мухйиддин Абу Муҳаммад ибн Аби Солих бўлиб, насаби хазрати Алига бориб тақалади. Эроннинг Гийлон шахрида дунёга келган. Гўдаклигидаёқ отадан етим қолганига қарамай, 18 ёшларида онасининг изни билан илм таҳсил этмоқ учун Бағдодга боради. У ерда

¹ Ҳужвирий. ў.а. 388-389-б. Бу ҳақда қаранг: Измирли И.Ҳ., Янги калом илми, Истанбул, 156-158-б.

анча йиллар илм ва риёзат билан машғул бўлади. Муршиди - Абу Саид Муборак ибн Али Махзумий бўлиб, у айни вақтда сучли ханбалий олими эди. Абдулқодир Гийлоний ҳам ханбалия мазхабига мансуб эди. Шайх Ҳаммода Даббос, Абул Вафо ва Абу Солих каби шайхларнинг суҳбатларида қатнашган Абдулқодир Гийлоний, шариат илмлари ва тасаввуф илмида буюк олим бўлиб етишади. Ваъзу суҳбатлари ниҳоятда таъсирчан бўлгани боис, баъзи насихатлари китоб холига келтирилган. Довруғи ҳар тарафга тарқалган Абдулқодир Гийлонийнинг хузурига Эрон, Миср, Яман ва Шомдан келган олимлар ундан илм ўрганиб, файз олдилар. У ҳаётида шариат билан тариқатни муштарак тадбиқ этган олим эди.¹ Гийлонийнинг асарлари ҳам бор. Булардан машхурлари: “Алқуня ли толиби тариқил ҳақ” (сулук ва ахлоққа оид), “Фатхур Раббоний” (етмиш икки ваъз ва бир зайлдан иборат), “Футухул ғайб” (етмиш саккиз ваъздан иборат), “Ҳизбу башарил ҳаёт” (тасаввуфий авроддан иборат), “Ал мавохиби раббония”, “Ал Фуйузатир раббония фи авродил қодирия” шулар жумласидандир.

Қодирия тариқатида зикр қуйидаги тартибда қилинади: Авваламбор, ўн уч марта “Фотиха” сураси ўқилади. Кейин “Бақара” сурасининг бошидан “Улаика хумул муфлихун” гача бўлган қисми, “Оятил курси” ва “Оманар расулу” ўқилади ва уч марта “Ҳасбуналлоху ва ниъмал вакил ва нимал мавла ва ниман насир” дегач, уч дафъа “Иншироҳ” ва “Ихлос” суралари, бир мартадан “Муаввизатайн”² ва “Фотиха” суралари ўқилади. Саловот айтилади. кейин тик туриб, овоз чиқариб 166 мартадан калимаи тавҳид ва лафзаи жалол ўқилади, кейин уч марта “Фотиха”, кейин “Инналлоҳа ва малаикатаху” ўқилиб, саловот келтирилади, кейин охири шайх дуо қилади ва шу аснода зикр ниҳоясига етади.³ Қодирия зикри жаҳрий бўлиб, ўтирган, тик турган, айланган ҳолда ижро этилади. Ислом дунёсида қодирия тариқатининг тармоқлари, шаҳобчалари ҳам мавжуд. Онадўлига илк бор қодирийлик тармоғини “Музаққин нуфус” муаллифи Ашрафўгли Румий (1470м.й.в.э.) олиб кирган. Исмоил Румий эса бу тариқатнинг Истанбулда кенг тарқалиши учун фаолият кўрсатган, шу боис мазкур зотлар Онадўлида “пири соний” дея тилга олинди-лар. Қодирия тариқатининг марказий даргоҳи Бағдоддадир. Тариқатнинг асосий шаҳобчалари қуйидагилардир: ашрафия, холи-

¹ Гийлонийнинг ҳаёти ва фаолияти ўзидан кейин ёзилган табақот китобларидан ёритилган. Бу ҳақда қаранг: Л. Чалабий, ў.а. 585-587-б; Хожазода Аҳмад Ҳилмий. Ҳадикатул авлиёдан силсилатул машойихул қодирия. Ист. 1318. 32-б вд: Ислом қомуси, 1-ж, 80-82-б; Содик Виждоний, Томар-и туруқи олиядан қодирия. Ист. 1338.

² Муаввизатайн - “Фалақ” ва “Нос” суралари (Тарж.)

³ Эройдин С. Тасаввуф ва тариқатлар, 280-б.

сия, ғарибия, румия, хилолия, ёфия, исавия, асадия, акбария.¹ Гийлоний ханбалия мазхабига мансуб бўлганлиги боис ўлчовли ва жиддий ҳаракат қилган, танқидга учрайдиган сўзлар айтмасликка ҳаракат қилган. Шу сабабли тасаввуфдаги салбий кўринишларни қаттиқ қоралаган Ибн Таймия (1328м.й.в.э.) Абдулқодир Гийлонийнинг тасаввуфий шарҳларини маъқуллаган. Гийлоний энг кўп эътибор берган: саховат, ризо, сабр, ишорат, ғурбат, саёхат, фақр, жули либос киймоқ.²

2. ЯССАВИЯ ТАРИҚАТИ.

Бу тариқат асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий (1166м.й.в.э.) бўлиб, бугунги Қозоғистоннинг жанубидаги Чимкент вилояти, Сайрам қишлоғида дунёга келган. Гўдаклигида Яссига кўчишган. Бу ерда Арслонбоб исми машҳур шайхнинг хайр дуосига эришган. Дастлабки таҳсилдан кейин ўша даврнинг энг йирик илм маркази Бухорои шарифга бориб, машҳур шайх Юсуф Ҳамадоний (1140м.й.в.э.)га интисоб этиб, унинг таълим-тарбияси билан вояга етди ва шайхнинг таважжухини қозониб, унинг учинчи халифаси бўлиш шарафига эришади. Шайхнинг вафотидан сўнг, бир муддат унинг мақомида ўтиргач, шайхнинг маънавий буйруғига кўра муридларини ва мақомини Абдулҳолиқ Ғиждувонийга қолдириб, такрор Яссига қайтади ва иршод фаолиятини асосан у ерда олиб боради. Оддий халқ оммаси англайдиган услубда сўфиёна хикматлари-шеърлари билан атрофдаги одамларни ҳақ йўлга чақиради, уларнинг маънавиятига кучли таъсир кўрсатади. Шеър-хикматлари “Девони хикмат” номи остида китоб ҳолига келтирилган. Аҳмад Яссавий ҳаётлигидаёқ узоқ ўлкаларга муридларини жўнатиб, ўз тариқатини кенг тарқатишга ҳаракат қилди. Яссавий риёзат, чилла, зйкр ва мужоҳадага кучли аҳамият бериб, ҳаётининг аксар қисмини чиллаҳонада ўтказди. Унинг ҳаётию қароматлари ҳақида кўплаб манокӣблар сақланиб қолган.³

Хожагон тариқати дея ном берилган яссавия тариқати. аввал Сайхун ва Тошкент ҳудудида, кейинроқ Хоразм, Мовароуннаҳр, Хуросон, Озарбайжон ва хатто Онадўли диёрларида кенг тарқалди (манбаларда айтилишича, яссавийлик шимолда Қозонгача, ғарбда Болқон ярим оролигача етиб борган - тарж.). Бу тариқат ўз мавжудиятини кейинчалик нақшбандия тариқати доирасида давом эттирди. Туркии қавмларнинг Ислом динига киришида яссавия тариқатининг буюк хиссаси бор. Яссавий унинг тариқати ва издошлари ҳақида бугунга қадар амалга оширилган энг жиддий тадқиқот Фуод Купрулининг

¹ ў.а. 39-б.

² М. Кара. ў.а. 290-б.

³ Яссавий ҳақида қўянғ: Купрули Ф ў.а. 27-86-б; Ислом қомуси. I-ж. 210-215-б.

“Турк адабиётида илк мутасаввифлар” асаридир. (1997йил Туркиядаги нақшбандия тариқатининг маркази, Истанбул шаҳридаги Искандарпошшо даргоҳига қарашли Саҳо нашриётида “Ҳожа Аҳмад Яссавий: ҳаёти, асарлари, таъсирлари” номли илмий тўплам нашр этилди. Олимларнинг эътирофича, бу асар Купрули китобидан кейин Яссавийшунослик учун энг муҳим манбадир - тарж..)

Яссавия тариқатида жаҳрий зикр ижро этилади. Зикр чоғида дарвишнинг томоғидан арранинг саси каби овоз чиққани учун яссавия зикрига “зикри арра”, “зикри миншорий” дейилади. Бу зикр қуйидагича ижро этилади: дарвиш икки қўлини тиззаси устига қўйиб, нафасини қорнига чиқариб “ха” деб, яна қорни томондан нафас олиб бош, бел, елка қимирламаган холда “хайй” дейди ва зикр шу тарзда давом этади. Яссавийликда хилватга ҳам катта аҳамият берилади.

Бу тариқатда муҳим ўрин тутган асослар қуйидагилардан иборат: маърифатуллоҳ, мутлақ жўмардлик, ростўйлик, ҳаққал яқийн (фановиллоҳ)да ғойиб бўлиш, ҳақиқий таваккул ва теран тафаккур.¹

Яссавия тариқати асосан сунний эътиқодига амал қилиш билан бирга Хуросон маломатийлигидан бироз таъсирлангани сабабли, терма бир маданият базасига эга. Бу хусусияти билан кейинчалик юзага келган кўплаб тариқатларга ўз таъсирини кўрсатган. Ҳатто нақшбандияни яссавийликянинг бир шаҳобчаси деб билувчилар ҳам бор. Яссавийлик ўз навбатида Онадўлида шаклланган ахийлик ҳаракатига ҳам кучли таъсир кўрсатган. Аҳмад Яссавийнинг энг машхур халифаси Сулаймон Ҳаким Ота (Боқирғоний, 1186 м.й.в.э)дир.

3. НАҚШБАНДИЯ ТАРИҚАТИ

Осиё ва Онадўли заминида энг кенг тарқалган тариқатлардан бири нақшбандиядир Асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд (1389 м.й.в.э) бўлиб, Бухоро яқинидаги Қасри Орифон қишлоғида дунёга келган. Баҳоуддин Нақшбандни ёшлигида Ҳожагон тариқати шайхларидан Мухаммад Бобо Самосий маънавий фарзандликка қабул қилди. Бир муддат кейин Самосий унинг тарбиясини Амир Кулолга топширди. Шу билан бирга Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳақиқий шайхи - “увайсийлик” йўли орқали тарбиялаган Абдулҳолиқ Фиждувоний (1220 м.й.в.э) ҳисобланади. Бир муддат Самарқандда яшаб, у ердаги шайхларнинг суҳбатлари ва таважжухларига мушарраф бўлди. Амир Кулолдан халифаликни олгач, Қосим шайх, Ҳалил ота ва Мавлоно Ориф каби яссавий шайхларининг ҳузурини кўп йиллар қолиб, улардан илму фан ўлишга муяссар бўлди. Икки маротаба ҳажга бориб келган Баҳоуддин Нақшбанд, ҳаётининг охириги йилларини Бухорода ўтказди.

¹ Эройдин С., ў.а. 184-185-б; бу тариқат ҳақида кенг маълумот учун: Ф. Купрули, ў.а. 87-118-бетлар.

Ислом оламида жуда катта обрў-эътиборга эга бўлган Нақшбанднинг ҳаёти маноқибларга тўла бўлиб, бугунгача унинг ҳаёти ва тариқатини ифодаловчи жуда кўплаб асарлар битилган. Шулардан, Мавлоно Али Сафийнинг “Рашахоту айнил ҳаёт” рисоласи нақшбандия тариқати шайхлар ҳақида кенг маълумот беради. Нақшбандиянинг силсиласи икки бошқа-бошқа шахобчалар орқали ҳазрати Али ва ҳазрати Абу Бакрга бориб етади. Машойих силсиласига қараганда, бу тариқат бошқа баъзи тариқатлар билан алоқадор эканлиги ва шунга кўра ўша даврда фарқли номлар билан аталгани маълум бўлади. Чунончи, ҳазрати Абу Бакрдан Боязид Бастомийга қадар сиддиқия, Бастомийдан Абдуллоҳиқ Ғиждувонийга қадар тайфурия, Ғиждувонийдан Баҳоуддин Нақшбандга қадар хожагония, Нақшбанддан Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорга қадар нақшбандия, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрордан Имом Раббонийга қадар нақшбандияйи-аҳрория, Имом Раббонийдан Шамсиддин Мазҳарга қадар нақшбандияйи-муҷаддия, Шамсиддин Мазҳардан Мавлоно Холиди Бағдодийга қадар нақшбандияйи-мазҳария, Холиди Бағдодийдан кейин эса нақшбандияйи-холидия дея тилга олинган.¹ Бу тариқатнинг силсиласидан бўлган Абдуллоҳиқ Ғиждувоний билан Аҳмад Яссавийнинг шайхлари Юсуф Ҳамадонийдир.

Нақшбандийлик асосан Ғиждувонийдан кейин Осиё заминида жуда тез ва кенг тарқалди. Ҳатто яссавия тариқатидан ҳам кучлироқ нуфузга эга бўла бошлади. Имом Раббоний даврида Ҳиндистон ва атрофида кенг ёйилди. Фотих Султон Муҳаммадхон даврида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг халифаси Мулла Илоҳий воситасида Истанбулга ҳам етиб борди. XVIII асрда Мавлоно Холид Бағдодийнинг ғайрати билан усмонли давлатида кенг тарқалиб, энг фаол ҳаракатга айланди. Ҳатто усмонли подшоҳларидан Султон Ваҳиддиннинг ҳам холидия тариқатига мансуб бўлганлиги ривоят қилинади. Истанбулнинг ўзидаёқ 65 та нақшбандия даргоҳларининг мавжудлиги, бу тариқатнинг Истанбул ва Онадўли заминида қай даража кенг тарқалганини кўрсатмоқда. XIX-асрда нақшбандиянинг Онадўлида яна ҳам кенг тарқалишига машҳур олим ва мутасаввиф Аҳмад Зиёвуддин Кумушхонавий (1893м.й.в.э.) улкан хисса қўшди.²

Нақшбандия ахли суннат эътиқодига амал қилувчи тариқат бўлиб, ҳафий зикрга асосланган. Зохиран кўзга ташланадиган хатти-ҳаракатлардан йироқ, суҳбат ва робитага кучли эътибор беради. Кўпчилик билан қилинадиган нақшбандия зикрига “Хатми хожагон” дейилади. Бу зикрга тариқатга кирмаганлар қатнашишлари таъқиқланади.

¹ Эройдин С., ў.а. 221-222-б.

² Кумушхонавий ва холидия ҳақида: И. Гундуз. Кумушхонавий А.З: ҳаёти, асарлари, тариқат тушунчаси ва холидия тариқати, Ист, 1984.

Нақшбандияда тариқатга кирган дарвиш ушбу шартларга амал қилиши шарт: тавба қилиш, пайғамбаримизнинг суннатларига қатъий амал қилмоқ, шариатга зид бидъатлардан қочиш, диний масалаларда қулайликлардан воз кечиш, қийинига, яъни тақвони кучайтиришга амал қилиш, зулм ва ноҳақлик қилмаслик, қарзини тўлаш, розилик сўраш, қазо намозларини ўқиш, Аллохни ҳар лаҳзада зикр қилиш.

Нақшбандия тариқати қуйидаги тўрт тамал асос устига қурилган:

1. Шариат билан зоҳирни поклаш.
2. Тариқат билан ботинни поклаш.
3. Ҳақиқат билан қурби илоҳийга эришмоқ.
4. Маърифат ила Аллохга эришмоқ.¹

Бундан ташқари яна ўн бир асос тамойил ҳам борки, нақшбандия тариқатига кирган ҳар бир дарвиш бу жиҳатларга риоя қилиши талаб қилинади. Абдулҳолиқ Ғиждувоний ишлаб чиққан дея ривоят қилинган бу асослар қуйидагилардир:

1. Ҳуш дар дам: “хуш” - ақл, “дам” эса нафас дегани. Ҳуш дар дам - нафас олиб чиқаришда ҳушёр бўлиш, ғафлатга тушмаслик, ҳар лаҳза Аллохни эслаш демақдир. Нафас олиб, чиқаришдаги “хэ” овози, “хувият” (моҳият, йнсоннинг ўзлиги)нинг “хэ” сига далолат этишини доимо хотирда тутиш керак. Яъни ҳар нафас олиш-чиқариш чоғида Аллохни зикр қилиш, агар ғафлатга тушса, истиғфор айтиш демақдир.

2. Назар бар қадам: солиқ қаерда бўлишидан қатъий назар, юраётганида оёқ учига қараб юриши керак. Токи қалб кўзи ва назари бўлмағур манзараларга қарашдан халос бўлгай. Маънавий сафарда рўпара келадиган таҳликалар тезда ошиб ўтилади. Бу тамойил - камтар бўлиш ва холига шукр қилишни ўзида мужассам этади.

3. Сафар дар ватан: солиқнинг ёмон ахлоқдан яхши хулққа, башарий сифатлардан илохий сифатларга йўналиши демақдир. Дарвиш бир муршиди комил топгунга қадар баданан (жисмонан) саёҳат қилишини билдиради. Нақшбандийлар фикрича, сайру сулук чоғида солиқни умидсизликка тушириб, қийинчилик келтириб чиқаргани учун мурид муршиди комил топгач саёҳат қилмаслиги мақсадга мувофиқдир. Бу тамойил сайру сулук мартабаларини босиб ўтишни ўзида мужассам этади.

4. Хилват дар анжуман: зоҳиран халқ билан, ботинан Ҳақ билан бирга бўлиш демақдир. Солиқ моддий борлиғи билан халққа аралашиб, турли башарий ва ижтимоий фаолиятларда қатнашиб, ҳаёт талаб қилаётган амалларни ижро этаётиб, қалбан доимо Аллохнинг ҳузурини эканини, Уни бир лаҳза бўлса-да, эсдан чиқармаслигидир.

¹ Капа М., ў.а. 295-296-б.

Бу хол доимий зикр маъносини ҳам билдириб, зикрда эришиладиган энг охирги босқич-мақомдир. Баҳоуддин Нақшбанд нақшбандиянинг тамалини “хилват дар анжуман” ташкил этишини таъкидлаган. “Хилватда шухрат бор, шухратда эса офат бор” дея нақшбандияда хилватга кўп рағбат кўрсатилмайди. Шу боис бу тариқатда суҳбат ва халқ билан аралашиб, уларнинг дардларига шерик бўлиб, Ҳақ розилиги йўлида халққа хизмат қилиш муҳим ўрин тутди: “...Узотни поклайдиган кишилар бордирки, уларни на тижорат ва на олди-сотди Оллоҳни зикр қилишдан, намозни тўқис адо этишдан ва закотни (ҳақдорларга) ато этишдан машгул қила олмас” (Нур - 24:37) ояти ушбу холга ишора қилмоқда.

5. **Ёд қард**: эслаш, зикр этиш, яъни Аллоҳни ёд этиб, мосиводан кўнглини узиш; нақшбандияда бу зикрнинг усули куйидагичадир: мурид ўзини ҳузур ичра шайхининг кўнгли рўпарасида тасаввур қилиб, кўзи-оғзини ёпади, тилини танглайга ёпиштириб, тишларини биририга жипслаб, нафас олмай, хоксорлик билан қалбан калимаи таъхидни зикр қилади. Бир нафас олиб-чиқаришда уч дафъа зикр этишга уринади. Бу зикрни нафй ва исбот шуури билан қилиши керак.

6. **Бозғашт**: зикр қилиб бўлгач, “илоҳи анта мақсуди ва ризока матлуби” (Аллоҳим, мақсадим сенсан, талабим-истагим сенинг ризолигингдир) дейди маъносини ҳам ўйлайди. Шу зайлда нафй ва исбот зикрининг маъноси ва файзи қалбга нақш этилиб, кўнгил мосиводан алоқасини узади.

7. **Нигоҳдошт**: қалбдаги фикр ва хотираларни муроқаба қилиш демакдир. Нафй ва исбот зикрининг маъносини ўйлаб, кўнглига мосивони киритмасликка ҳаракат қилади. Шу холни икки соат ёки ундан кўп сақлай олган кишининг қалбига бошқа хотиралар ортиқ кирмайдиган холга келади.

8. **Ёдлошт**: хар лаҳза Ҳақдан хабардор бўлиш демакдир. Нигоҳдоштининг бир поғона юқорисидир.

9. **Вуқуфи замон**: солиқ хар лаҳза ўз холидан хабардор бўлиши, вақтидан унумли фойдаланиши, шукр, тавба-истигфор этиши, шунга кўра хатти-ҳаракат қилиши демакдир.

10. **Вуқуфи ададий**: мурид, шайх берган зикр вазифасининг саноғига риоя қилиши демакдир. Зикрдан назарда тутилган маъно ҳосил бўлгач, саноғи муҳим бўлмаса ҳам, фарз ибодатларида бўлганидек, зикрда ҳам шахс ўзини муайян саноғ ва вақт билан қайд остига олиши, ҳаётининг тартиб-интизомли бўлишида муҳим аҳамият касб этиши аниқ.

11. **Вуқуфи қалбий**: қалбнинг Ҳақдан хабардор бўлиши демакдир. Бу мартабада кўнгил Аллоҳдан бошқа ҳеч нарсани ўйламайди. Шу-

худ ва вусул мартабасига эришганларнинг холи шундай. Вуқуфи қалбий айни вақтда зикрнинг энг юқори поғонаси демакдир.¹

Нақшбандия тариқатининг энг машхур шаҳобчалари: ахрория, мазахрия, мужаддия ва холидия. Мужаддиянинг асосчиси Имом Раббоний, Ибн Арабийнинг “вахдати вужуд” фалсафасининг танқид қилиб, “вахдати шухуд”ни ёқлаб чиққан. Сунний ақидага зид келмайдиган тасаввуфий тушунчага эга бўлган Имом Раббонийнинг энг машхур асари “Мактубот” туркчага илк бор Мустақимзода Сулаймон Саъдиддин томонидан ўгирилган ва Истанбулда нашр этилган. Бу асар бугун ҳам нақшбандия тариқати ахли севиб ўқийдиган асарлардандир.

Учинчи босқич маломатийлиги сифатида танилган ва “вахдати вужуд”нинг қаттиқ тарафдори бўлган маломийи-нурия тариқати ҳам нақшбандия тариқатининг шаҳобчаси сифатида эътироф этилган.²

4. ХИЛВАТИЯ ТАРИҚАТИ

Бу тариқатга шайх Сирождин Умар ибн Акмалуддин Лахжий Хилватий (1397м.й.в.э.) томонидан асос солинган бўлиб, силсиласи ҳазрати Алига бориб тақалади. Лахжанда дунёга келган бу зот, илк тахсилени она шаҳрида тамомлагач, Хоразмдаги амакиси шайх Мухаммад Нурий Хилватийга интисоб этади. Амакиси сайру сулукда хилватга кўп аҳамият берар, умрининг аксар қисмини хилватда ўтказар эди. Умар Хилватий х.717-м.1317йил амакисининг вафотидан кейин унинг ўрнига ўтади. У Миср ва Ҳўй диёрларини кезган ва “Ламазот”да айтилишича, етти марта ҳажга борган. Султон Увайсининг таклифига биноан Ҳиротга кўчиб бориб, у ерда умрининг охиригача яшайди.³ Бу зот ҳам амакиси каби хилватга кўп эътибор берган. Ҳатто пешмапеш қирқ арбаин (чилла 1600 кун) ўтиргани манбаларда ривоят қилинади. Кунлардан бир кун саҳрода кезаркан, қалин ва ичи бўш бир чинор дарахтини кўриб қолади ва унинг ичида хилватга ўтиришни ният қилади. “Шайхимиз йўқолиб қолди” дея излаган муридилари уни ўша дарахт ичидан топиб, мажбурлаб чиқарадилар. Маноқибга кўра, у ердан чиққач, дарахт ҳам унинг орқасидан эргашиб юра бошлайди. Буни кўрган шайх дарахтга қараб: “Эй чинор, нечун сирримни ошкор қилурсан? Зикруллоҳ бирла сенга бу қадар сафо ва шараф

¹ Арвосий Абдулҳаким. Риёзут тасавуфия, 107-113-б, Ист. 1341; Эройдин С., ў. а. 222-б

² Бандирмализода Аҳмад Муниб. Мир’атут туруқ, Ист. 1306, 26-б; Нақшбандийлик ҳақида маълумот учун: Қосим Куфрали. Нақшбандиянинг қурилиши ва тарқалиши, Туркиёт институти кутубхонаси, №230.

³ Жамолдин Махмуд Хулвий. Ламазот-и хулвий ламаоти улвий, вр. 128^а ид, Истанбул университети кутубхонаси, ТҲ, № 1894; Виждоний С., ў.а. Истанбул, 19-б.

берганимиз етмадими?! Ўрнингга қайт!” дейди. Шундан сўнг дарахт ўз ўрнига қайтади.¹ Хилватга бу қадар қаттиқ берилгани учун ҳам унинг тариқатига хилватия дея ном берилган.

Хилватия тариқати шайх Умар Хилватий даврида у қадар кенг тарқалмаган. Шунга қарамай, шайх Яхё Ширвоний (1458м. й.в.э.) ва унинг муриди Умар Дада Равшаний (1486м. й.в.э.) даврида ва ундан кейин кенг тарқалган. Шу жиҳатдан Ширвоний бу тариқатнинг иккинчи пири (пири соний) деб қабул қилинган. Ширвоний турли худудларга халифалар жўнатиб, тариқатини кенг ёйган. У Онадўлига юборган машхур халифалари Умар Дада Равшаний, Ҳабиб Караманий (1496м. й.в.э.) ва Муҳаммад Арзинжоний (1474м. й.в.э.) бўлиб, улар ва улар етиштирган сўфийларнинг фаолияти натижасида хилватий тариқати Онадўлида кенг тарқалди. Аммо аҳли суннат эътиқодига амал қилган бу тариқат ўзи пайдо бўлган Эрон заминида ҳеч қандай тараққий топмади.² Бу тариқатнинг хусусиятларидан бири шуки, у жуда кўп шахобчаларга эга. Шу хусусияти боис, бу тариқатга “тариқатлар дояси” дея ном берилган. Бу шахобчаларнинг асосчилари аксар Онадўлида дафн этилгани, боис, уларнинг фаолияти хануз давом этмоқда. Онадўли ва Румэли диёрларида энг кўп такяси бор тариқатлардан бири ҳам айнан шу тариқатдир. Манбаларда хилватийнинг ўттиздан ортиқ шўъбаси борлиги қайд этилган. Бу тариқат ва шўъбаларини батафсил тадқиқ этган олим Содиқ Виждоний бўлиб, бу мавзудаги асари “Тўмари туруқи олиядан хилватия” (Истанбул, ҳ. 1338-1341й.) деб номланади. Мазкур тариқат авваламбор тўрт бош шахобчага бўлинган: кейин эса булардан юзага келган шўъбалар ташкил топган. Булар ва асосчилари куйидагилардир:

1. Равшания: асосчиси - шайх Дада Умар Равшаний; Онадўлининг Ойдин шаҳри ва унинг атрофида фаолият кўрсатган бу шўъба ҳам шахобчаларга бўлинади: темиртошия, гулшания, сазоия, холатия.

2. Жамолия: асосчиси - шайх Жамол Хилватий (1493м. й. в.э.); Пир Муҳаммад Арзинжонийнинг муридидир. Бу шўъбанинг шахобчалари: сунбулия, шаъбония, қорабошия, носухия, суммония, хилватия (фавзия), дирдирия, савия, асалия, бахшия.

3. Аҳмадия: асосчиси - шайх Аҳмад Шамсиддин Мармараварий (1504м. й.в.э.); Ҳалаб худудида фаолият кўрсатган бу тариқатнинг шўъбалари: рамазония, жаҳонгирия, рауфия, жаррохия, хаётия, синония, муслихия, захрия, ушшоқия, жамолия, салохия, мисрия.

4. Шамсия: асосчиси - Шамсиддин Аҳмад Сивосий (1597 м. й. в.э.); Сивос худудида фаолият кўрсатган бу шўъба Абдулаҳад Нурий Си-

¹ Ҳаририйзода, ў.а. I-ж, varaқ 344 б.

² Таҳсин Ёзувчи. Фотиҳдан сўнг Истанбулда илк хилватий шайхлари //Истанбул институти мажмуаси, № 2, 1956, 87-6.

восий (м.1650й.в.э.) томонидан Истанбулда кенг тарқалгани учун, у ерда сивасия деб аталган.

Хилватия тариқатида жаҳрий зикр асос олинган. Сайру сулук асносида хилватийлар навбатма-навбат шу исмларни зикр қиладилар: Ла илаха иллаллох, Аллох, Ҳу, Ҳаққ, Ҳайй, Қайюм ва Қаххор. Буларга “усул” номи берилган. Кейинчалик буларга Ширвоний томонидан яна ушбу исмлар илова қилинган: Қодир, Қавий, Жаббор ва Малик. Буларга эса “фуру” дейилган. Тариқатларнинг баъзи шўъбаларида бу исмларнинг бошига “Ё” ибораси қўшиб зикр этилади.¹ Усулга оид бу етти исмнинг ҳар бири, навбатма навбат нафснинг етти мартабаси бўлган аммора, лаввома, мулхима, мутмаинна, розия, марзия ва комилада зикр қилинади. Шу зайлда сайру сулук тамоланади. Кўпчилик бўлиб қилинган хилватий зикрига “зарби асмо” дейилади. Бу зикрда ахли тариқат зикр халқасининг ўнг тарафида, тариқатга кирмаганлар эса чап томонида жойлашадилар. Шайхнинг бошқаруви остида тик туриб ва ўтириб зикрдан кейин даврон (айланиш)га бошлайдилар. Даврон “асмо хон”нинг иштироки билан тик туриб, кўпчилик билан чапга ўнгга юриб ижро этилади.² Усмонийлар даврида даврон мавзусида хилватия шайхлари билан мадраса уламози орасида бахс-мунозаралар бўлган, шу мавзуда асарлар битилган. Бу ҳақда Котиб Чалабий “Мезонул ҳақ” асарида сўз юритган. Бугун Мисрда бир неча шаҳобчаларга эга бўлган хилватия, ҳатто бошқа диёрларда ҳам кенг тарқалган. Чунончи, жарроҳия шаҳобчаси ҳатто Амриқода ҳам ўз мансубларига эга.

5.РИФОИЯ ТАРИҚАТИ

Бугун Яқин Шарқ ўлкалари, Онадўли ва Румэлида кенг тарқалган рифоия тариқатининг асосчиси - Аҳмад Рифоий (м.1183 й.в.э) бўлиб, Басрада таваллуд топган. Етти ёшида отасидан етим қолгач, тоғаси Абу Бакр Воситийнинг васийлиги ва илмий-тасаввуфий таълим-тарбияси остида вояга етади. Тоғасининг вафотидан кейин (м. 1145 й.да) унинг ўрнига тариқат шайхи бўлади. Насли Имом Мусо Козимдан эканлиги ривоят қилинган. Тариқат силсиласи эса хазрати Алига бориб тақалади. Довруғи оламга таралган ва “ақтоби арба’а” - (тўрт буюк кутб)дан бири деб қабул этилган Рифоий ҳаж сафариди Мухаммад а.с. нинг қўлларини ўпганлиги ривоят қилинади.³ Рифоий Восит шаҳрида вафот этган.

Рифоия сулуки Онадўлида футувват оқими, Румэлида бектошийлик тариқати билан қоришиб кетган. Афсус билан айтиш керакки, баъзи рифоия такяларида бектоший такялари каби ичкилик ва соз

¹ Ҳаририйзода, ў.а. I-ж, 344-а; С. Виждоний, ў.а. 29-30-б.

² Бу ҳақда кенг маълумот учун: Сунбул Синон. Даврон-н суфия.

³ Аҳмад Афлоқий. Маноқибул орифин, тарж. Таҳсин Ёзувчи. II-ж 915-б.

аралашиб йиғин ҳам бўлиб ўтган. Шу сабабли подшоҳ Махмудхон II янги чарликлар билан бирга рифоия тақяларини ҳам ёпган. “Ҳар рифоий шайхининг кулохи остидан бир бектоший кулохи чиқади” деган гап рифоий-бектоший яқинлиги туфайли келиб чиққан. Рифоия тариқатини бошқа тариқатлардан ажратиб турувчи хусусият - кейинги пайтлар бу тариқат арбоблари баданларининг баъзи аъзоларига найза санчиш, қиличнинг ўткир томонини босиш, оловда юриш каби одатларни ўйлаб топганлар. Ҳолбуки, чин сўфийлар бундай намойишкорона ҳаракатларга аҳамият бермаганлар. Жалололдин Румий Кўнёдаги Қоратой мадрасасида оловда юриб, чўғ темирни ялаган, илон еб, қайнаб турган ёғ билан таҳорат олган рифоийни томоша қилиш учун берухсат кўчага чиққан аёлини қаттиқ койиған ва рифоийларнинг бундай ҳаракатларини ижобий баҳоламаганини ўзи ҳам қайд этган.¹ Рифоий тариқати қуйидаги шаҳобчаларга бўлинган: харирия, каёлия, сайёдия, азизия, жандалия, ажлония, катнония, фазлия, восития, жабартия, зайния, нурия, маъруфия.²

6. МАВЛАВИЯ ТАРИҚАТИ

Ислом дунёсининг энг муҳим ва жуда кенг тарқалган тариқатларидан бири бўлган мавлавийликнинг асосчиси Мавлоно Жалололдин Румий (м.1273й. в.э.) бўлиб, у Балхда туғилган. Унинг отаси Султонул уламо Баҳоуддин Валад Балхдан Кўнёга кўчиб борган. Улар бу шаҳардан кўчиб кетишлари билан Балхни мўғуллар ишғол қилишган. Буюк олим бўлган Баҳоуддин Валад Кўнёда катта обрў эътибор қозонди, аммо икки йил ўтгач 1220 йил вафот этди. Мавлоно отасининг вафотидан кейин дарс олмоққа бошлади ва тез орада халқнинг эътиборини қозонди. Шариат илмларини чуқур эгаллаган Румий кейинчалик тасаввуфга майл этиб, ўша вақт Кўнёда яшаган Саййид Бурхониддин Муҳаққиқий Термизийга интисоб этди. Шамси Табризий билан танишгач, ҳаёт ҳақида дунёқарашни тамоман ўзгарди. Зоҳирий илмларни қўйиб, мунзавий ва ишқу жазбага тўла ҳаётга йўналди. Унинг кескин ўзгариши халқ орасида мишмишларнинг тарқалишига сабаб бўлди. Шундан кейин Табризий Кўнёни тарк этди, аммо Румий уни топиб яна Кўнёга олиб келди. Бироқ, воқеалар жараёни шу қадар кечдики, Табризий яна Кўнёни тарк этди ва изсиз йўқолди. Бундан қаттиқ маҳзун бўлган Румий, оз вақтдан сўнг вафот этди.¹ Унинг “Маснавий”, “Девони кабир” ва “Фихи мо фихи” асарлари дунёда энг мумтоз асарлардан саналиб, бошқа тилларга ҳам таржима қилинган. Мавлавия тариқатининг асослари кўпроқ Румийнинг ўғли Султон Валад томонидан ишлаб чиқилиб, амалга оширилган.

¹ док. Ҳасан Кичик, Тариқатлар. Ист, 1980, 80-б.

² Бандирмализода. ў.а. 8-б.

Мавлавия тариқати бошқа тариқатлардан фарқли ўлароқ, кўпроқ халқнинг ўзига тўқ ва санъатқору мусиқашунослар тоифаси орасида кенг тарқалган. Бунда гўзал санъатлар ва мусиқа билан бўлган яқин алоқанинг ҳам таъсири бор. Айниқса, туркий тасаввуф ва санъат мусиқасининг пайдо бўлишида бу тариқатнинг беқиёс хизмати синган. Бундан ташқари, мавлавия тариқати бошқа тариқатлардан фарқли ўлароқ, Туркияда фольклорий аҳамият касб этган. Ҳар йил Кўнёдаги Жалолиддин Румий музейида уюштириладиган Мавлоно кечаларида турли ўлкалардан кўплаб зиёлилар қатнашадилар. Мавлавия тариқатига баъзи ҳолларда шиа, маломатий, қаландарий унсурлари ҳам қоришиб кетган. Ишқу жазбага кўпроқ эътибор берган бу тариқат, ғайримуслимлар томонидан Ислоннинг тан олинишида буюк ҳисса қўшган. Жалолиддин Румий ва мавлавийлик мавзусида Туркияда энг кенг тадқиқотни Абдулбоқи Гўлпинорли амалга оширган: “Румийдан кейин мавлавийлик” номли асари бу тариқатнинг тарихий тараққиётига бағишланган бўлса, унинг одобу арқонига доир “Мавлавий одоб ва арқони” китобини қаламга олган. “Мавлоно Жалолиддин мактублари” асарида эса Румийнинг мактубларини таржима қилган. Бундан ташқари, олим “Маснавий”ни туркчага ўгириб, шарахлаган.

Мавлавийлик тариқати дунё миқёсида ягона марказдан туриб бошқарилади. Марказий даргоҳ 1925 йилгача Кўнёда бўлиб, таъя ва тариқатлар тугатилгач, Халабга кўчган. Бу тариқатнинг шўъбаси йўқ, аммо ринд ва илохий ишқ жихатлари кучли бўлган шамс шаҳобчаси ва зухдга аҳамият берувчи валад шаҳобчаси ва уларнинг икки тармоқчалари борлиги манбаларда айтилган. Бироқ булар шаҳобчалардан кўра кўпроқ маслакдир. Мавлавийлик тариқати ишқу жазба, самоъ ва сафога асосланган.²

7. ШОЗАЛИЯ ТАРИҚАТИ

Бу тариқатнинг асосчиси шайх Абул Ҳасан Мағрибий Шозалий (м.1258й.в.э.). Шимоли-ғарбий Африқодаги Шозила қишлоғида туғилгани боис шозалий лақаби билан танилган бу зот, ёшлигидаёқ илм денгизига шўнғиган эди. Ҳатто илмга шу даража ташналигидан кўр бўлиб қолганлигини ҳам ривоят қилганлар. Кўзи ожиз бўлгач, тасаввуфга кирган Шозалий, марокашлик машхур сўфий Абдусалом ибн Машишнинг таълим-тарбияси остида вояга етади. Ваъзу насихатлари ўта даража таъсирли бўлганидан, таъқиб остига олиниб, Искандарияга сургун қилинади, аммо унинг халқ орасидаги

¹ Ж. Румий ҳақида: Л. Чалабий, ў.а. 516-520-6; Риттер Х., Жалолиддин Румий, Ислон қомуси, 3-ж, 53-59-6; Эройдин С., ў.а. 196-202-6; Гўлпинорли А., Мавлоно Жалолиддин, Ист. 1952.

² Кара М., ў.а. 294-6.

хурмат-эътибори тобора кучаяверади. Шозалий кўп жойларни кезган, олиму машойих билан учрашган. Бир неча бор хаж сафари қилган. Сўнг дафъа хажга кетаётиб, Мисрда вафот этган. Шозалий сайру сулукда одоб ва аркондан, ташқи қиёфадан кўра кўпроқ мустахкам эътиқод, ибодатларга қаттиқ риоя қилган ва гўзал ахлоққа аҳамият берган. Шу билан бирга хилватга ҳам эътибор қилмай, тасаввуфни ижтимоий ҳаётда фаолият манбаи деб билган. У Имом Ғаззолийнинг “Ихёи улумиддин”, Абу Толиб Маккийнинг “Қутул қулуб” асарига ахлоқий асосларга суянган ҳолда ўз тариқатини қуйидагилар асосида барпо этган:

1. Яширин ва ошкоро ҳар жойда Аллоҳдан қўрқиш.
2. Сўзда ҳам амалда ҳам суннатга қаттиқ амал қилиш.
3. Роҳат-фароғатда ҳам, қийинчиликда ҳам инсонлардан тамаъ қилмай, ҳар нарсани ёлғиз Аллоҳдан кутиш.
4. Катта-кичик ҳар масалада Аллоҳнинг иродасига таслим бўлиш.
5. Севинчли ва маҳзун лаҳзаларда Аллоҳдан паноҳ тиламоқ.¹

Шозалий, муридларига дунё ва дин ишларини ҳар доим тенг олиб бориш кераклигини, ҳеч вақт тиланчилик қилмасликни тавсия қилган. Ўз замонасида ҳеч қандай таъя бунёд эттирмаган. Тасаввуфнинг ғояси бўлган “фано” мартабасига маълум бир тизимга кўра аврод ва азкор ўқиш орқали эришмоқ мумкин, деган. Ўзи белгиллаган дуоларни “хизб” номи остида йиғган. Дастлаб Тунисда шакллана бошлаган Шозалий тариқати, аста-секин унинг халифаси Абул Аббос Мурсий воситасида Ғарбий Миср ва Жазоирда ёйилди. “Ҳиками Атоия” асари муаллифи Атоуллох Искандарий (м. 1309 й.в.э)² ҳам Мурсийнинг муридидир. Бу тариқатнинг ёрқин сиймоларидан бири шайх Зарруқ (м. 1493 й.в.э) бўлиб, у ҳам мазкур тариқатнинг кенг тарқалишига катта ҳисса қўшган. XIX-асрда шайх Муҳаммад ибн Муҳаммад саъй ҳаракати билан кенг тарқалган бу тариқат, Африқода Ислоннинг кенг тарқалишида ва хатто мустамлака бўлган шимолий Африқо ўлкаларининг истиқлол курашларида фаоллик кўрсатган. Онадўлида кенг тарқалмаган. Бу тариқатнинг Истанбулда атиги уч таъясини бор. Усманий подшоҳи султон Абдулхамидхон II ўз даврида шозалий шайхига интисоб этган. Аста-секин ўн уч тармоққа бўлинган бу тариқатнинг энг машхурлари шайхия, тайбия, даркавиядир. Асримизнинг биринчи ярмида Оврупо мамлакатларида, айниқса, Францияда Ислоннинг ёйилишида шозалий тариқатининг хизмати катта бўлди. Чунончи, машхур француз мутафаккири Рене Гюнон (ҳозирги исми Абдулвоҳид Яхё) ҳам му-

¹ Кумушхонавий, ў.а. 86-б; Кара М., ў.а. 300-б; Марголиут Д. С., Шозалия, Ислон қомуси, XI-ж, 366-б.

² Бу зотнинг “Латоифул минан” асари, тариқат ҳақида энг муҳим манбадир. (Имоми Шайронийнинг “Латоифул минан” хошиясида, Қоҳира, 1321

сулмон бўлгач, бу тариқатга кирган. Тариқатнинг даркавия тармоғига қарашли алавия шахобчаси Францияда “Лес Амис де л’Ислам” (Ислом дўстлари) уюшмаси сифатида фаолият кўрсатмоқда, шу билан бирга Оврупонинг бошқа давлатларида ҳам бу уюшманинг қатор бўлимлари ишлаб турибди.

8. САЪДИЯ ТАРИҚАТИ

Бу тариқатнинг асосчиси Саъдуддин ибн Мусо ал Жибавий Шайбоний (м.1301й.в.э.); бу зот Ҳавранда дунёга келган. Ёшлигида йўлтўсар-қароқчилик қилиб юрган Саъдуддин, отаси шайх Юнус Шайбонийнинг дуоси билан кунлардан бир кун тушида Мухаммад а.с. ни кўради ва илохий танбех таъсирида тавба қилиб, отасига интисоб этади. Кейинчалик Ҳавран билан Қуддус орасидаги Жиба деган жойга кўчиб бориб, вафотига қадар ўша ерда яшаган. Бу зот талқин йўли орқали рухий беморларни даволаганлиги билан тарихда ўчмас из қолдирган. Тариқат силсиласи Абу Мадян Мағрибий воситасида ҳазрати Алига бориб тақалади. Саъдия тариқатини рифоиянинг бир тармоғи деб санайдиганлар ҳам бор. Дастлаб Сурияда юзага келган саъдия, кейинчалик Миср ва Туркияда ҳам тарқала бошлади. Саломия тармоғининг асосчиси Абдусалом (м.1752й.в.э.) воситасида Онадўлига кириб келган саъдия, Истанбулдан Румэлига ўтган. Бу тариқат ҳам рифоия каби бектошийлик ва фугувват билан аралашиб кетган. Саъдия вакиллари орасида илонлар билан ўйнаш каби хатти-ҳаракатлар ҳам учраб туради. Ҳаририйзода Мухаммад Камолиддин бу тариқат ҳақида “Абикус саодатил абадийя фи тариқи саодатис саъдия” номли асар ёзган. Бу асарда тариқатнинг одобу аркони батафсил хикоя қилинган. XIX аср охирларида Истанбулда йигирма икки саъдия такаси ишлаб турган эди. Жаҳрий зикрга асосланган саъдийлар бир айвон атрофида ўнг оёқ товони устида, кўзлари юмук ва қўллари очиқ холда айланиб рақсга тушадилар. Сурия ва Онадўлидан ташқарида у қадар кенг тарқалмаган бу тариқатнинг асосий тармоғлари қуйидагилардир: тағлабия, вафоия, ожизия, саломия.¹

9. ДАСУҚИЯ ТАРИҚАТИ

Асосчиси Шайх Саййид Иброҳим Бурхониддин Дасуқий (ёки Дусуқий) (х.636-м.1238й. туғ., х.676-м.1272й. в.э.) бўлиб, бу зот Мисрнинг жанубидаги Дасуқ қишлоғида туғилган. Насаби ҳазрати Алидан келган. Ақтоби арба’а (тўрт буюк кутб)дан бири саналади. Рифоий шайхи бўлган отаси Абул Фатҳ Воситийдан хирқа кийган, кейин ҳам рифоий, ҳам суҳравардий бўлган шайх Нажмиддин Исфаконийга интисоб этиб, ундан ҳам хирқа кийган. Шозалия тариқатидаги

¹ Марголют Д.С. Саъдийя, Ислом қомуси, X-ж, 44-45-б; Кара М. ў.а. 297-298-б; Бандирмадизода, ў.а. 22-б.

сулукини ҳам тугаллаган деган ривоятлар бор. Шундай қилиб, у ҳам рифоия, ҳам сухравардия, ҳамда шозалия тариқатларининг арбоби-га айланган. Ҳаётининг йигирма йилини хилватхонада асар ёзиш билан ўтказган Дасуқий, Дасуқда ёшгина чоғида вафот этган. Ўзидан кейин тариқат шайхлигини укаси Саййид Абу Имрон Шарафиддин Мусога қолдирган. Дасуқий “Ҳақойиқ”, “Жавоҳир”, “Жавҳара” номли асарларнинг муаллифидир. У ўзининг саҳийлиги ва кўп тилни билиши билан атрофда машҳур бўлган.¹ Тариқатда шариатга амал қилишни муҳим масалалардан деб билган. Муридларини ҳам шу руҳда тарбиялаган. Шариатдан йироқлашган киши унинг фарзанди бўлса ҳам аҳамияти йўқ. Дунёнинг қай бурчагида бўлса ҳам шариатга мустаҳкам бўйсунган кишини маънан фарзанд деб билган. Унингча, шариат бирламчи, тариқат эса иккиламчидир. Камолотга эришув тариқат билан ҳақиқатни жам қилиш орқали амалга ошишини таъкидлаган Дасуқий, тариқатдан дунёвий манфаатларда фойдаланганларни қаттиқ қоралайди. Зухд ва ибодатга кучли эътибор бериб, “вахдати вужуд”га ортиқча аҳамият бермаган. Иккинчи номи бурхония бўлган дасуқия тариқати араб мамлакатларида, шимолий Африқода ва айниқса Мисрда кенг тарқалган. Онадўли ва Румэлида эса тарқалиш имконидан маҳрум қолган. Бу тариқатни бадавий тариқатининг бир тармоғи деб биладиганлар ҳам бор. Бу тариқатда жўшқинлик ва хис-хаяжонга дуч келиш амри маҳол. Бинобарин бу сулук - Қуръон ва суннат доирасида шариат, тариқат ва ҳақиқат тамойилларидан чиқмаган ҳолда таълим-тарбия усулини ўзига асос қилган. Вакиллари жуда кам қолган бу тариқатнинг баъзи шаҳобчалари бор: шарнубия - асосчиси Саййид Аҳмад Шарнубий; суйутия - асосчиси Жалолиддин Суйутий; тозия - асосчиси шайх Иброҳим Тозий; ашурия - асосчиси Саййид Солиҳ Ашур Мағрибий.²

10. БАДАВИЯ ТАРИҚАТИ

Бу тариқат машҳур сўфий Саййид Аҳмад ибн Али Бадавий (м. 1200-1276) томонидан ташкил этилган. “Ақтоби арба’а”дан саналган сийморлардандир. У Мисрда энг машҳур ва ҳурмат қозонган зот бўлиб, насаби хазрати Алига бориб тақалади. Марокашда туғилган, ёшлигида оиласи билан Маккага кўчиб кетган. Бир муддат Маккада яшагач, Мисрга кетади. Ироқ ва Шомни зиёрат қилади. Нихоят, Мисрнинг Танта қишлоғига келиб жойлашади. Шу боис Тантовий деб ҳам аташган. Муршиди шайх Шарафиддин Ҳасан Мағрибий. Бадавий Тантада қирқ

¹ Дасуқийнинг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар Булкинийнинг “Табақатуш шайх Аҳмад Шайбоний” (Қоҳира, 1280) асарида, ўз асаридан иқтибос этиб берилган.

² Хожазода А.Х. ў.а. 6-қисм, Аҳмад Бадавий ва Иброҳим Дасуқий, Ист. 1318, 30-б. вд; Қосим Куфрали, Дасуқий, Ислоҳ қомуси, III-ж, 555-б; Бандирмалиюла, ў.а. 21-6; Из. М. Тасаввуф, 163-164-б; Қара М. ў.а. 286-287-б.

ийил халқни иршод қилади ва шу ерда вафот этади. Мисрда жуда машхур бўлган Бадавий, зуҳд, ибодат ва Қуръон ўқишга катта эътибор берган. Шариат қонунларидан чиқмасликка ҳаракат қилган, етти хил қироат билан Қуръон ўқирди. Баъзан уйининг томига чиқиб, қуёшга тикилиб, кўзларида мадор қолмагунга қадар беҳаракат ўтираверарди. Бу ҳол унинг тариқатида анъанага айланган. Тунги ибодат ва тиловат қилишга катта аҳамият берар, тунда қилинган бир рақат намоз, кундузи қилинган минг рақат намоздан афзал деган қарашга эга эди. Африқо бадавийлари каби юзига парда тортиб юргани учун ҳам “бадавий” деган лақабга сазовор бўлган. “Аврод”, “Салотлар”, “Васоя” каби асарлар ёзган. “Васоя” асарида тариқат тушунчаси ҳақида батафсил тўхталган. Зикрга алоҳида эътибор берар, айниқса қалб зикри қатнашиши зарурлигини, фақатгина тил билан қилинган зикр беҳуда эканини таъкидлар эди. Иккинчи исми аҳмадия бўлган бадавия тариқати Африқодан ташқарида тарқалмаган. Фақатгина Истанбулда санокли бадавий такялари мавжуд, холос. Бу тариқат кўпроқ қишлоқ аҳли орасида кенг тарқалган. Бадавийлар қизил салла ўраш билан бошқа тариқат аҳлларидан ажралиб турадилар. Бу тариқатнинг ҳам бир неча шахобчалари бор: шановия, матлубия, байумия, халабия, марзуқия, сутухия ва улвания.¹

11. АКБАРИЯ ТАРИҚАТИ

Бу тариқатнинг асосчиси машхур мутасаввиф олим Муҳйиддин ибн Арабий (м.1165-1240) бўлиб, у “вахдати вужуд” фалсафасининг энг буюк намояндасидир. У Андалусга қарашли Мурсия деган жойда туғилган бўлиб, тоғаси ва отаси тасаввуф арбоблари эдилар. Обрули оилада катта бўлган ибн Арабий ёшлигида Қуръон ёдлаган, тафсири, ҳадис ва фикҳ илмларини чуқур эгаллаган. Узоқ сафарларга чиқиб, шимолий Африқо орқали Мисрга борган, ундан кейин эса Маккага ҳаж қилган. Саёҳати мобайнида кўплаб олимлар ва мутасаввифлар билан танишади, Шом ва Бағдоддаги шайхларни зиёрат қилади, улардан фикҳ мавзусида сабоқ олади. Кўнёга ҳам келган Ибн Арабий, ўша давр салжуқий ҳукмдорларининг илтифотига сазовор бўлган. У ерда Садриддин Кўнъявийни тарбиялаб, унинг тул онасига уйланади ва Шомга қайтгач, вафот этади.² Ибн Арабий энг кўп асар ёзган мутасаввиф олимлардан саналади. Ёзган асарларининг ҳисобини ўзи ҳам билмаган экан. Ҳатто унинг қадар китоб ёзган бошқа

¹ Воллерс К., Аҳмад Бадавий, Ислом қомуси, 1-ж, 176-180-б; М.Из, ў.а. 161-162-б; М. Кара, ў.а. 281-282-б; Аҳмад Бадавий ҳақида Ҳасан Рашид Машҳадийи Хафажий “Нафахоту: Аҳмадия вал жавохирус самадония” деган асар ёзган. (Қоҳира, 1321).

² Қаранг: Оташ ., Муҳиддин Арабий, Ислом қомуси, VIII-ж. 533-541-б; Нихот Каклик, Ибн Арабий ҳаёти ва муҳити, Ист, 1966, 62-172-б.

бирон мутасаввиф йўқ дейиш мумкин. Асарлари икки юздан зиёд. Унинг ноёб хусусияти шундан иборатки, асарларини кашф ва илҳом йўли орқали ёзган. Унинг асарлари “вахдати вужуд” фалсафасининг асос манбаларидир. Энг машхур асарлари: “Футухотил Маккия”, “Фусусил хикам”, “Таназзулотул мавсилия”.¹ Фикр-қарашлари билан Ислоом ва исломий тасаввуфда янги йўналишлар очган ибн Арабий,² бир томондан тасаввуфий мухитларда кучли нуфузга эришиб, фикрлари кенг тарқалиб, асарлари шархланиб, “шайхи акбар” энг катта шайх унвонига сазовор бўлган бўлса, иккинчи томондан асар ва фикрларини англай олмаган ва диний ҳужжатлардан ташқарига чиқмайдиган зоҳирий уламнинг, айниқса, Ибн Таймия ва унинг тарафдорларининг қаттиқ ҳужумларига дуч келади ва улар Ибн Арабийга “шайхи акфар” (энг кофир шайх) дея ном қўядилар. Ибн Арабийнинг “шайхи акбар” лақаби туфайли “акбария” дея аталган тариқати, бошқа тариқатлар каби кенг тарқалмаган бўлса-да, асосан унинг фикр-қарашлари бошқа тариқатларда ўрин олган. Акбарияни қодирининг бир шаҳобчаси дейдиганлар ҳам бор. Эронда эса унинг тарафдорларини “фусусийлар” дея аташган.⁴

12. СУХРАВАРДИЯ ТАРИҚАТИ

Асосчиси - Шаҳобиддин Абу Ҳафс Сухравардий (м.1144-1234) бўлиб, у сунний сўфийликнинг энг машхур намояндаларидан. Насли ҳазрати Абу Бақрга бориб тақалади. Эрондаги Сухравардда туғилган. Кейинчалик Бағдодда яшаган. Тасаввуфдаги муршиди ўз тоғаси Абу Нажиб Сухравардий бўлиб, сухравардиянинг пири деб унинг тоғасини эътироф этадиганлар ҳам бор. Абдулқодир Гилонийнинг сухбатларида ҳам қатнашиб, унинг таҳсинига эришган. Фикҳ, тафсир ва ҳадис илмларида чуқур илм эгаллаган. Уни “Аворифул маориф” номли асари машхур қилган. Бу асар сунний сўфийликнинг тамал манбаларидан ҳисобланади ва барча тариқатлар бу асарни қўлдан туширмай ўқийдилар. “Жазбул қулуб ила мувасалатил” ва “Кашфун насойихил имания ва кашфул фазоихил юнония” номли асарлари ҳам эл орасида машхур. Сўнгги зикр этилган асарида юнон фалсафасини қабул қилган файласуфларни танқид қилган. Сухравардий Бағдод ҳукмдорининг элчиси сифатида Кўнёга борган. Бу тариқат асосан Эрон, Покистон, Ҳиндистон ва Афғонистон худудларида тарқалган. Сухравардий тариқатнинг одобу арконига оид оят ва ҳадислардан далиллар топган олимдир. Бу тариқатнинг футувват

¹ Бошқа асарлари учун қаранг: Оташ А., ўша мақола, 541-547-б; Из М., ўа 155-156-б.

² Унинг тасаввуфий фалсафаси учун қаранг: Абул Аъло Афифий, Ибн Арабийнинг тасаввуф фалсафаси, тарж. Муҳаммад Доғ. Анқара, 1975, 21-152-б.

⁴ Кара М., ўа. 287-288-б.

гурухига алоқаси ҳам бор. Сухравардияда диний асослардан четга чиқмай, шариат-тариқат мувозанати сақланган бўлиб, жазба ва жўшқинликка ортиқча эътибор берилмайди. Бу тариқат хилват холида “ла илаҳа иллаллоҳ” қалбий зикрига асосланади.¹ Сухравардиянинг шахобчалари: бадрия, зайния, баҳоия, камолия, ахмадия, нажибия.²

13. КУБРАВИА ТАРИҚАТИ

Бу тариқатнинг асосчиси - шайх Нажмиддин Кубро (м. 1154-1226) бўлиб, тасаввуф тарихидаги энг ёрқин сиймолардан биридир. Хивада туғилган. Ёшлигида диний илмларни эгаллаган. Айниқса, хадис илмида тенги йўқ эди. Турли ўлкаларни кезган. Мисрда шайх Рўзбихон Ваззох Мисрий билан танишиб, унга мурид бўлган. Қаттиқ риёзатлар натижасида муршидининг таважжухига эришиб, унинг қизига уйланган. Кейинчалик Табризда Абу Наср Ҳафзадан дарс олган. Дарс олиш чоғида “Шархус сунна вал масолиҳ” асарини ёзган. Бундан кейин у Аммор Ёсирга мурид бўлган, унинг тавсияси билан эса Исмоил Касрий даргоҳига кирган ва у ердан “хирқаи табаррук” кийган. Яна Мисрга, шайхининг ёнига қайтган Кубро, шайхи томонидан ўз ватани Хоразмга иршод вазифаси билан жўнатилади. Кубро Хоразмга кўчиб бориб, кубравия (захабия) тариқатига асос солган. Қисқа вақт ичида атрофдагиларнинг мухаббатини қозонди, олимлар тарбиялаб, вояга етказди. Чунончи, Фариддин Атторнинг устози-шайхи Нажмуддин Бағдодий билан “Мирсадул ибод” муаллифи машхур Нажмуддин Дояни санаш мумкин. Нажмиддин Кубро мўғуллар билан бўлган жангда шаҳид бўлган.³

Ёзган асарлари орасида энг машхури “Усули ашара” рисоласи бўлиб, бу асар барча тариқатларга ўз таъсирини кўрсатган. Исмоил Ҳаққий Бурсавий томонидан шарҳ этилган. “Фавоихул жамол” асари эса тасаввуф рухшунослиги (психологияси) мавзусидадир.⁴ Кубронинг асарлари Эрон, Онадўли ва Ҳиндистондаги тариқат мухитларига хийла таъсир қилган. Чунончи, бу тариқат нақшбандий ва мавлавия тариқатларига ҳам таъсир кўрсатган.

Кубравийлик кўпроқ Ўрта Осиё, Русия ва Эрон мамлакатларида кенг тарқалган. Чордона куриб, жаҳрий зикр қиладиган бу тариқат силсиласи хазрати Алидан келган. Тариқат асослари “Усули ашара”-да қайд этилган. Бу тариқат Русиядаги мусулмонларнинг ўзлигини

¹ Кара М. ў.а. 298-299-б.

² Бандирмализода, ў.а. 13-б.

³ Чалабий Л. ў.а. 475-480-б; Из, М. ў.а. 148-149-б; Кубро Н. Тасаввуфий ҳаёт, тарж. М. Кара, 11-17-б.

⁴ Бу икки рисола Кубронинг “Рисола илал ханм” билан бирга М. Кара томонидан тарж. қилинган, Кубро Н. Тасаввуфий ҳаёт. Истанбул 1980: бошқа асарлари учун қаранг: М.Из, ў.а. 150-б.

танишида муҳим ҳисса қўшган. Кубравиянинг машҳур шаҳобчалари қуйидагилардир: баҳоя, хилватия, фирдавсия, нурия, рукния, ҳамадония, нурбахшия, барзанжия.¹

14. МАДЯНИЯ ТАРИҚАТИ

Бу тариқатга Абу Мадян Шуайб ибн Ҳусайн (м.1197 ё 98 й.в.э.) асос солган. Бу зот Андалусда дунёга келган, Ишбилийяда таълим олган, кейин Марокашга кўчиб бориб у ердаги шайх Абу Яъзога интисоб этган ва тасаввуфий ҳаётга қадам қўйган. Қисқа вақт ичида тасаввуфий мақомларни ошиб ўтиб, қутбийят мартабасига эришади. Ҳаж сафарида Абдулқодир Гилоний билан кўришади. Ҳаждан қайтаётиб, Бажоя деган жойга ўрнашади. Нуфузи ошиб кетишидан қурққан султон Абу Юсуф Яъқуб, уни Марокашга сургун қилади. Аммо у йўлда вафот этади. Абу Мадяннинг шимолий Африқода обрў-эътибори юксак. Ибн Арабий уни кўрмаган бўлса-да, тез-тез мақтаган, вафотига қадар унда “қутбийят” сифати борлигини айтган.² Бу обрўси боис, шозалия, ёфия ва акбария тариқатлари маданиянинг тармоғлари деб қабул қилинган. Тлемсен деган жойдаги “Риботул уббод” қабристонидagi мақбараси гавжум зиёратгоҳлардан ҳисобланади.³

Абу Мадяннинг эътибори шу қадар кучли бўлганига қарамай, унинг тариқати кенг тарқалмаган. Бу тариқатнинг тармоғлари шулардир: жабартия, маймуния, дажжония, шайбония, махдавия, алавия, омудия.⁴

15. ЧИШДИЯ ТАРИҚАТИ

Бу тариқатнинг асосчиси - Муинуддин Мухаммад Чишдий (м.1236 й.в.э) бўлиб, асли хуросонликдир. Ўн беш ёшида отасининг вафотидан кейин тасаввуфга кириб, Самарқанд, Нишопур, Бағдод каби шаҳарларга саёҳат қилган. Нишопурда шайх Усмон Ҳорунийга интисоб этган. Саёҳатлари чоғи Нажмиддин Кубро, Шаҳобиддин Умар Сухравардий, Абдулқодир Гилоний, Ахвадуддин Кирмоний, Юсуф Ҳамадоний ва Носируддин Астрободий каби машҳур мутасаввифлар билан учрашган. Кейин Ҳиндистонга кўчиб бориб, у ерда иршод вазифасини бажарган, Ажмирда вафот этган. Мақбараси жуда катта зиёратгоҳлардандир. Ҳиндистонда катта обрў-эътиборга эга бўлган Чишдий, “Офтоби мулки хинд” (хинд ўлкасининг офтоби) лақабини олган. Бу тариқат Ҳиндистон ва Покистонда кенг тарқалган. Мазкур мамлакатларда Исломнинг ёйилишида жуда катта хизмат қилган

¹ Бандирмализода, ў.а. 12-б.

² Каклик Н. ў.а. 92-97-б.

³ Бел А. Абу Мадян, Ислом қомуси, IV-ж, 36-37-б; Чалабий Л., ў.а. 605-б; Каклик Н. ў.а. 91-92-б.

⁴ Кара М., ў.а. 293-б.

чишдия тариқатида қуйидаги уч асосга кучли эътибор берилган: денгиз сингари жўмард, қуёш каби тотли, тупроқдек камтарин қалбли бўлмоқ. Шу жиҳатдан чишдия тақялари меҳмондўстликлари билан машхур. Бу тариқат вакиллари кўпроқ суянадиган манба - Сухравардийнинг “Аворифул маориф” асаридир. Чишдиянинг кенг тарқалишида хизмати сингган сўфийлардан Низомуддин Авлиё (м.1315 й.в.э)дир. Чишдия тариқати тарқалган ҳудудларда диний адабиёт ривожланган, шу билан бирга бу тариқат самоъ ва мусиқага ҳам аҳамият берган ва фақр, қаноат, риёзат йўлини танлаган. Йиллар ўтиб, таъсир кучи камайган бу тариқат XIX-аср бошида “қиблаи олам” дея танилган Хожа Нур Муҳаммад томонидан қайта жонлан-тирилди. Бу тариқат Африқо, Онадўли ва Оврупода тарқалмаган.¹

16. БАЙРАМИЯ ТАРИҚАТИ

Бу тариқатга Онадўлининг машхур мутасаввифи Ҳожи Байрам Валий (м.1430й.в.э.) асос солган. Бу зот Анқаранинг Зулфазл қишлоғида дунёга келган. Диний илмларни эгаллагач, Бурса ва Анқарада мударрислик қилди. Бурсада экан, машхур шайх Шамсиддин Муҳаммад ал Бухорий (Амир Кулолнинг ўғли Амир Султон) билан танишди. Кейинчалик, мударрисликни қўйиб, Қайсаридаги шайх Ҳамидуддин Оқсарой (яссавий шайхи Сўмунжи бобо)га қўл бериб, тасаввуф йўлига сулук этади. Асл исми Нўъмон бўлган Ҳожи Байрамнинг Оқсарой билан биринчи марта қурбон байрами (хайити)да танишгани учун, шайхи унга Байрам деб исм қўяди. Ҳожи Байрам шайхи билан бирга Шомга ва у ердан ҳажга кетадилар. Қайтишда шайхининг вафотига қадар Қайсарида шайх хизматида бўлади. Бу пайт 62 ёшда эди. Кейинчалик Анқарада ваъзу иршод ва-зифасига бошлайди. Қисқа вақтда номи ҳар тарафга ёйилади. Муридлари кўпайиб кетганидан чўчиган баъзи ғаламисларнинг иғвоси оқибатида Эдирнага, подшоҳ ҳузурига чақиртирилади. Ҳеч қандай хавф-хатар йўқлиги маълум бўлгач, ўз шаҳрига қайтарилади. Бу орада унинг илтимосига кўра муридлари солиқдан озод қилинади. Аммо бир муддатдан сўнг, давлат хазинасига катта зарар етгач, Ҳожи Байрам барча муридларини бир жойга йиғиб, уларни синаш учун, ўзига Ҳақдан буйруқ келганини, муридларини қурбон қилиши зарурлигини айтади. Атиги бир мурид ўзини қурбон қилишга рози бўлиб, чодир ичига киргач, олдиндан тайёрлаб қўйилган қўчқор сўйилади, ташқаридагилар оқаётган қонни кўриб ваҳимага тушадилар ва “шайх ақлдан озибди” дея у ердан қочадилар, атиги бир неча муридгина қолади. Шундай йўл орқали ҳақиқий муридларини аниқлаган шайх, қурбон бўлишга рози бўлмаган сохта муридларидан солиқ олини-

¹ Кара М. ў.а. 285-286-б; Марголиут Д. С., Чишдийя, Ислом қомуси, III-ж, 435-536-б; naz. Khawaja Mueen un-Din Chishti, Lahore, 1970.

шини талаб қилади. Ўша даврнинг ҳукмдори султон Муродхон II билан яқиндан алоқаси бўлган Ҳожи Байрам 80 ёшларида Анқарада вафот этади. Бугун ҳам унинг мақбараси шаҳарнинг энг гавжум ва файзли зиёратгоҳларидан биридир.¹

Онадўлида етишган сўфийларга Ҳожи Байрамнинг кучли таъсири бўлган. Унинг муридлари орасида “Муҳаммадия” асари муаллифи Ёзувчизода Муҳаммад, унинг биродари Аҳмад Бижон, Оқшамсиддин, маломияйи-байрамининг пири Дада Умар Сиккиний, Оқбийик Султон, шайх Уфтоданинг устози Ҳизр Дада сингари машҳур шахсиятлар бор. Қодирия тариқатининг Онадўлидаги пири Ашрафўгли Румий эса унинг муриди ва куёвидир.

Байрамининг силсиласи Абул Ҳасан Ҳарақонийга келиб нақшбандия билан туташади. Бошқа бир тармоқ орқали эса хилватия билан бирлашади.² Шу сабабдан байраминияни хилватиянинг бир тармоғи дейдиганлар ҳам бор. Бу тариқатда ҳам хафий, ҳамда жаҳрий зикр қилинади. Хилватийлардаги каби “асмо” зикрини сулук асоси сифатида қабул қилганлар. Хафий зикрга “кўнгилга бориш” дейдилар. Байраминий кулохи олти йўлли оқ жун матодандир. Бунга яшил салла ўралади. Байраминия тариқати асосан уч шаҳобчага бўлинган:

1. шамсия-байраминия: Ҳожи Байрамнинг энг кучли муриди, Султон Фотиҳ Муҳаммадхоннинг устози Оқшамсиддин давом эттирган тармоқ. Байраминининг анъаналари асосан шу тармоқда давом этган. Бу тармоқ аҳли суннат эътиқодига ҳам содиқ қолган. Ши ва ботинийликдан таъсирланмаган. Бу тармоқдан таннурия, химматия ва исавия шаҳобчалари тарқалган. Бу тармоқда жаҳрий зикр қилинади.

2. маломияйи-байраминия: Ҳожи Байрамнинг муриди Бурсалик Дада Умар Сиккиний томонидан асос солинган. Шамсия тармоғига муқобил равишда бу тармоқдагилар ишқу жазба йўналишини танлаганлар. Қалбий зикрга катта аҳамият берадилар. Такия, хирқа, кулох каби унсурларга қарши чиққанлар. Бу тармоқда хис-хаяжонли сўфийлар етишиб чиққан. Аммо баъзи ортиқча хатти-ҳаракатлари учун ҳукумат таъқибига учраган, баъзи шайхлари хатто қатл этилган.³ Бу тармоқ аҳли аста-секин аҳли суннат доирасидан чиқиб, ши ва ботиний хусусият касб этган.

¹ Кенг маълумот учун: Ҳаририйзода, ў.а. I-ж, вароқ 172 вд; Айний М. А. Ҳожи Байрам Валий, Ист. 1343; Фуод Байрамўгли. Ҳожи Байрам Валий; 2-ж, Анқ, 1982; Адҳам Жабажиўгли. Ҳожи Байрам Валий, Анқара 1991, 25-118-6; А. Гўлпинорли, Байраминия, Ислом Қомуси, II-ж, 424-426-6; Сомий Ш. Қомусул аълам, II-ж, 1428-6

² Бу мавзуда қаранг: Гўлпинорли А. Байраминия, Ислом қомуси, II-ж, 423-426-6.

³ Бу тармоқ ва шахсиятлари ҳақида: Гўлпинорли А. Маломийлик ва маломийлар, Ист., 1931.

3. жалватия: Ҳожи Байрамнинг муриди Ҳизр даданинг халифаси, бурсалик шайх Уфтоданинг муриди - шайх Азиз Махмуд Ҳудойи томонидан асос солинган бу шўъба ҳам аҳли суннат эътиқодига амал қилган ҳолда кўплаб сўфийлар вояга етказган. Машхур Исмоил Ҳаққий Бурсавий бу тармоққа мансуб бўлган.¹ Онадўлидаги ахийлик ҳаракатига алоқаси бўлган байрамия тариқати усмонли маданияти тарихида муҳим аҳамият касб этади.

Шу ерга қадар таърифлаганимиз тариқатлар, тасаввуф тарихида мумтоз маънодаги тариқатлар пайдо бўлган даврдан бошлаб юзага келган асл тариқатлардир. Аста-секин бу тариқатларга боғлиқ кўплаб янги тармоқлар келиб чиққан, улар ҳам алоҳида бир тариқат сифатида фаолият кўрсатганлар. Шу аснода Ислом оламида юзага келган тариқатларнинг саноғи ниҳоятда ортиб кетаверган. Яқин йилларгача майдонга чиққан тариқатларнинг рўйхатини тузган олим Массигноннинг ёзишича, Ислом тариқатларининг саноғи 394 та экан.² Ҳаририйзода ўзининг “Тибёнул васоил” асарида эса тариқатлар 174 та эканлигини ёзган. Бу эса ўз навбатида тариқатларнинг ижтимоий-диний муассаса сифатида Ислом дунёси ва тарихида нечоғли аҳамият касб этганини кўрсатмоқда.

Ўтмишда бўлганидек бугун ҳам тариқатлар Исломнинг жамият ва шахс ҳаётида фаол иштирок этишини таъминлаётган ва турли давлатларда Исломнинг тарқалишида катта роль ўйнаётган унсурдир.

Русия, Марказий Осиё мамлакатларида Исломият кўпроқ тариқатлар воситасида кенг тарқалган. Осиё, Оврупо, Африко ва ҳатто Амриқода Ислом дини бугун ҳам тариқатлар воситасида ёйилмоқда.

Шу ергача тасаввуфнинг пайдо бўлиши, шаклланиши, характеристик табиий-амалий хусусиятлари, тариқатларнинг муштарак жиҳатлари, машхур тариқатлар ва ҳоказолар ҳақида маълумот бериб, тасаввуф ва тариқат деганда диний ва ижтимоий жиҳатдан нимани тушуниш кераклигини англатишга уриндик. Китобимизда айтилганлар бир жиҳатдан тасаввуф ва тариқат тушунчасига бир разм солиш моҳиятида бўлиб, мавзу тўғрисида фақатгина баъзи умумий фикрларни айтишдан иборат. Тасаввуфни янада яхшироқ ва чуқурроқ ўрганиш учун унинг турли масалаларга бўлган муносабатини, уларга кўра қилган изоҳ-шарҳларини, у кўтарган мавзуларни яқиндан танимоқ ва ҳатто тасаввуфни ҳол сифатида яшамок зарур. Уни руҳан англаш керак. Бу охириги омил эса ўрганиш билан амалга оширмайди, балки руҳий тажриба орқали амалга оширилади. Шу сабаб

¹ Азиз Махмуд Ҳудойи ва тариқати ҳақида кенг маълумот учун: док. Ҳасан Комил Йилмаз, Азиз Махмуд Ҳудойи ва жалватия тариқати, Ист, 1980.

² Массигнон Л. Тариқат, Ислом қомуси, XII-ж, 4-17-б.

тасаввуфни мустақил бир илм сифатида яқиндан билиш учун бундан кейинги бўлимда тасаввуфнинг баъзи бош мавзуларига муносабат билдириб, уларга мухтасар изоҳ бериш билан чекланамиз.

III-БЎЛИМ

ТАСАВВУФНИНГ МУАЙЯН МАВЗУЛАРИ (МАСАЛАЛАРИ)

I. ТАВХИД

Ислом илмлари пайдо бўлаётган даврларда энг кўп аҳамият берилган мавзулардан бири - тавҳид эди. Ҳатто, қалом илмининг илоҳиёт баҳси батамом шу мавзуга бағишланган. Қисқа қилиб айтганда, “Аллохнинг ягоналигини тасдиқлаш” маъносидаги тавҳид, мавзусини илк даврлардан бошлаб сўфийлар каломчилардан фарқли равишда кўриб чиққанлар. Аҳли суннат каломчилари мавзуни диний хужжатлар орқали ва ақлий далиллар билан изоҳлашга уринганлар. Мўътазила каломчилари эса “Фақатгина ақл орқали тавҳидга эришиш мумкин”, дея даъво қилганлар. Сўфийлар эса ўзгача йўлдан бориб, тавҳидга ақл орқали эмас, ваҳй ва илҳом орқали, сезги қуввати орқали эришиш мумкинлигига ишонганлар. Чунки уларга кўра, “Ҳақни Ҳақдан бошқа билолмас, Унга ўхшаш бошқа зот йўқ, ҳеч бир нарса Унинг ҳақиқатини ифодалай олмайди. Бирон нарса Уни идрок этолмайди. Зеро, ҳар нарсада бир нуқсон бор. Ноқис нарса қандай қилиб комил бўлган Ҳақни идрок эта олади?”¹

Ва шу билан бирга, сўфийлар энг кўп машғул бўлган масала ҳам тавҳид эди. Дастлабки даврлардаёқ улар каломчилар билан баробар равишда ўз фикрларини ҳимоя қилиб, Ҳақ таолонинг зоти ва сифати мавзусидаги нуқтаи назарларини баён этганлар. Машхур сўфий Жўнайд Бағдодий сўфийларнинг тавҳид тушунчасини бундай таърифлайди: “Қадим бўлганни ходис бўлгандан айириш, ватандан чиқиш (ўзига ҳар қандай манзил тайин этмаслик), нафс орзу қилган нарсалардан алоқани узиш, маълум ва мажҳулни тарк этиш, буларнинг барчаси ўрнига Ҳақ таолони жойлаштириш”². Шиблий ҳам ақл билан идрок этиладиган, хаёлан тасаввур этиладиган ҳамма нарсани Ҳақдан бошқа билиб, буларнинг ходис ва мажҳул эканини айтиб, уларда Аллохнинг зоти идрок этилмаслиги ва бу хусусда ҳеч нарса айтиш мумкин эмаслигини баён этган.³

¹ Оташ С. Ислом тасаввуфи, 91-6; Сулламай. Ҳақойиқ, 100 ^бвароқдан нақлан.

² Кушайрий, ў.а., тарж. Улудоғ С. 426-6.

³ Кушайрий, ў.а. 417-6.

Сўфийлар тавҳид ҳақида таъриф айтиб бўлмади деб, ундан уч маънони тушунганлар;

а) Аллоҳ ўзининг ягоналигини билиши ва билдириши;

б) Аллоҳ инсонда ўзининг ягоналигини идрок этиш қуввати яратганлиги;

в) Инсон Аллоҳнинг ягоналигини ва бу ҳақдаги ҳукми билиши;

Қушайрий буларнинг биринчисини, “Ҳаққнинг Ҳақ учун тавҳиди”, иккинчисини, “Ҳаққнинг халқ учун тавҳиди”, учинчисини, “халқнинг Ҳақ учун тавҳиди” сифатида баҳолаган.¹

Сўфийларнинг айтишларича, тавҳид тушунчаси рухан яшаладиган ҳол ва завққа боғлиқ. Бу ҳолни яшаган кишининг ҳолати ва мақомига кўра тавҳид тушунчаси фарқли бўлади. Демак, авом, хослар ва хосларнинг хосларига оид тавҳид тушунчаси фарқлидир. Яъни:

а) авом тавҳиди: бу, асарнинг асар эгасига, санъат асарининг санъаткорга далолат қилиши асосида ҳаракат қилиб, ҳужжат келтириш йўли орқали коинотнинг ҳам бир яратувчиси борлигига ҳукм қилмоқдан-иборатдир. Бунга “тавҳиди имоний” ва “тавҳиди илмий” ҳам дейилади. Бундай тавҳид тушунчаси фақатгина шу фикр эгасини ширқдан қутқаради ва Ислом мартабасига кўтаради. Шу туфайли унга мусулмонлик муомаласи кўрсатилади. Бу тавҳиднинг энг қуйи даражасидир.

б) хослар тавҳиди: сабабларни бйр томонга ташлаб, оламда жараён этаётган ёмон ва яхши, фойдали ва зарарли ҳар ишда Ҳақдан бошқа нарсани кўрмасликдир. Бу тавҳидга эришган киши таваккулга ноил бўлиб, халққа шикоят қилмайди, жаҳл қилмайди. Чунки ҳамма нарсани Аллоҳдан деб билади, Унинг ҳукмига таслим ва рози бўлади. Бундай тавҳид тушунчасига эга бўлган киши яширин ширк таҳликасидан ҳам қутулади. Ҳатто Ҳақнинг зоту сифатида фоний бўлади ва унинг кўзига Аллоҳдан бошқа нарса кўринмайди. Бунга эса “тавҳиди холий” дейилади. Имом Ғаззолий кўп каломчиларни тавҳиднинг бу хилини англамаганликларини, англаганлари ҳам у билан сифатланмаганликларини таъкидлаган.

в) хосларнинг хосларига оид тавҳид: бу тавҳидга кўра, Жаноби Ҳақ ҳар лаҳза фардоният (танҳолик) ва ваҳдоният (яккалик) сифатларига эга эканлиги ва ҳақиқатан, Ундан ташқарида ҳеч нарса йўқлигини завқ-ла билмоқдир. Бу орифлар ва сиддиқлар тавҳидидир. Бунга “тавҳиди илохий” дейдилар. Абдуллоҳ Ансорий “Манозилус соирин” асарида тавҳиднинг бу мартабаси «Ҳақдан ташқари борлиқ бор» дейдиганларда мавжуд эмаслигини, чунки буни фақат Ҳақни боқий, бошқа яратикларни ўткинчи деб билиб, яъни “фано филлоҳ”га эришмоқ орқалигина амалга ошишини ва буни изоҳлаб бўлмас-

¹ Қушайрий, ў.а. 414-б.

лигини айтган.¹ Бошқа бир жиҳатдан эса тавҳидни қуйидаги даражаларга бўлганлар:

1. Қусудий тавҳид (вахдати қусуд): банда ўз иродасини бир томонга ташлаб, унинг ўрнига Ҳақнинг иродасини қўйиши ва ўз нафсига эмас, Аллохнинг хоҳишларига бўйсунушидир. Илк зоҳидларнинг тавҳид тушунчаси ҳам шу. “Ла мақсуда иллаллох”, “ла матлуба иллаллох”, “ла мурода иллаллох” ифодалари билан ушбу тавҳид тушунилади.

2. Шухудий тавҳид (вахдати шухуд): Аллохга яқинлик туфайли пайдо бўлган важд ва истиғроқ (ўзидан кетиш) холининг таъсирида банда ҳамма нарсада Аллохнинг тажаллисини мушоҳада этувчи хол. Қуёш чиққач, юлдузлар йўқолгани каби Аллохни мушоҳада этиш даражасига эришган кишининг кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Бу холга “фано фиш шухуд” ҳам дейилади. Имом Раббоний буни тавҳиднинг энг юксак даражаси сифатида қабул этган. Тавҳиднинг бу даражаси “ла машхуда иллаллох” тарзида ифодаланади.

3. Вужудий тавҳид (вахдати вужуд): Бу “Аллохдан бошқа ҳеч қандай борлиқ йўқ” тарзидаги тавҳид бўлиб, шухудий тавҳид мартабасидан ҳам юқори савияда Аллохга яқинлик пайдо қилиш натижасида бандада ҳосил бўлган бир холдирки, банда бу мартабада Аллохдан ташқаридаги ҳамма нарсани, ҳатто ўзини ҳам йўқ ҳисоблайди. Бу мақом “ла мавжуда иллаллох” ифодаси билан изоҳланади.²

Бу тавҳид тушунчалари орасида вужудий тавҳидни мукаммал равишда Ибн Арабий изоҳлаган бўлса-да, унинг илк нишонларини аввалги сўфийларда ҳам кўришимиз мумкин. Жунайд Бағдодийнинг: “Аслини кейинчалик яратилгандан айирмоқ” деган тавҳид таърифида вужудий тавҳиднинг маъноси тушунилганидек, Имом Ғаззолий ҳам “Мишкатул анвор”ида бу тушунчани аниқ ифодалаган бундай дейди: “Орифлар мажоз чуқуридан ҳақиқат сари юксалиб, маънавий меърожларини тамомлагач, мушоҳада кўзи билан кўрдиларки, борлиқда Аллохдан бошқа ҳеч нарса йўқ ва Унинг борлигидан бошқа ҳар нарса ҳалок бўлғувчидир”.³ Бу ердаги “ҳалок бўлғувчидир” билан маълум бир замон тушунилмай, абадийлик ва абадий йўқлик устида сўз бораётир. Зотан, бундан ташқари бир нарсани ўйлаб бўлмайди. Орифлар қуйидаги нидони эшитмоқ учун қиёмат кўпишини кутишга эҳтиёж сезмайдилар: “*Бугун мулк кимники? Воҳид ва Қахҳор Аллоҳникидир!*” (Қасос-28:88). Аксинча, бу овозни эшит-

¹ Анқаравий Исмоил ў.а. 278-280-б; Абдулҳаким Арвосий. Рнэзут тасаввуфия, 132-139-б.

² Измирли И.Ҳ., ў.а. I-ж. 103-104-б; Кара М. ў.а. 318-319-б.

³ Қасос сураси, 28-сура, 88-оят.

маган лахзалари йўқ. “Аллоху акбар” сўздан бир нарса тушунмайдилар. У бошқалардан ҳам улуғ экан?! Ажабо?, Ундан бошқа борлиқ йўқки, Ундан ҳам улуғ бўла олиши учун?!

“Орифлар ҳақиқат фазосига юксалгач, Ҳақ ва Воҳид Аллоҳнинг борлиғидан бошқа бир борлиқ кўрмаганликларида ҳам иттифоқдирлар. Аммо бу ҳолни баъзилари илм ва маърифат, баъзилари эса ҳол ва завқ ўлароқ мушоҳада этганлар. Қасратдан батамом қутулиб, мутлақ ваҳдониятга чўмганларида, бу мастлик туфайли баъзилари “анал ҳақ”, баъзилари “ўзимни тасбиҳ этаман, шоним нақадар олийдир”, баъзилари “жуббамда Аллоҳдан бошқаси йўқ” деб юборди. Ошиқларнинг сакр ҳолидаги сўзлари тушунтирилмайди, балки яширин сақланади. Ориф ўз холига қайтганида яғоналик борасида сўз юритилмаганини, фақатгина бунга ўхшаш бир ҳолатга рўпара келганини айтади. Бундай истиғроқ холини эса мажоз тилида “иттиҳод”, ҳақиқат тилида “тавҳид” дейилади”.

Ғаззолийнинг бу сўзлари бевосита вужудий тавҳидга алоқадордир. У “ла мавжуда иллаллох” таъбирини ҳам айнан қўлламоқдадир. Исмоил Геленбевий Ғаззолий бу ифодаси билан “ваҳдати вужуд”ни баён этганини “Жалол хошияси” асарида баён этган.² Ибн Арабий бир тизимга солган “ваҳдати вужуд” фалсафаси ҳам тамоман вужудий тавҳид тушунчаси устига қурилган. Ваҳдати вужуд борасида кейинчалик алоҳида тўхталамиз.

Кўришиб турибдики, сўфийлар назарида тавҳид тушунчаси кишининг маънавий мартабасига кўра фарқланади. Улар авом тавҳиди борасида каломчилар билан ҳамфикр бўлсалар ҳам, хослар ва хосларнинг хослари тавҳидлари, яъни шуҳудий ва вужудий тавҳид масаласида фикрлари ҳар хил.

2. НУБУВВАТ ВА ВАЛОЯТ

А. НУБУВВАТ. Сўфийлар нубувватни фарқли тарзда шарҳлаганлар. “Хабар бериш” маъносини билдирувчи нубувватни Ҳаким Тирмизий, парданинг кўтарилиши ва ғайб сирларидан воқиф бўлиб Аллоҳни билиш; Аллоҳ нури билан ўралган ашёнинг моҳиятига басират кўзи билан разм солиш, дея шарҳлаган.² Кейинги давр мутасаввифлари бу масалага фалсафий жиҳатдан муносабат билдирганлар. Масалан, Фарғонийга кўра, набий - Аллоҳнинг зотидан, сифатларидан, исмларидан, ҳукмларидан ва муродларидан хабар берувчи кишидир. Булар ҳақида бевосита хабар бериш эса Руҳи Аъзамга хос. Аллоҳ Руҳи Аъзамни аввал куллий нафсга, кейин жузъий нафсларга

¹ Фарид Кам. Ваҳдати вужуд, Ист, 1331, 103–104-б.

² Оташ С. ў.а. 137-б.

жўнатади. Улар Ҳақнинг зоти, сифатлари, исмлари ҳақидаги маълумотни Руҳи Аъзамдан оладилар.¹ Сўфийлар назарида, нубувват - Муҳаммад а.с. нинг бир ҳақиқати, зохирий борлиғи. Фарғоний “Руҳул Аъзам” деган нарсга Ибн Арабий “Ҳақиқати Муҳаммадия”, “Нури Муҳаммадия” деган. У “Фусусил хикам” асарида бу мавзунинг батамом ёритган дейиш мумкин. Бу назарияга кўра, Муҳаммад а.с. ҳақиқати жихатидан барча пайғамбарлардан олдин, молдий борлиғи жихатидан улардан кейин яратилган. Унинг ҳақиқати аслида бутун борлиқларнинг моҳияти-маъзини ташкил этади. Муҳаммад а.с. билан бошқа пайғамбарлар ва валийлар орасидаги фарқ, бир жихатдан бутун нарса билан унинг парчалари орасидаги фарққа ўхшайди. У бошқа пайғамбарларда ва авлиёларда бўлак-бўлак (айри-айри) бўлган хусусиятларни ўзида мужассам этган.² Шу хусусияти туфайли, У пайғамбарлар муҳридир. У билан пайғамбарлик ниҳоясига етган. Даража эътибори ила пайғамбарларнинг энг устунидир. Ундан кейин ундаги илоҳий ҳақиқат авлиёлар воситасида одамларга етказилмоқда. Яъни, унинг ҳақиқий ворислари валийлардир. Ибн Арабийнинг “ваҳдати вужуд” фалсафасида “ҳақиқати Муҳаммадия” масаласи муҳим ўрин олган. “Қутб” ва “рижолул ғайб” масалалари ҳам шу мавзуга алоқадордир.

“Ҳақиқати Муҳаммадия” назариясини тан олганларнинг айтишларича, ҳазрати Одамдан Муҳаммад а.с. гача келган ҳар пайғамбар Ҳақиқати Муҳаммадия нубувватининг бир кўриниши, аксидир. Аксларнинг пайғамбарлиги эса ўткинчи бўлиб, вақт билан чекланган. Ҳар пайғамбар Ҳақиқати Муҳаммадиянинг бир сифати ва бир исмининг кўриниши-тажаллисидир. Муҳаммад а.с. эса бутун зоти, сифати, исмлари билан юзага чиққан. Шу тариқа Муҳаммад а.с. орқали нубувватнинг муҳри урилган, яъни ниҳоясига етган. Шу жихатдан Муҳаммад а.с. дунёвий жисми билан нариги пайғамбарлардан кейин бўлса-да, ҳақиқатда улардан олдин. Чунончи, “Биз илк бўлган охиригиларданмиз”³, “Одам а.с. сув ва балчиқ орасида экан, мен пайғамбар эдим”⁴, (бошқа бир ривоятда эса “... руҳ билан жасад орасида экан”) ҳадислари бунга далолат қилмоқда.⁵

¹ ў.а. 138-6.

² Афиий Ибн Арабийнинг тасаввуфий фалсафаси, (тарж. М. Доғ) 75-6.

³ Бухорий, Вузӯ, 67, Жумъа, 1, 12, Анбиё, 54; Муслим, Жумъа, 19, 21; Насоий, Жумъа, 1; Даримий, Муқаддима, 3.

⁴ Ибн Ҳанбал, IV, 127-128, Тирмизий, Маноқиб, 1.

⁵ Оташ С. ў.а. 138-139-6; Мишель Шудкевич. La Sceau des Saints, s. 79-94-6. Париж, 1986.

Б. ВАЛОЯТ. «Дўст» маъносини билдирувчи валий (кўплиги «авлиё»), Қуръони каримда икки хил маънода келган: 1. “Ишларини Аллох таоло кўриб турадиган ва уни нафси билан танҳо ташлаб кўймайдиган киши” сифатида: “У солих бандаларга ёр бўлур” (Аъроф - 7:196) ояти шу маънода. 2. “Аллохга ибодат ва тоатини ўрнига кўйган киши” маъносида. Бу маънода доимий ибодат қилиб, ўртага исён уруғи қирмаган киши дея тушунмоқ керак. Бир кишининг валий бўлиши учун мазкур икки сифатдаги фазилатларга эга бўлмоғи керак. Бу фазилатларга эга бўлган бир валий, бандалик вазифаларини энг мукамал тарзда бажарадиган, Аллохдан қўрқувчи, шу тариқа унга дўст бўлган, Аллох ҳам бу фазилатлари туфайли уни омон-эсончиликда ва мушкул пайтларида ўз хифзи-химоясида сақлайдиган зот демакдир. Набийлар “маъсум”, валийлар эса “махфуз” дирлар. Яъни илохий муҳофаза остидалар.¹

Валий ўзининг валийлигини билиши ё билмаслиги масаласида ихтилоф бор. Баъзи сўфийлар, “оқибатидан кўнгли тўқ бўлади” дея валий эканини билиши жоиз эмас дейдилар. Баъзи сўфийлар эса оқибатидан кўнгли тўқ бўлиш холи - унинг учун Аллохни янада кўпроқ зикр қилиб, унга шукр қилишига восита бўлади, шу боис ўзининг валийлигини билиши жоиз ва хатто фойдалидир, деганлар. Чунончи, ашараи мубашшара ўзининг оқибатини билиши улар учун зарар эмас, балки фойда бўлган, уларни Аллохга янада яқин қилган.²

Воситийнинг айтишича, валийнинг тўрт сифати-аломати бор:

1. Ўзи билан Парвардигори орасидаги сирларни сақлайди.
2. Кароматини яширади, риёга йўл кўймайди.
3. Аллохнинг яратганлари томонидан етказилган азият ва зулмга сабр-бардош қилади ва уларга юк бўлмайди.
4. Аллохнинг бандаларини уларнинг табиати ва феъл-атворларига кўра бошқаради.

Аллохнинг валий бандаларида қўрқув (хавф) ҳам, умид (ражо) ҳам, ғамгинлик (хузун) ҳам йўқ. Чунки, қўрқув келажакда бошга тушадиган ёмон ҳолатдан келиб чиқади. Ҳолбуки, валийни истиқбол қизиқтирмайди, у яшаб турган вақтининг қадрига етиш билан шуғулланади. Шу боис, “валий ибнул вақт” деганлар. Умид эса келажакда рўй берадиган ижобий ҳодиса билан даф этиладиган хунук ҳолатни ўйлашдан келиб чиқадиган туйғудир. Валий бунга ҳам қизиқмайди. Хузун эса кўнгил сиқилишидан келиб чиқади. Ҳақ розилигига ноил бўлган бир валийда бу ҳам муҳим масала қаторига қирмайди. Шунинг учун Қуръони каримда: *“Огоҳ бўлингизким, ал-*

¹ Кушайрий, ў.а. 368-369-б.

² ў.а. 369-370-б; Калабозий. Таарруф. Қохира, 1980, 90-91-б.

батта Оллоҳнинг дўстларига бирон хавф-хатар йўқдир ва улар гамгин бўлмайдилар” (Юнус-10:62) дейилган.¹

Илк даврларда каломчилар каби ўйлаган сўфийлар, Ҳаким Термизийнинг фикрларидан кейин бу масалага бошқача муносабат билдирадиган бўлдилар. Дастлаб “рижолул ғайб” масаласини изоҳларкан, сўфийлар оламни валийлардан иборат маънавий ҳукумат бошқаришини тан олганлар. Улар: “*Эрни эса ёйиқ - кенг қилдик ва унда тоғларни ўрнатиб кўйдик*” (Қоф-50:7) оятига зохирий маъноси билан бир қаторда, ботиний жихатдан қуйидагича маъно беришган: оятда ер дейишдан мақсад яратиклар, тоғлар дейишдан мақсад эса валийлардир. Аллоҳ валийлар воситасида яратикларини бошқаради, улар орқали одамлардан балоларни даф қилади. Валийлар устида “автод”, автод устида “равосий” бор. Бир фалокат чоғида бандалар автодга, автод эса равосийга мурожаат қиладилар. Равосий эса сара бандалардир. Уларни эса бутун валийларнинг устидаги қутб бошқаради.² Валийларни бундай даражаларга айириш ва бундай тушунча Муҳаммад а.с. нинг қуйидаги ҳадисига асосланади: “Бу умматда қирқ киши Иброҳим хулқи (машраби, табиати) узра, етти киши Мусо хулқи узра, уч киши Исо хулқи узра, бир киши эса Муҳаммад(с.а.в.) хулқи узра бўлади. Булар ўз хулқ-табиатларига кўра инсонларнинг сайидлари (пешқадамларидир).³

В. ХОТАМУЛ АВЛИЁ МАСАЛАСИ. Бу масалани илк бор ўртага қўйган, сўфийларнинг долзарб мавзусига айлантирган Ҳаким Термизий (898м.й.в.э.) бўлиб, бу мавзуда “Хатмул авлиё” номли асар ҳам ёзган (Байрут-1965). Термизий Қуръонда дарж этилган “Ва хотамун набийин”⁴ оятига мувофиқ, пайғамбарларнинг бир-бирларидан устунликлари бўлганидек, валийлар орасида ҳам даражалар бор дейди. Унга кўра, валийларнинг энг устуни хотамул авлиёдир. Бунинг устига, “валоят байроғини кўлида тутган хотамул авлиё, Муҳаммад а.с. нинг бошқа пайғамбарларни шафоат қилиши каби, бошқа авлиёларни ҳам шафоат қилиш ҳуқуқига эга. Ўша пайт валийлар унинг орқасида, набийлар эса олдида бўладилар”.⁵ Термизий “хотамул авлиё” сўзи ўрнига “имомул валоя” ва “раисул валоя” таъбирларини ҳам ишлатган. Қуйидаги сўзлар ҳам унга тегишли: “Муҳаммад а.с. тўғрилиқ оёғини бошқа пайғамбарлардга нисбатан олдинроққа ташлаган. У ҳамма пайғамбарларнинг хотамидир. Унинг вафотидан сўнг, умматидан қирқ киши унинг ўрнига ўтади, шунда

¹ Кушайрий, ў.а. 372-373-б.

² Оташ С. ў.а. 141-142-б.

³ Қаранг: Муҳаммад ибн Али Шавканий. Фавойидул мажмуа фил аҳодисил мавзуа, Қоҳира, 1960, 245-249-б.

⁴ Ахзоб - 33:40.

⁵ Термизий Ҳаким. Хатмул авлиё, Байрут, 1965, 345-421-б.

арз (ер) улар билан қоим бўлади. Улар Расулнинг ахли байтларидир. Насаб жихатидан эмас, зикр жихатидан унинг хонадонидирлар. Расулдуллоҳ қилган зикр уйига сиғинган ҳар бир киши унинг ахли хонадонидир. Бу қирқ кишидан бири вафот этса, ўрнига умматдан бири ўрнини босади. Буларнинг саноғи тугаб, дунёнинг завол вақти келгач, Аллоҳ бир валий юборади. Уни саралаб, ўзига яқин қилган бўлади. Авляёга берганини унга берган бўлади. Унга хатмул валоя (валоят мухри) ҳам бергандир. Бу валий қиёматгача бошқа валийларга Аллоҳнинг ҳужжати бўлади. Муҳаммад а.с. нинг нубувват сидқи бўлганидек, унинг ҳам валоят сидқи бордир. Унга шайтон илаша олмас, нафс уни валоятдан чалғитиб, завқ-сафога етаклай олмас. Муҳаммад а.с. барча пайғамбарларнинг саййиди бўлганидек, хотамул авлиё ҳам авлиёларнинг саййиди ва ҳар хусусда уларнинг пешқадамидир”.¹

Термизий бошлаган бу тушунча тобора кенг ёйилди ва Ибн Арабий томонидан янада тартиблироқ ҳолга келтирилди. У бу хусусда қўйидаги ҳадиси далил сифатида ишлатади: “Аввалги пайғамбарларга нисбатан менинг ахволим шунга ўхшайди: Одам а.с. бир бино қурибди. Чеккасида бир ғишт сиғадиган даражада жой қолдириб, бинони тамом қуриб битирибди. Уйни ташқаридан томоша қилганлар “қошки шу ерга ғишт қўйилса эди” дебдилар. Ўша ғишт менман. Мен хотамун набийийинман”.² Ибн Арабий туш (рўё) орқали бу бўшлиқни, бири олтин, бири кумуш икки ғиштлик жой сифатида кўрган. Кумуш ғиштнинг хотамул авлиёнинг зохирий жихатига, олтин ғиштни эса унинг ботиний жихатига ишора этишини айтгач, бундай деган: “Хотамул авлиё илму маърифатини шундай бир манбадан оладики, пайғамбарга ваҳий келтирган малак ҳам ўша манбадан олади”.³ Ибн Арабий “Футухот”даги бир шеърда унинг ўзи “хотамул авлиё” эканини ифодалайди.⁴

Ибн Арабий хатми валоят масаласини изоҳларкан, набий билан валий муносабатига ҳам тўхталади, бу ҳақда ажойиб фикрларни илгари суради. Унингча, набийлик ниҳоясига етган, валийлик эса давом этмоқда. Чунки Аллоҳнинг исмларидан бири - Валий. Бундан ташқари у “валий набийдан устундир” деган фикрни ҳам ўртага ташлайди ва бу мавзудаги фикрларини “Фусусил хикам”да қўйидагича баён этади: “Бу илм фақатгина расуллар билан валийларнинг хотамига махсусдир. Пайғамбарлар бу илмни фақатгина хотамул анбиёнинг (Муҳаммад а.с. нинг) қандилидан кўрарлар. Валийлар эса буни хотамул

¹ Термизий Ҳ., ў.а. 342-346-б.

² Бухорий, Маноқиб, 18; Муслим, Фазоил, 20-30.

³ Ибн Арабий. Фусусил хикам, тарж. М.Н. Генчусмон, Ист, 1981, 19-20-б.

⁴ Ибн Арабий. Футухотил Маккия, Миср, 1972. IV-ж, 71-б.

авлиёнинг қандилидан кўрарлар. Чунки рисолат ва нубувват тўхтайдими, аммо валоят асло тўхтамайди. Пайгамбарлар ҳам валий бўлганлари учун юқорида айтганимиз илми фақатгина хотамул авлиёнинг қандилидан кўрадилар. Гарчи хотамул авлиё хотамур расулнинг келтирган шариат ҳукмларига бўйсунса ҳам, бу унинг мақомини пасайтирмайди ва айна холат бу фикрга зид келмайди. Чунки у бир жихатдан пайгамбардан паст бўлса-да, бошқа бир жихатдан устундир. Шариатнинг зохирида бу фикримизни қўллайдиган далиллар бор. Масалан, Бадр асирлари ва хурмонинг пайванд қилиниши хусусида хазрати Умарнинг устунлиги намоён бўлган. Комил бўлган зотнинг ҳар хусусда ва ҳар мартабада энг биринчи бўлиши шарт эмас. Бу йўлнинг эрлари Аллохни билиш хусусидаги устунликка қарайдилар. Уларнинг ғояси ҳам шу. Коинотдаги воқеалар уларнинг эсига ҳам келмайди. Бу айтганларимизнинг ҳақиқатини яхшилаб англа ва идрок эт!”¹

Ибн Арабий бу фикрларини бироз юмшатиб, бошқа бир жойда дейди: “Бир киши “валоят нубувватдан устун” деганини ёки ундан шундай ривоят нақл этилганини эшитсанг, билгингки, у фақатгина биз айтган ҳақиқатни кўзда тутиб айтгандир. Ҳатто улардан бирининг “валий - набий ва расулдан устундир” деганини эшитсанг, у бу сўзи билан бир шахсни кўзда тутгандир. Чунки у шахснинг набий ва расуллик мақомидан, валийлик мақоми янада мукамалдир. Аксинча, набийга боғлиқ бўлган валий ҳеч вақт набийдан устун эмас. Зеро, тобе бўлган киши тобе бўлган нарсаида асло ўзи тобе бўлгани ўтиб кета олмайди. Агар тобе шахс тобе бўлганидан ўтиб кетса эди, тобе бўлмасди. Буни яхшилаб тушуниб ет!”²

Мавзуга оид унинг изоҳларидан қўйидагича натижа чиқмоқда: Муҳаммад а.с. ҳам набийлик, ҳам расуллик ҳамда валийлик сифатларига эга. Унинг набийлик ва расуллик жихати ўткинчи ва бу дунёга алоқадор бўлиб, шариат илмини намоён этади. Валийлик томони эса боқий ва тугамайди. Чунки Аллохнинг исмларидан бири - Валий. Унинг валийлик жихати - ҳақиқат илмини намоён этиши. Шу жихатдан бир вақтнинг ўзида ундаги валийлик мақоми набийлик ва расуллик мақомидан янада устундир. Хотамул авлиёнинг хотамул анбиёдан устун бўлиши эса унинг дунёвий борлиги жихатидан эмас. Муҳаммад а.с. нинг меросга кўра намоён этаётган валоят мақомига эга бўлиши жихатидандир. Акс холда, албатта ҳар бир валий инсон ва уммат сифатида набийга бўйсунди ва дунёвий жихати ила ундан устун бўлолмайди.³

¹ Ибн Арабий. Фусусил ҳикам, 18-19-б.

² у.а. 118-б.

³ Ибн Арабий. “Рисолатул ахадия” рисоласида мавзуга доир кенг изоҳлар берган. бунинг учун қаранг: Аҳмад Авний Кўнук. Фусусил ҳикам, таржима ва шарҳи. 1-ж. 212 в.д. б.ст.

Ибн Арабийдан кейин унинг бу қарашини тарафдорлари қабул қилган бўлсалар, баъзи сўфийлар қабул қилмаганлар. Масалан, Абдулкарим Жилий, набийнинг валийдан ҳар жиҳатдан устун эканини айтган. Ибн Арабийдан аввалги сўфийларнинг кўпи набийнинг валийдан устун эканини баҳс билан аниқлаб бўлмаслигини айтганлар. Масалан, Тусий “Лумъа” асаридида бу масалага қисқа бир боб ажратиб, “валийнинг набийдан устунлиги”ни эътироф этадиганларга бундай жавоб берган: “Валийнинг набийдан устун эканини даъво қилмоқ залолатдир. Аллоҳ пайғамбарларининг ҳар бирига истаганича мўъжиза берган. Валийга берилган бир каромат туфайли у набийдан устун бўлди дегани эмас. Чунончи, Сулаймон пайғамбарнинг вазири Осаф ибн Бархиёни, малика Билқиснинг тахтини кўз юмиб очгунча келтирди деб уни Сулаймон а.с. дан устун дейиш имконсиз бўлганидек, Ҳудҳуд қушига сув топиш билими берилди деб, уни бошқа қушлардан устун қўйиб бўлмайди. Ҳар кимнинг ўзига ҳос бир қобилияти бор. Муҳаммад а.с.: “Орангизда фарз амалларни энг яхши биладиган Зайд, энг чиройли тиловат қиладиганингиз Убай, ҳалол ва ҳаромни яхши фарқлайдиганингиз Муоз ибн Жабалдир” деганлар. Шу билан бирга ўн нафар саҳобани жаннатий деб муждалаганлар. Юқоридаги уч саҳоба ушбу ўн нафар саҳоба орасида йўқ. Демак, улар ўз билимлари билан ашараи мубашшарадан устун бўлолмаганлар. Хуллас, валийлар пайғамбарларга тобедирлар. Агар пайғамбарларга берилган масъулиятлар авлиёларга берилганда эди, улар махв бўлардилар.¹

Хотамул авлиё тушунчасини энг қаттиқ қоралаганлардан бири Ибн Таймиядир. У Ибн Арабийни шу фикрлари туфайли “кофир” деб эълон қилган. Унингча, салафдан ҳеч ким бундай фикрни даъво қилмаган. Валийнинг Аллоҳдан бевосита билим олиши ёлғон. Валий пайғамбар воситасида маълумот олади. “Одам а.с. сув билан балчиқ орасида экан, мен пайғамбар эдим” деган хадиснинг асли йўқ.² Ибн Арабийнинг нубувват ва валоят мавзусидаги қарашларини Алиййул Қори ҳам танқид қилган, ўзининг хотамул авлиё дегани учун уни кофирликда ва динсизликда айблаган.³

Г. КАРОМАТ. Карам, эҳсон, лутф каби маъноларни билдирувчи каромат, маъно жиҳатидан солих мўминларда юзага келган фавкулудда ходисалардир. Фавкулудда ходиса бир пайғамбарда рўй берса, унга “мўъжиза”, солих мўъминда содир бўлса “каромат”, фосиқ мўъминда ёки кофирда зуҳур этса, “истидрож” ёки “макр” дейилади.

¹ Саррож Тусий Лумъа фит тасаввуф, 535-537-б.

² Оташ С. ў.а. 149-152-б: Ибн Таймия Маъхабул штиҳадийин. 115-117-б, (Ҳатмул авлиё иловасида, 506-509-б.) дан нақдан.

³ Алиййул Қори Рисолату ваҳдатил вужуд, 1294, 71-72-б.

Ахли суннат олимларининг фикрича, каромат ҳақ; мўътазила олимлари эса, каромат эгасига пайғамбарлик изофа қилинишидан хавфсираб уни рад қилишган. Чунки уларнинг фикрича, оят, мўъжиза иш ва каромат бир нарса. Булар эса пайғамбарларга хос бўлиб, бошқаларда зохир бўлиши мумкин эмас. Хужвирий бу қарашнинг янглишлигини исботлаб берган.¹ Бир валийнинг каромати, у тобе бўлган пайғамбарнинг мўъжизаси сифатида қабул қилинган.²

Каромат ҳақ эканини тан олган Ислоом олимлари ва сўфийлари, Қуръондаги Сулаймон а.с. нинг вазири Осаф ибн Бархиёнинг Сабаб маликаси Билқиснинг тахтини кўз юмиб-очгунча олиб келиши ходисаси³ билан ҳазрати Марямнинг маъбадга киришида, Ҳақ таоло томонидан олдига ризқининг хозирлаб кўйилгани воқеасини⁴ далил сифатида келтирганлар. Хусусан, кўпгина ҳадисларда ўтмиш умматларнинг валийларида рўй берган кароматлар ҳақида гапирилган.⁵ Сахобаи киромда ҳам кароматлар зухур этган. Масалан, ҳазрати Умар минбарда хутба ўқиётган чоғида Ниҳовонда жанг қилаётган Ислоом лашкарининг аҳволини кўриб, кўмондон Сорияни огохлантириши ва унинг овозини Сориянинг эшитиши,⁶ қоронғу тунда Муҳаммад а.с. нинг ёнидан чиқиб, уйларига кетаётган Ато ибн Башир билан Усай ибн Ҳудайрнинг ҳассаси учида пайдо бўлган ёруғликнинг йўллари ёритиши⁷ ходисалари шулар жумласидандир. Пайғамбар алай-хиссалом бир ҳадисларида дейдилар: “Усти-боши чанг-тўзон, либоси эски ва ўзлари назарга илинмаган неча инсонлар борки, “Аллохим, шу ишни шундай қилади” дея қасам ичсалар, Аллох уларни қасамларида ёлғончи қилмайди”.⁸

Мўъжиза билан каромат ўртасида бундай фарқ бор: мўъжиза пайғамбарлардан зохир бўлади. Пайғамбар мўъжизасини бошқаларга кўрсатишга масъулдир. Чунки шу йўл билан ўзининг пайғамбарлигини исботлайди ва инсонларни ҳидоятга эриштиришда васила бўлади. Мўъжизасини яширса, Аллохга исён қилган бўлади. Валий эса кароматларини яширса, янада мақбулроқдир. Аммо иршод мақсадида ошкор этиши мумкин. Бундан ташқари, ҳар бир пайғамбар мўъжиза кўрсатиши шарт, бироқ валий каромат изҳор этиши шарт эмас. Боз устига, мўъжизанинг самараси бошқаларга, кароматнинг самараси эгасига оиддир. Пайғамбар мўъжизасининг мўъжиза эканини била-

¹ Хужвирий, ў.а. 331-332-б.

² Тафтазоний, ў.а. 316-б.

³ Намл, 19:38, 40.

⁴ Оли Имрон, 3:37.

⁵ Қушайрий, ў.а. 475-479-б; Хужвирий, ў.а. 347-352-б.

⁶ Кашфул хафа, II-ж. 380-б.

⁷ Бухорий, Манокӣб, 25; Муслим, Салотул мусофирин, 36.

⁸ Муслим, Бирр, 40; Тирмизий, Манокӣб, 54.

ди. валий эса ўзида зухур этган фавқуллодда ҳолнинг каромат ёки истидрож эканини том маънода билолмайди. Хусусан, мўъжиза эга-си шарият тасарруфида бўлганидек, каромат сохиби ҳам набийнинг шариятига таслим бўлишга мажбур.¹

Каромат икки хил бўлади:

1. кавний (моддий, сурий) каромат: сув устида юриш, ҳавода учиш, бир лахзада узоқ масофага бориш (таййи макон) каби кароматлар.

2. ҳақиқий (илмий, маънавий) каромат: бу эса илм, ирфон ва ахлоққа доир кароматлар бўлиб, асл каромат ҳам шу. Муридларнинг холларини ижобий томонга ривожлантириш, илму ирфони билан бошқасига таъсир қилмоқ, ўзидаги ва бошқалардаги ёмон хулқларни йўқотиш. Саҳл ибн Абдуллоҳ Тустарий, “Кароматларнинг энг улуғ ёмон хулқларингдан бирини ўзгартиришингдир”² деган.

Сўфийлар каромат борасида ушбу жиҳатларга алоҳида аҳамият берганлар:

1. Кароматни яширмоқ. Комил инсон каромат билан эмас, Аллоҳга бандалик қилиш билан машғул бўлади. Ҳақиқий сўфийлар ўзларида бир каромат зоҳир бўлганида, буни ҳам бир имтиҳон ҳисоблаб андиша қиладилар. Мавлоно Жомий, “Пайғамбарларга мўъжизаларини изхор қилиш қай даража фарз бўлса, валийларга ҳам кароматларини яшириш шу даража фарздир”³ деган. Шу боис, сўфийлар кароматни ошкор қилмасликка ҳаракат қилганлар. Каромат кўрсатишни эса “хайзи рижол” (эркаклар хайзи) деб баҳолаганлар. Ҳеч бир валий каромат кўрсатиб, ўзининг валийлигини исботлай олмайди. У бундай қилишга масъул эмас. Аммо дунё манфаати кўзланмаган ҳолда, бошқаларни иршод мақсадида каромат изхор этишнинг зарари йўқ, деб ҳисоблайдилар. Кароматни яширишга маломатийлар жуда кучли эътибор берганлар.

2. Каромат валийнинг ғояси бўлмаслиги керак. Бош ғоя - истиқомат узра собит туриш. Ҳақиқий каромат ҳам мана шу. Абу Али Журжоний бундай деган: “Истиқомат сохиби бўл, каромат сохиби бўлма! Чунки нафсинг каромат хохламоқда, шунинг учун ҳаракат қилаётир. Қолбуки, Аллоҳ сендан истиқоматни талаб қилмоқда”.⁴

3. Кароматга эмас, шариятга бўйсунуш керак. Боязид Бастомий, таййи макон қилишни шайтон, сувда юришни балиқлар инсондан ҳам яхшироқ бажаришини эслатади ва уларга эътибор берилмаслигини айтиб, бундай деган: “Одам жойнамозини сувга ёзса, ҳавода

¹ Хужвирий, ў.а. 337-б.

² Қушайрий, ў.а. 483-б.

³ Оташ С. 179-б; Мулла Жомий, Нафаҳотул унс. вароқ 25 ^: Илоҳиёт факультети кутубхонаси. № 634.

⁴ Қушайрий, ў.а. 304-б.

чордона қуриб ўтирса, унинг амр ва нахийларга риоя қилиш-қилмаслигини билмай туриб, алданиб қолманг”.¹ Асл каромат - амру нахийларга риоя қилиб, ахлоқни гўзаллаштирмоқдир.

4. Каромат валийнинг мақсадга эришиш йўлида бир парда бўлиши мумкин. Баъзилар ўзларида каромат зухур этса, уни бир мазият (фазилат) деб ўйлаб алданадилар ва асл вазифаларини унутадилар. Пировардида асл мақсадга етолмасдан ярим йўлда қоладилар.

Каромат мавзуси тариқат мухитларида ниҳоятда долзарб бир масаладир. Чунончи, баъзилар ўзидаги кароматларни дунёвий манфатлари учун суистеъмом қилади, баъзи муридлар эса шайхларининг энг оддий ҳаракатларига ҳам каромат назари билан боқадилар.

Шайх учмаса каромат-ла агар,

Мурид учирур то ба қамар.

байти шунга ишора қилмоқ учун айтилган бўлса керак.²

3. ИНСОНИ КОМИЛ

Тасаввуфдаги энг муҳим масалалардан бири инсон мавзусидир. Аммо инсоннинг вужудий эмас, балки руҳий тузилиши билан ҳолу ҳаракатлари диққатга сазовордир. Маълумки, инсон бадан ва руҳдан иборат бир борлиқ бўлиб, унинг инсоний тарафини рус тузилиши ташкил этади. Баданий томондан эса инсоннинг деярли хайвондан фарқи йўқ.

Тасаввуфнинг ғояси инсон руҳидаги маънавий камолотни юксалтиришдир. Буни амалга оширар экан тасаввуф, аввало, инсон руҳиятини таҳлил этади. Сўфийларнинг руҳ тўғрисидаги қарашларини юқорида айтиб ўтганимиз учун уларни бу ерда такрорлаб ўтирмаймиз. Аммо шуни эслатиш жоизки, Қуръони каримда руҳнинг моҳиятини билиб бўлмаслик ва уни Аллоҳнинг ўзидан бошқа ҳеч ким билмаслиги³ таъкидланган бўлса-да, сўфийлар инсон руҳини қаттиқдан латифга қараб қалб (нафси нотиқа), руҳ, сир, сиррус сир, хафий ва ахфо каби исмлар қўйиб “латоифи ситта” номи остида тартибга солганлар.⁴ Илк мутасаввифлар эса инсон руҳига унинг такомил даражаларини ҳисобга олиб таб’, нафс, қалб, сир ва руҳ сингари исмлар қўйганлар. Мазкур латоифи ситтанинг ҳар бири “нафс

¹ Тусий, ў.а. 400-6.

² Кара М. ў.а. 160-6; Валоят ва каромат ҳақида батафсил маълумот учун қarang: Чингиз Гундўду Тасаввуфда валоят тушунчаси. Диплом иши. Арзирум, 1991.

³ Исро, 17:85.

⁴ Айний М. А. ў.а. 235-243-6; руҳ ва нафс ҳақида кенг маълумот учун: Сунар Ж. Тасаввуф фалсафаси ёки ҳақиқий фалсафа, Анқ. 1974, 251-257-6.

мартабалари” баҳсида изоҳланганидек, нафс (рух)нинг бир мартабасига мувофиқ келмоқда. Рух қаттиқдан латифга қараб ҳар бир босқич босишида Аллоҳ билан ўртасидаги пардалардан бири кўтарилади ва аҳво мартабасига етганда орада ҳеч қандай парда қолмайди. Бу мартабага эришган рух дунёга келишдан олдинги софлигини қайтадан қозонади ва Ҳаққа яқинлик мушоҳада этади. Бу мартабага эришган кишига тасаввуф таълимотида “инсонни комил” дейилади.

Ваҳдати вужуд фалсафасида инсонни комил масаласи муҳим ўрин олган. Кейинроқ ваҳдати вужуд мавзусига алоҳида тўхталажанимиз сабабли ҳозир у ҳақда кўп гапирмаймиз. Фақат, айтиб ўтиш керакки, тасаввуфдаги инсонни комил тушунчасини ваҳдати вужуд фалсафасидан ажратмоқ мумкин эмас. Бу тушунча мазкур фалсафанинг хусусиятларидан воқиф бўлмагунча етарли даражада англашилмайди.

Қисқача айтадиган бўлсак, мутасаввифлар инсонни комил деганда қуйидагича фикрлаганлар: “Яширин хазина эдим, мени билиб-танишларини истадим, махлуқотни яратдимки, мени таниб-билсин-дар”¹ қудсий ҳадисида айтилганидек, борлиқлар олами Аллоҳни билиши учун яратилган. Турли мартабалардан ўтиб пайдо бўлган оламнинг яратилиши² инсоннинг яратилиши билан нихоясига етди. Борлиқлар орасида Аллоҳни идрок этиш қобилияти ҳам фақатгина инсонга берилган. Аммо инсоннинг бу қобилияти зулмоний ва нуруний пардалар билан тўсиб қўйилган. Инсон дунёда қилган ибодати, зикри ва ҳоказо солиҳ амаллари билан руҳини моддий оламнинг таъсиридан ва ҳасадидан қутқариб, бу қобилиятини юзага чиқаради. Бу иш, аввалроқ изоҳ этганимиз сайру сулукнинг мартабаларини босиб ўтиш орқали амалга ошади. Инсон руҳидаги бу маънавий сафарга тасаввуф таълимотида “сайри уружий” дейилади. Бу сафарни тугатиб, “вусул” мақомига эришган киши илоҳий ўзлигига қовушиб, Ҳақнинг барча исм ва сифатлари зоҳир бўлган бир ойна ҳолига келади. Шу кишига “инсонни комил” дейилади. Шаҳодат оламидаги бутун борлиқлар ҳар қанча Аллоҳнинг исм ва сифатларини акс эттирса ҳам уларда нуқсонлик бор. Унинг барча исм ва сифатлари том маънода мукамал зоҳир этадиган борлиқ - инсонни комилдир. Инсон яратилишидан аввал шаҳодат олами занг босган ҳолда экан, инсон яратилгач, оламнинг жилосига айланган, унинг соясида олам жилולי бир ойна бўлган ва Ҳақ таоло у ерда ўзининг илоҳий суратини мукамал мушоҳада этган. Аммо бу-мушоҳада ўзидан ташқаридаги бир нарсани узоқдан мушоҳада этиш бўлмай, аксинча, барча зар-

¹ Ибн Таймия ва Заркаший бунинг ҳадис эмаслигини айтсалар, Алиййул Қори маъно жиҳатидан саҳиҳ эканини баён этган. Ажлунний, Кашфул хафа, II-ж, 132-б.

² “Таназзулоти саб’а” мавзусига қаранг (149 бет).

раларда уз зоти бирла з хур ва хузур ила мушохададир. Яъни, бадан-даги жон не бўлса, юзага келиш оламида Ҳақ таоло удир. Фаришта-лар бу баданнинг хисларини, фалаклар ва унсурлар эса аъзоларини ташкил этади. Одам эса жами буларнинг ўзаги ва хулосаси бўлганидан, ер ва кўкларнинг яратилишининг сабабидир. Шунинг учун: “Эй Расулим, сен бўлмасанг эди, оламларни яратмаган бўлардим”¹ хадиси кудсийси айтилган. Инсон эга бўлган бу хусусият туфайли Қуръони каримда: *“Албатта, Биз бу омонатни (яъни шарияти Исломиядаги тоат-ибодатларни) осмонларга, ерга ва тоғу тошларга кўндаланг қилган эдик, улар уни кўтаришдан бош тортдилар ва ундан қўрқдилар. Инсон эса уни ўз зиммасига олди”*.² дейилган.³ Шундай экан, оламнинг яратилишидан мақсад инсон, инсондан эса мақсад комил инсондир.

Мутасаввифлар фикрича, олам - буюк инсон, инсон эса - кичик оламдир. Инсоннинг жисмоний тузилиши оламнинг мохияти-маъғизидир. Оламда мавжуд ҳар нарсанинг бир намунаси инсонда ҳам мавжуд.⁴ Инсон зоти жиҳатидан кейин яратилган ва Ҳақдан ғайри. Аммо у эга бўлган илохий ҳақиқат жиҳатидан эса Ҳақнинг ўзидир, дейилган.⁵ Шу жиҳатидан, яъни шу ҳақиқати ва маънавий жиҳати ила инсон “олам-и кубро”дир деганлар.

Комил инсон мавзусида мустақил асар ёзган Абдулкарим Жилий бу масалани батафсил ёритган. Унингча, комил инсон - атрофида бутун борлиқ олами айланаётган бир қутбдир. Борлиқ яратилгандан бери комил инсон бирдир ва унинг ўзига хос ҳақиқати бор. Асл исми Муҳаммад бўлиб, ҳар асрда бошқа суратда ва бошқача номлар билан кўринади. Дунё яратилгандан бери ҳар хил пайғамбарлар шаклида кўринган ҳам комил инсондир. Қиёматга қадар энг улуғ валий (қутб) ҳам у.⁶ Жилийнинг бу изоҳидан “инсони комил” - “Ҳақиқати Муҳаммадия” билан бир экани келиб чиқмоқда. Шундай экан, мутасаввифлар “инсони комил” деганлари Муҳаммад а.с. нинг ҳақиқатини намоён этган кишидир. Жилийнинг ёзишича, “Муҳаммад а.с. ҳар хил суратда кўриниш қудратига эга. Ҳар замон инсонларнинг энг комили суратига кириб, уларнинг шонини юксалтиради. Суратига кирган кишилар зоҳиран Унинг халифалари, ботинан эса - У, уларнинг ҳақиқатидир”.⁷

¹ Ажлуний, ў.а. II-ж. 164-6, (2123-хадис).

² Ахзоб - 33:72.

³ Кўнук А. А., Фусусил хикам. тарж. ва шарҳи, I-ж. 61-62-б.

⁴ Батафсил маълумот учун қаранг: Жилий Абдулкарим. Инсони комил. Миср, 1390. II-ж. 71-78-б.

⁵ Кўнук А. А. ў.а. 63-64-б.

⁶ Жилий А. ў.а. 71-72-б.

⁷ ў.а., ўша б.ғ.

Ибн Арабийнинг ваҳдати вужуд фалсафаси билан бир қатор мутасаввифларнинг “инсон” ҳақидаги қарашлари янада қоидали, тартибли ҳолга келган ва бу мавзунини кўплаб мутасаввифлар ишлаб чиққанлар. Аммо уларнинг бу мавзудаги фикр-қарашларини Ибн Таймийя каби салафия олимлари бошчилигида тасаввуфий маънодаги таълим-тарбиядан ўтмаган “уламои русум” ҳазм қилолмаганлар, бунинг устига, қоралаганлар. Мутасаввифларнинг инсон ва комил инсон ҳақидаги барча изоҳларидан чиққан натижа қуйидагича: инсон оламнинг яратилиш сабабидир. У оламдаги мавжудотлар орасида энг камолга етганидир. Моддий тузилиши жиҳатидан оламда мавжуд ҳар унсурдан бир намунага эгадир. Шу хусусияти сабабли инсонга “олами суғро” (кичик олам) дейилади. Оламда охири яратилган борлиқ ҳам у. Жисмоний тузилишининг асли тупроқ бўлиб, рухий жиҳатдан энг аввал яратилгани- инсондир. Унинг руҳи “нафхи илоҳий” (Ҳақнинг ўз руҳидан пуфлаши) билан яратилган, аммо ўлимсиздир. Инсон рухий жиҳатдан ашённинг ҳақиқатини ва илоҳий сирларни англаш қобилияти берилган ягона борлиқдир. У шу жиҳати билан Аллоҳнинг барча исм ва сифатларига эга. Унинг жамол ва жалол сифатларини инсон ўзида жам этган. Чунки инсон руҳининг келиб чиқиши Ҳақнинг зотидир. Бир муршиди комилнинг тарбияси остида, нафс мартабаларини тамоман босиб ўтиб руҳан камолотга эришган киши, ўзидаги илоҳий исм ва сифатлар тажалли этган бир ойна холига келади. Аммо инсон икки ёқлама тузилишга эга. Моддий тузилишга асосланган нафс (нафси аммора) доимо дунёга, беҳуда ишларга ва ниҳоят асфаласафилинга майл этаверади; илоҳий асосга таянган руҳ эса аслига, яъни Аллоҳга эришувни орзу қилади. Яъни, инсон ўзида икки зид қувват курашиб турган бир борлиқдир. Бу курашда нафсий томони ғолиб келганлар илоҳий имтихонда бой берганлар, рухий томони ғалаба қозонганлар эса ютганлардир. Шунинг учун инсоннинг вазифаси - дунёга келгунга қадар етти парда билан тўсилган руҳини, нафснинг етти мартабасининг ҳар биридан ўтиш орқали бу пардалардан тозалаб, “комил инсон” бўлишга интилишдир. Буни амалга оширган инсон илоҳий хувияти (моҳияти)ни қўлга киритган бўлади, Аллоҳнинг ер юзидаги халифасига айланади. Сўфийлар таълимотига кўра, инсон шарият қоидаларига амал қилиш орқали жаннатга эришади; тасаввуфий маънода руҳ таълим-тарбиясидан ўтиб, “маърифат”га эришса, оламнинг сирлари ва илоҳий ҳақиқатга восил бўлади. Камолотга етган инсоннинг қалб кўзи очилади ва ашённинг моҳиятига разм солиш, таъсир этиш имконини топади.¹

¹ И.Х. Бурсавийнинг “Китобун натижа” асаридан инсон, комил инсон ва инсон-Аллоҳ алоқалари ҳақидаги қарашлари, Э.Фирот томонидан мухтасар ҳолда жамланган (қаранг: Китобун натижа ва инсон //Ислом илмлари институти

4. БОТИНИЙ ИЛМ (МАЪРИФАТ)

Сўфийлар зохирий илм деган ўқиш, ёзиш ва ўрганиш билан эгалланадиган ақлий ва нақлий илмлар билан бир қаторда, ботиний илмнинг ҳам борлигини тан оладилар. Ботиний илм - тоат-ибодат, зикр, риёзат, мужоҳада, тафаккур, тақво ва хоказолар натижасида Аллох бандасига эҳсон қиладиган илмдир. Сўфийлар: “...Сизларга барча зохирий ва ботиний неъматларини комил қилиб берганини кўрмадингларми?”¹ оятидаги “ботиний неъматлар” деганда ботин илмини тушунганлар.

Илмнинг зохирий ва ботиний дея бўлинишини илк сўфийлардан тортиб бутун мутасаввифларгача қабул қилганлар. Сулламий бу мавзуда “ал Фарқ байна илмиш шариа вал хақиқа” номли асар ҳам ёзган.² Ибн Арабий инсон билимини ақлий билим ва маърифат дея иккига айирган. Унингча, ақлий билимнинг манбаи ақл, маърифатнинг манбаи эса нафс (рух)дир. Маърифат Аллохга яқинлик хосил қилиш орқали қўлга киритилади ва ақлий билимдан қадрлироқдир. Ақлий билим эҳтимолий маърифат эса аниқ билим бўлиб, илохий манбага асосланади.³

Зохирий илм - шариат илми, ботиний илм хақиқат илмидир. Биринчиси ўқиш-ёзиш орқали қўлга киритилади (касбийдир), иккинчиси Аллохнинг лутфига боғлиқ (вахбий)дир. Ботиний илми меҳнат қилиш, ўқиш-ёзиш орқали эгаллаб бўлмаганидек, риёзат чекмай, тоат-ибодат қилмай ҳам эришиб бўлмайди. Бу илм хосил бўлиши учун банданинг жидду жаҳди билан Аллохнинг ваҳби (хийбаси, бағишлови, сийлови) бирлашмоғи керак. Ҳоллар илми бўлган ботин илми оғдоб илми бўлган зохирий илм талабларининг бажарилишидан сўнг Ҳақнинг лутф этиши билан қозонилади. Ривоят илмини ўрганиб, у билан суннатга мувофиқ амал қилган кишини Аллох диroyат (заковат, зийраклик) илмига ворис қилади. “Билганига амал қилганга Аллох билмаганларини ўргатади”⁴ хадиси шунга ишорадир. Зохирий илм билан ботиний илм бадан билан рух кабидир, бири-бирини тақозо қилади, тўлдиради. Сулламийга кўра, шариатга риоя

мажмуаси, II, Анқ, 1975, 205-219-б. Бу ҳақда қаранг: проф. Сунар Ж. Аллох-инсон алоқаси. Илох фак. мажмуаси, XXI, Анқ, 1976, 85-122-б; Сунар Ж. Тасавуф фалсафаси ёки хақиқий фалсафа, 110-140-б.

¹ Луқмон, 31:20.

² Сулаймония кутубхонаси, АёСўфиё, № 4128, вароқ 139 б. Оташ С. бу рисолаи таржима қилиб, нашр эттирган: “Зоҳир ва ботин илмига доир асар: ал Фарқ байна илмиш шариа вал хақиқа”, //Унив. Илох. фак. мажмуаси, XVI-ж, Анқара. 1968, 219-231-б.

³ Афифий, Ибн Арабийнинг тасавуф фалсафаси, 98-103-б.

⁴ Абу Нуа’им Анисдан ривоят қилган. Ажлунний, у.а. II-ж, 265-б. (2542-хадис)

қилмаган ҳақиқат кофирлик. Зоҳирга асосланмаган ботин ботил бўлганидек, ботинга асосланмаган зоҳир ҳам ботилдир.¹

Сўфийлар ботин илмига: маърифат, ирфон, илми ладун, илми ваҳбий, илми асрор, ғайб илми, мавҳиба илми, фаросат, илми муқошафа, илми ҳузурий деб номлар қўйганлар. Бу илм ё ваҳий, ёки илҳом йўли орқали эгалланади. Яъни ваҳий воситасида пайғамбарларга берилса, сўфийларга илҳом йўли орқали берилади. Сўфийларга хос бўлган маърифат илми тасаввуфдан ташқаридаги исломиёй илмларда билим манбаи ўлароқ қабул қилинмаса-да, сўфийлар бу билимга камоли аҳамият билан қаранглар ва шу орқали Ислом тафаккурига кенг уфқлар очиб берганлар.

Ботиний илм эгаллашнинг йўли: тоат-ибодат, зикр, риёзат ва мужоҳада билан қалбни тасфия (ёмон ахлоқ ва хис-туйғулардан тозалаш) ва тазкия (гўзал ахлоқ ва туйғулар билан безаш) қилишдир. Маънавий разолатдан тозаланмаган қалбда маърифат илми юзага келмайди. Бу илмнинг энг муҳим хусусияти тажрибада яшаш, яъни хол илми эканлигидир. Ўқиб-ўрганишгагина боғлиқ эмас.

Сўфийлар ҳақиқатни идрок этиш хусусида одамлар эгаллаган илмларни қуйидагича тасниф қилганлар:

а) **илмал яқин**: ақл йўли орқали ҳужжат-далилга асосланган билимдир. Мурид қалбини зикр қуввати истило этиши билан бир лаҳзалик пайдо бўлган ва “муҳодара” дейиладиган кашфий билимга ҳам “илмал яқин” дейилади. Илмнинг бу босқичи зоҳир уламоси билан янги солиқларга хос илмдир. Сўфийлар пайғамбарларнинг Жаноби Ҳақдан олиб билдирган шаръий ва диний ҳукмларни қабул қилиб, охиратга ва Аллоҳнинг сифатларига тааллуқли берган хабарларига айнан ишонишни илмал яқин мартабаси сифатида қабул этганлар.² Бу “яқин” илмининг энг паст даражасидир. “Қусуди тавҳид” мартабасидагиларнинг илмий даражалари шудир.

б) **айнал яқин**: бир нарса ҳақида далилга эҳтиёж сезмай, идрок эгаси ўлароқ, кашф ва шухуд билан айнан кўрмоқ, шу сабаб бошқаси берадиган хабарга эҳтиёж сезмаслик³ маъносига “айнал яқин” да шубҳа йўқ. Кўнгилнинг поклиги ва банда билан ғайб олами орасидаги пардаларнинг кўтарилиши оқибатида ҳосил бўлган бу илм, мута-вассит (ўрта ҳолдаги) солиқлар илми бўлиб, “шухуди тавҳид” мартабасидагиларга хос.

в) **ҳаққал яқин**: банданинг сифати Ҳақ сифатида фоний бўлиб, илм, шухуд ва хол жиҳатларидан Ҳақ билан боқий бўлишидир. Ҳаз-

¹ Сулламий. ал Фарқ байна илмиш шариа вал ҳақиқа, вароқ 139 б - 142 а, Оташ С. ў.а. 182-б.

¹ Анқаравий И. ў.а. 204-б.

² ў.а. 205-б.

рати Али “хаққал яқин”ни бундай таърифлаган: “Хаққал яқин азал тонгидан чиққан бир нур бўлиб, унинг асарлари тавҳид ахлининг баданлари устида кўринади”.¹ Бу мартаба “яқин”ни ўйлаш кулфатидан ҳам қутулиб, хаққал яқинда фоний бўлмоқ, яъни яқин сифатини Ҳақ илмида фоний қилиб, Ҳақнинг илмига, Муғлақ вужуднинг нурига эга бўлмоқдир.² Мунтахий солиқларнинг, яъни “вусул” мартабасига эришиб, фано филлоҳ ва бақо биллоҳ мақомларини қўлга киритганларнинг илмидир. Яъни бу илм “вужудий тавҳид” мартабасидагилар илмидир. Илмларнинг энг бебахоси ҳам шу. Бу илм эгалари ҳеч қачон хато қилмайдилар. “Яқин”нинг бу даражаларини шундай мисол билан тушунтирайлик: Каъбатуллоҳни ҳеч кўрмасдан, бошқалар айтган маълумот орқали у ҳақда пайдо бўлган билимга “илмал яқин”, шахсан Маккага бориб, Каъбани кўриш орқали олинган билимга “айнал яқин”, Каъба ва у ерда қилинган тавоф, ибодатлар замиридаги илохий сирлар ҳақида Аллоҳ томонидан банданинг кўнглига бахш этилган билимга “хаққал яқин” дейилади. Мазкур илмларнинг биринчисига “муходара”, иккинчисига “мукошафа”, учинчисига “мушоҳада” илми дейилади. Булар тартиб билан авомга, хосларга ва хосларнинг хосларига оид билим турларидир.³

Сўфийлар “маърифат” деган илм - хаққал яқин туридаги илмдир. Нажмиддин Кубро маърифат ўзи билан муҳаббатни олиб келишини, яъни муҳаббат маърифатга асосланишини таъкидлайди.⁴

Ботиний илми эгалари Муҳаммад а.с. нинг илмига ворис бўлганлардир. Чунки улар ҳам Расулуллоҳнинг ваҳий олгани каби илмларини илхом йўли билан бевосита Аллоҳдан оладилар. Ўқиб, тинглаб билвосита илм олганлар илмда унинг вориси бўлолмайдилар. Чунки уларнинг илмлари орасида мохиятан фарқ бор. Суллабий бу илмга эга бўлганлар ҳақида бундай дейди: “Ҳақиқий олимлар шундай кишиларки, рухан ғайбнинг ғайбидан, сирнинг сирридан воқиф бўладилар. Аллоҳ уларга илм денгизидан етарлича берган. Ҳар бир харфнинг замиридаги маъно хазинасини улар очган ва ҳукмини ҳам айтишган”.⁵

Сўфийлар фикрича, ботин илми соҳиблари ғайбдан хабардор бўладилар. Бу эса уларнинг ўзларидаги башарий сифатларини кечиб ўтиб, Ҳақнинг сифатларига эришганлари туфайлидир. Шу боис, уларнинг ғайбдан хабардор бўлиши “ғайбни Аллоҳдан бошқа ҳеч ким билмайди” асосига зид эмас. Чунки улар Ҳақнинг кўзи билан кўрадилар. Унинг илми билан биладилар. Унинг кўзи билан қараганлари

¹ ў.а. 205-6; Айний М. А. ў.а. 248-6.

² ў.а. 205-6.

³ Кубро Н. ў.а. 128-6.

⁴ ў.а. 129-6.

⁵ Суллабий, Ҳақойиқ, 18а, вароқ; Оташ С. ў.а. 183-6.

боис узоқлик билан яқинлик улар учун бир хил бўлади, моддий тўсиқлар ўртадан кўтарилади. Чунончи, Мухаммад а.с.: “Мўъминнинг фаросатидан қўрқингиз, чунки у Аллохнинг нури билан қарайди”¹ деганлар. Аммо бу кишиларнинг ғайбга оид илмлари чекланган бўлиб, Аллох уларга нимани билдирса, шуни биладилар. Бу улар учун Аллохнинг бир лутфи бўлиб, ўзлари эгаллаган сифат эмас. Шу жихатдан қараганда, ғайбни билгувчи фақат Аллох экани маълум бўлмоқда.²

5. ВАҲДАТИ ВУЖУД (ТАСАВВУФ ФАЛСАФАСИ)

Тасаввуф тарихига назар ташлаганимизда шуни кўрамизки, дастлаб амалий томони кучли бўлган, зуҳд ҳаёти моҳиятига эга бўлган тасаввуф, хижрий II-ва III-асрларда назарий шакл ола бошлади. Шундан сўнг тасаввуф фақатгина зуҳд ҳаёти эмас, балки айни вақтда бир дунёқарашга айланади. Машхур сўфийларнинг ёзган асарларида диний, фалсафий ва метафизик масалалар ҳақидаги қарашлар қайд этилади. Бу орада тасаввуфга “кашф” ва “илхом” янги билим манбаи сифатида кириб келди, ашённинг ҳақиқатини, Аллохнинг зот ва сифатларини ва шунга ўхшаш метафизик масалаларни изоҳлашда энг ишончли билим манбаи деб қабул қилинди. Сўфийларнинг ўз ички тажрибаларига суяниб, бу мавзуларда қилган изоҳлари мустақил бир тасаввуф фалсафасининг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Бу фалсафа аввалроқ изоҳлаганимиздек, “тавҳид” масаласида учта хусусият бор деб талқин этади: а) вахдати қусуд: банда ўз иродасини Аллохнинг иродасига боғлаши, ҳар нарсанинг орқасида Унинг иродасини кўришидир. Бунда Аллоҳ-олам иккилиги ҳақида сўз юритилади. б) вахдати шухуд: рухоний (психологик) бир ҳол сифатида оламда мавжуд ҳар нарсада Аллохни мушоҳада этмоқ. Бунда ҳам Аллоҳ-олам иккилиги бор. в) вахдати вужуд: ирода ва мушоҳадада бўлганидек, борлиқ жихатидан ҳам бирлик қабул қилинган бу босқичда Аллохдан ташқари бирон борлиқнинг ҳақиқатда мавжуд эмаслиги тан олинган. Сўфийларга кўра, бу тушунча “тавҳиднинг энг сўнг эришилади-ган ва энг мукаммал холидир”.³

Ибн Арабийдан аввалги сўфийлар тавҳиднинг бу хусусиятларидан ҳар бирига ишора этувчи сўзлар айтишган. Аммо тасаввуфий тушунчани тавҳид ва бошқа мавзуларга доир тартибли бир фалсафа холига келтирган Ибн Арабийдир. У бошқа маданият ва фалсафалардан ҳам фойдаланган ҳолда, барча изоҳларига диний ҳужжатлар-

¹ Ажлуний, ў.а. I-ж, 41-б. (80-ҳадис).

² Оташ С. ў.а. 183-185-б.

³ док. Хайри Бўлаё. Туркияда рухпараст ва моддапараст қарашлар кураши. Ист.: 1967, 171-172-б; Измирли И.Х. ў.а. I-ж, 103-104-б.

дан далил келтириб, қисқача “вахдати вужуд” номи берилган тасаввуф фалсафасини ишлаб чиққан.¹ Бу фалсафа кейинчалик тасаввуф ва тариқат мухитларида кенг миқёсда қабул қилинган. Шунинг учун Ибн Арабийнинг асарлари бугунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда, ҳатто уларга шарҳлар ҳам ёзилган. Имом Раббонийнинг бу фалсафани танқид қилиб, “вахдати шуҳуд” фалсафасини илгари муриши нақшбандия тариқатидан ташқари бошқа тариқатларга катта таъсир ўтказмаган. Ибн Арабий тасаввуф мухитларида хануз фикрлари ишонарли саналган энг кучли олим бўлиб келмоқда. Энди “вахдати вужуд” фалсафасининг асосий хусусиятларини кўриб чиқайлик:

А. ЗОТ-СИФАТ МУНОСАБАТИ.

Вахдати вужуд фалсафасини яхши англаш учун сўфийларнинг Аллоҳ ҳақидаги қарашларини яхши билиш керак. Уларнинг фикрича, Аллоҳнинг зот ўлароқ субъектив бир борлиғи борки, бу жиҳатдан У зоти билан қоимдир, бирдир, вожибдир, қадимдир, азалийдир; кўпайиш, бўлиниш ва ўзгариш қабул этмайди, шаклий сурати йўқ. Сўфийлар шу жиҳатдан Унга Мутлақ вужуд, Зоти хувият, Мутлақ Амо сингари исмлар кўйганларки, ягона ва холис борлиқ демакдир. Аллоҳ бу жиҳати билан ҳар қандай изоҳ ва таърифдан покдир.² Аллоҳнинг объектив ва борлиқлар олами (муқавванот) билан муносабатли жиҳати ҳам бор. Аллоҳнинг исм ва сифатлари шу жиҳатга боғлиқ бўлиб, борлиқ оламида тажалли этмоқда. Коинотдаги ҳар қандай воқелик Аллоҳнинг маълум бир жиҳатига алоқадордир. “У зот ҳар куни иш-амалдадир”³ ояти бунга ишорадир. Аллоҳ зоти жиҳатидан борлиқлар оламига нисбатан бир ойна кабидир. Ҳар нарса унда кўринади; исм, феъл ва сифатлари жиҳатидан ҳам борлиқлар олами У кўринган бир ойна мақомидадир. Борлиқлар олами У билан қоимдир. Демак, Аллоҳ зоти жиҳатидан ягона борлиқдир ва бутун мавжудотнинг ўзагини ташкил қилади. Оламда ҳамма нарса Унинг зоти билан қоимдир. Ундан ташқаридаги борлиқлар, Унинг исми, феъл ва сифатларининг тажаллиларида иборат бўлиб, аслий қоим борлиқлари йўқ. Ҳақиқий вужуд Аллоҳга оиддир. Ортиш ва кўпайиш вужуднинг кўринишларида бўлиб, Ҳақнинг зоти бундан мустаснодир. Бу фалсафага кўра, Аллоҳ мутлақ Зот эътибори ила Ҳақ; муайян бўлиши жиҳатидан оламдир...⁴ Шундай экан, Ҳақ оламнинг ботини ва асоси, олам эса Ҳақнинг кўринишидир.¹ Мутлақ вужуд-

¹ Ибн Арабийнинг ўзи бу таъбирни ошкор ишлатмай, ундан кейин унинг фалсафасига бу номни берганлар.

² Эртуғрул И. Ф. Вахдати вужуд ва Ибн Арабий, Ист. 1928, 4-6; док. Мухаммад Байроқдор, Ибн Арабийда воқелик ва борлиқ ҳақида тасниф // Анқара уни. Илоҳиёт факул. мажмуаси. №XXV, Анқ. 1981, 349-350-б.

³ Раҳмон - 55:29.

⁴ Жумладаги фикрни мажозий маънода тушуниш керак. (тарж.)

нинг бир зотий ва асмой камоли бор. Зотий камоли - бошқа нарса тасаввур қилинмасдан, Аллохнинг нафсига, нафси учун ва нафси билан зухуридир. Бу зухур муфассал (тафсилотли)нинг мужмалда (мух-тасарда) зухури кабидир. Асмой камоли эса хорижий кўринишда зухуридир. Бу зухур мужмалнинг муфассалда кўриниши кабидир.²

Мутасаввифларга кўра, Аллохнинг исм ва сифатлари кўп ва уларнинг ҳар бири Зотнинг мартабаларидир. Унинг зоти, зотига нисбатан эътиборли бўлган бу исм ва сифатлар билан турли суратларда тажалли этади. Аллохнинг беҳисоб исм ва сифатлари бўлиш билан бирга аслий сифатлари еттитадир: хаёт, илм, ирода, таквин (ёки қудрат), самиъ, басар ва калом. Буларга Аллох камол сифатлари дейилади. Исм зот эътибори билан мусаммонинг айна ўзи, хусусий маъно жиҳатидан эса ғайридир. Сифат зухур этган пайтда исм бўлади. Яъни, сифат исмнинг ботини, исм сифатнинг зоҳиридир. Зот эса сифатнинг ботини, сифат эса зотнинг зоҳиридир. Исм ашёнинг ботини, ашё эса исмнинг зоҳиридир. Шунга кўра, Зот ўз навбатида сифат, исм ва ашё шаклида тажалли этмоқдадир. Илохий исмларнинг кўпи Зотга, сифатга ва феълларга оид маъноларни ўзларида жамъ қиладилар. Масалан, Раб исми собит, малик, муслих маъноларини ўз ичига олади. Буларнинг биринчиси Зотга, иккинчиси сифатга, учинчиси эса феълга оиддир.³

Яна мутасаввифларнинг айтишларича, Аллохнинг хаёт, илм, ирода, қудрат каби сифатлари ҳам махлуқотда мавжуд. Аммо бу сифатлар Жаноби Ҳақда мукамал экан, махлуқотда уларнинг қобилиятига кўра фарқли, нисбий даражалардадир. Сувнинг асли бир бўлгани холда жойлашган жойига қараб ширин, чучук ва хоказо бўлгани каби.⁴

Ваҳдати вужудда тавҳиднинг уч мартабаси эътироф этилган:

1. Тавҳиди афъол: бу мартабада ориф-инсон, малак ва шайтондан содир бўлган феълларни мосивога эмас, Аллохга нибат этади. Бу ваҳдати қусудга зид келади. 2. Тавҳиди сифат: орифнинг барча сифатларни мосивога эмас, Аллохга нисбат этишидирки, бу ҳам ваҳдати шухудга зид келади. 3. Тавҳиди зот: борлиқ сифатида фақатгина ёлғиз Зот (Аллох)ни ва Унинг турли мартабалардаги тажаллиларини кўрмоқ, шу аснода мосиводан “борлиқ”ни сургун қилишдир.⁵ Бу эса ваҳдати вужуддир.

¹ Эртуғрул И. Ф. ў.а. 5-б.

² ў.а. 26-б.

³ ў.а. 27-28-б.

⁴ док. Бўлай Х. ў.а. 256-257-б.

⁵ Эртуғрул И. Ф. ў.а. 32-б.

Тавҳиднинг бу мартабалари ҳолга алоқадор бўлиб, ориф руҳи камолга эришгани сайин буларнинг ҳар бирини навбатма-навбат завқ орқали идрок этиб камоли нихоясига етганида тавҳиди зот мартабасига эришади.

Б. АЛЛОҲ-ОЛАМ МУНОСАБАТИ

Ибн Арабийнинг фикрича, коинот илоҳий севги ва зотий ишқнинг¹ зарурати сифатида шахси аниқ борлиқлар ҳолида зот жиҳатидан ягона борлиқ бўлган Аллоҳнинг тажаллисидан бошқа бир нарса эмас. Бу эса оламда исм ва сифатлар билан борлиқдан борлиққа ўтиш, доимий ва ҳар лаҳза янгиловчи хусусияти бўлган бир воқеликни ифодаламоқда.²

Унингча, оламдаги турланиш ва кўпайиш мутлақ номаълумлик мартабасидаги Зоти аҳадиятнинг “борлиқ” миқёсидаги кўринишидан иборатдир. Аллоҳ зоти жиҳатидан азалда бор эди ва Ўзи билан бирга ҳеч нарса йўқ эди. Аммо У илоҳий исмларини ўзида мушоҳада этишни тилади. Чунки қудратсиз Қодир, ризқсиз Раззоқ... сифатлари маъносиз ва қиймати йўқдир.³ Шунинг учун зот мартабасидан, турли босқичлардан ўтиб, борлиқлар оламини яратди. Шундай қилиб, уларни ўзига ойна қилди, ўз камолини ва жамолини томоша қилди. Ибн Арабийнинг фикрича, коинот Аллоҳдан чиққан, аммо Аллоҳ билан айнан бир моҳиятда эмас. “Мумкин” борлиқлар олдин йўқ бўлиб, кейин Аллоҳдан содир бўлгандир. Бироқ бу, парчанинг бутундан ажралиши каби, бир ажралиш билан пайдо бўлиш эмас. Шундай бўлса эди, булар борлиқдан борлиққа чиққан ва азалда ўз-ўзи билан қоим бир борлиққа эга бўлган бўлардилар.⁴

Ибн Арабийга кўра, Аллоҳ оламини ва бутун яратилганни қандай шаклда яратишни азалий илми билан биларди. Бу илми бошқасидан олмади. Чунки ўзидан бошқа бир борлиқ йўқ эди. Шундай экан, оламдаги мавжуд ҳамма нарса яратилмасдан аввал Унинг азалий билимида билқувва мавжуд эди. Аллоҳнинг зоти каби бу хусусдаги билими ҳам ўзининг бир сифати ўлароқ қадим ва азалийдир. Махлуқот яратилишидан олдин Аллоҳнинг азалий илмидаги шаклга “аённи собита” дейилади.⁵ Ибн Арабий фикрича, аённи собита, яъни Ал-

¹ “Яширин бир ҳазина эдим...” хадиси қудсийни эслаш керак.

² док. Байроқдор М. ў.а. 351-352-б.

³ Ибн Арабий, Футухотил Маккия, 1-ж, 155-б.

⁴ Оташ С. ў.а. 101-б.

⁵ Саййид Шариф Журжоний “аён-и собита”ни бундай таърифлаган: “Аён-и собита, илм-и илоҳийда мумкинотнинг тан олинисидан иборатдир. У илоҳий исмларга оид ҳақиқатларнинг суратларидир. Аён ва арвоҳ, соя шаклидаги бир вужуд билан мавжуддир”. “Таърифот”, Ист.: 1300, 19-б; Бу ҳақда яна қаранг: Сунар Ж. ў.а. 49-51-б; Афибий. Ибн Арабийнинг тасаввуф фалсафаси, 56-60-б.

лохнинг илмида мавжуд бўлиши жихатидан олам қадимдир.¹ Оламда яхши-ёмон, зулм-марҳамат, зулмат-нур сингари бир-бирига зид нарсаларнинг борлиғи ҳам бир илохий хикматга асосланади. Бу зиддиятлар соясида Аллоҳнинг ҳам жамол сифатлари, ҳамда жалол сифатлари тажалли этмоқдадир.²

Ҳақиқий вужуд бир бўлиши билан бирга оламдаги тажаллиларнинг ва махлуқотнинг бир-биридан фарқли бўлиши махлуқот қобилиятларининг фарқлигидандир. Аллоҳ бир махлуқини қайси қобилиятда тақдир этган бўлса, у шу тарзда вужуд топади ва Зоти Илохийни ўз қобилиятига кўра акс эттиради. Бунини шундай тушуниш мумкин: деворларида қинғир-қийшиқ холда кўпгина ойна осилиб турган бир хонага кирган киши, ҳар бир ойнада фарқли шаклларда кўринади. Ҳолбуки, кишининг ўзида ўзгариш ва камчилик йўқ.³

Ваҳдати вужудчилар Аллоҳ-олам муносабатини изоҳлар экан, борлиқлар оламини қай тарзда яратилгани ҳақида “ваҳдати вужуд” назариясига уйғун тарзда шарҳлар келтиришган. Уларнинг фикрларича, оламнинг яратилиши бир неча мартабалардан ўтиб рўёбга чиққан. Бу яратилиш мартабалари “хазароти хамса” (беш илохий хазрат), “таназулоту саб’а” (етти рухий эниш) дея номланиб, ба тафсил изоҳланган. Энди унинг асосларини кўриб чиқайлик:

А. Таназулоту саб’а.

1. Ла таъаййун мартабаси: Ҳақ вужуди бу мартабада ҳар қандай чекланишдан йироқ. Шунинг учун бу мартабага “аҳадият”, “мутлақ ғайб”, “итлоқ”, “мутлақ амо”, “вужуди махз” (фақатгина вужуд), “уммул китаб”, “ғайбларнинг ғайби”, “зоти илохия” каби исмлар берилган. Бу мартаба Аллоҳнинг зот мартабасидир. Унинг зоти эса асло билинмайди. Бу мартабада Унинг исми Аҳад. Жаноби Ҳақ бу мартабада хануз исм ва сифатлар мартабасига тушмагани учун, барча исм ва сифатлари Зоти улухиятида йўқ эди. Бу мартабада бутун нисбат ва ходисалар фақат Зотнинг ўзидир.

2. Илк таъаййун мартабаси: бу мартаба Зоти илохийнинг борлиқ сахнасига нузуд қилиш жихатидан илк ҳаракатини ифодалайди. Аллоҳ бу мартабада Зотини, сифатларини, исмларини ва бутун мавжудотни бир-биридан ажратмай, ижмолий ўлароқ биледи. Бу ерда воқеликнинг илк бошланиши ҳақида гап кетаяпти. Бу мартабага “ваҳдат”, “мутлақ ваҳдат”, “Ҳақиқати Муҳаммадия”, “хувият”, “мутлақ

¹ Ибн Арабий, у.а. 1-ж. 153-154-б.

² Кўнўвий Садриддин. Ижозул басн. 109^в вароқ. (Кўнў. Юсуф оға кутубхонаси, №7)дан С. Оташ, ў.а. 100-101-б.

³ Эройдин С. ў.а. 125-б.

* таъаййун - юзага келиш, пайдо бўлиш, ошкор бўлиш. маълум бўлиш маъноларини билдиради.

илм” каби номлар берилган. Бу мартабада У - “Аллох” - Жамил исми билан номланган.

3. Иккинчи таъаййун мартабаси: бу мартабада Аллох, Зотини, сифатларини ва мавжудотини бир-биридан ажратган ҳолда (тафсилий) биледи. Бу мартабада илм суратлари бир-биридан бўлак бўлганидан ва бу суратлар илохий сифатларнинг суратлари бўлганидан, уларга “воҳидият”, “аъёни собита” ва “хақиқати инсония” дейилади. Бу суратлар имкон доирасида борлиқларнинг хақиқатлари ва таянчларидир. Илк таъаййун мартабаси бу мақомнинг ботини, бу эса унинг зоҳиридир.

4. Рухлар олами мартабаси: Бу мартаба Зоти Илохийнинг латифлигини бир даража йўқ этишидан иборат. Бу мартабада ҳар бир рух ўзини, ўз мислини ва ўзининг бошланиши бўлган Ҳақни ўраб олган. Бу мақом эса иккинчи таъаййун мартабасининг зоҳири, у эса бунинг ботинидир.

5. Мисол олами мартабаси: Бу мартаба ҳали парчаланиш ва ажралишни билмайдиган латиф мураккаб ашъдан иборат. Бу мартабада рухлар оламидаги ҳар нафар жисмлар оламида шаклга кирди. Бу мартабага “хаёл олами” ҳам дейилади.

6. Шаҳодат олами мартабаси: Бу мартаба жисмлар олами бўлиб, парчаланадиган ва ажраладиган қаттиқ ва қоришиқ ашъдан иборат.

7. Шу ергача айтилган барча мартабаларни ўзида жо этган “Мартабаи жомиа” мартабаси бўлиб, бу мартаба инсондир. Инсон хоҳ нуроний (латиф) бўлсин, хоҳ моддий (қаттиқ) бўлсин, барча мартабаларни ўзида жам этган. Аммо бу ерда айтилаётган инсон сўфийлар англаган маънодаги Инсони Комилдир. Исми Аъзам қандай қилиб Аллохнинг барча исмларини ўзида мужассам этган бўлса, инсони комил ҳам бутун оламларни ўзида жам қилган.¹ Комил инсон билан Аллохнинг исм ва сифатлари мукамал зухур этган ва бошда айтганимиз илохий ирода амалга ошгандир.²

Бу етти мартабадан илк учтаси вужубий ва ғайбий тажаллилари, қолган тўрттаси эса имконий ва шухудий тажаллилардан иборат. 4, 5, 6-марталар навбатма-навбат рухий, мисолий ва жисмоний таъаййун (юзага келиш) ва тажаллилاردир. Жисмоний тажаллилар кўриниб турган оламга тааллуқлидир.³

¹ Юқоридаги комил инсон мавзусига қаранг.

² Эртуғрул И. Ф. ў.а. 15-20-б; Кам Ф. Ваҳдати вужуд. 115-116-б; Кўнук А. А. Фусусл хикам, тарж. ва шарҳи. 4-68-б; Х.Бўлай, ў.а. 257-260-б; Ж.Сунар. Тасаввуф фалсафаси ё ҳақиқий фалсафа. 48-75-б; Я.Н. Ўзтурк. Қуръон ва суннатга кўра тасаввуф. 355-356-б.

³ Арноснӣ А. Рнӯзут тасаввуфия, 153-б.

Баъзилар бу мартабаларни “ҳазароти хамса” (беш ҳазрат) номи билан бешта деганлар. Юқоридаги етти мартабадан иккинчи ва учинчи ҳамда олтинчи ва еттинчи мартабаларни биттадан мартаба ҳисоблаб, қуйидагича санаб чиққанлар: 1. Аҳадият, 2. Воҳидият, 3. Арвоҳ, 4. Мисол, 5. Шаҳодат. Баъзилар бу мартабаларни тўрттага ҳам туширганлар: 1. Лоҳут, 2. Жабарут, 3. Малакут, 4. Носут. Булардан Лоҳут юқоридаги Ла таъаййун, жабарут илк таъаййунинг; малакут иккинчи таъаййун, руҳлар олами ва мисол оламининг; Носут эса шаҳодат олами ва инсонни комил мартабаларининг ўрнини босмоқда.¹ Аслида мазкур таснифлар тамоман нисбийдир. Чунки, “вужуд”нинг мартабаларини маълум саноклар билан чеклаш тўғри эмас.² Чунончи, Абдулкарим Жилий “Маротибул вужуд” асарида бу мартабаларни қирқтага қадар етказган.³

Бу ерда қуйидаги жиҳатни унутмаслик керак: юқоридаги мартабалардан ўтиб борлиқ сахнасига чиққан Зоти Улуҳиятнинг исму сифатларининг мукамал зухур этиш, фитрий жиҳатдан барча мартабаларни ўзида жам этган инсоннинг ҳақиқий нафс ва руҳ тарбиясидан ўтиб “комил инсон” даражасига эришмоғи ила амалга ошади. Шунинг учун бу мартабаларга “сайри нузулий” (тушиш сайри) дейилади. Инсон моддиятнинг панжасидан қутулиб, илохий хувиятига қайта эришуви, яъни “комил инсон” бўла олиши учун босиб ўтган нафс мартабаларига эса “сайри уружий” (юксалиш сайри) дейилади. Чунки, сайри нузулийда латифликдан қаттиқликка, рухийликдан моддийликка қараб ўтиш ҳақида сўз юритилса, сайри уружийда моддийликдан илохий ҳақиқатга юксалиш бордир. Шу жиҳатдан қараганимизда, айтиш мумкинки, сайри нузулийдан мақсад - инсоннинг яратилиши бўлса, инсондан мақсад сайри уружий орқали “инсонни комил” мартабасига эришмоқдир. Шундай қилиб, давр тамомланган ва илохий ирода амалга ошган бўлади.

Кўриниб турибдики, Аллоҳ ҳақида “зот” ва “сифатлар”ни ажратган каломчиларнинг нуқтаи назарлари билан ваҳдати вужуд тушунчасидаги мутасаввифнинг қараши орасида катта фарқ бор. Сўфийлар бу қарашларини оятларга асосламоқда, айниқса, Аллоҳ исмини Қуръонда “зот”, “улуҳият” ва “рубубият” маъноларида ишлатилган

¹ Кўнук А. А. ў.а. 67-б.

² ў.а. 67-б.

³ «Мақтабатул жандий» Қоҳира, йилч кўрсатилмаган. 12-42-б; Еттилик тасниф илк марта тахминан Жамолиддин ал Ҳиндий (1619м. й.в.э.) томонидан “ат Тухфатул мурсата илан набий» деган асарда ёзилган. Бу асарнинг вужуд мартабалари ҳақидаги қисминини Эртуғрул И. Ф. мазкур асарида (15-20-б) шарҳ қилган. “ат Тухфа”ни Абдулғани Наблусий “ал Қавлул матин фи баёни тавҳидил арифин” номи асарида шарҳлаган (Қоҳира, санасиз).

ни боис, оятларни шунга далил келтирмоқдалар. Табиийки, Ибн Арабий бошчилигидаги сўфийларнинг изоҳлари, зоҳир уламоси томонидан қаттиқ қаршиликка дуч келди.¹ Шу билан бирга, ваҳдати вужуд тушунчаси Ислом фалсафасига айрича жонлилиқ бахш этиб, уни бойитди. Чунончи, усмонли давлатининг охирги олимларидан И. Фанний Эртуғрул, Фарид Кам, Шехбендерзода Филибали Аҳмад Хилмий, Мехмед Али Айний ва Аҳмад Авни Кўнуқ кабилар модда-параст тушунча ва ғарб файласуфларига қарши Исломни муваффақият-ла химоя қилар экан, кўпроқ ваҳдати вужуд фалсафасидан фойдаланганлар.²

Ваҳдати вужуд фалсафасининг энг буюк намояндаси бўлган Ибн Арабий Аллоҳдан бошқа борлиқни қабул қилмаган. Унингча, олам ҳам, юқорида изоҳланганидек, Аллоҳ сифатларининг тажаллисидан иборат бўлиб, унинг борлиғи Аллоҳнинг борлиғи билангина қоимдир. Оламнинг борлиғи соядангина иборат.³ Яъни, олам нисбий борлиқ бўлиб, ваҳм ва хаёлдан иборат. Соя эса ўзининг сабабчиси бўлган борлиқнинг вужудидан бошқа бир вужудга эга эмас. Шу ваҳждан мутасаввифлар ашённинг хис ва ақлимизга нисбатан кўриниб турган борлиғига “соя борлиқ” деганларки, бу ваҳмий ва хаёлий борлиқ демакдир.⁴

Ашё хар лаҳза ўзгариб тургани холда бизнинг сезгиларимиз бу ўзгаришларнинг фарқига боришдан ожиз. Масалан, бир инсоннинг ёшлиғи билан кексалиғи орасидаги ўзгаришни сезиш жуда қийин, чунки ўзгариш хар лаҳза содир бўлади. Қор, муз, булут, буғ - хаёлий нарсалар бўлиб, улар сувнинг вужудидан бошқа нарса эмас. Улар турли шароитларда хар хил шаклларга кирган бўлади, холос. Қор, муз ва хоказоларнинг хаёлий воқелиғи шундаки, улар фақатгина зехнда мавжуд нарсалар эмас, балки сезгиларимизга нисбатан ҳақиқатда мавжуддирлар. Фақатгина зехний борлиқлар бўлса эди, улар хаёл қилганнинг йўқ бўлиши билан улар ҳам йўқ бўлган бўлардилар. Ҳолбуки, қор, муз ва хоказолар шароит ўзгариб, сувга айланмагунларича доимдирлар ва зохиран мавжуддирлар. Қор бизни совуқоттиради. Муз юқоридан устимизга тушса, бошимизни ёради. Шундай экан, буларни хаёлий дейиш, ҳақиқатни инкор қилиш демакдир. Мутасаввифларнинг ашёни хаёл ва ваҳм деганлари, ашённинг сезгиларга нисбатан борлигини эътибордан узоқлаштириб,

проф. Мустафо Таҳрали. Фусусил хикам шарҳи ва ваҳдати вужудга доир баъзи масалалар. Кўнуқ А. А., ў.а. XLVII-б.

² Бу ҳақда қаранг: Х. Бўтай, ў.а.

³ Ибн Арабий, Фусусил хикам, тарж. Генчусмон, 73-74-б.

⁴ Эртуғрул И. Ф. ў.а. 8-б.

коинотда тажалли этиш ила бирга зот жихатидан ўзгармайдиган Ҳақнинг вужудидан бошқа бир нарса сифатида кўрмасликларидандир. Шундай экан, олам сезгиларга ва уларга бўйсунган ақлга кўра - ҳақиқий, басират кўзига кўра - ҳаёлийдир. Софистларга кўра, ашённинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Мутасаввифларга кўра эса, ашённинг ҳақиқати бор, бу эса уларда тажалли этаётган Аллоҳнинг борлигидан иборатдир.¹ И. Фанний Эртуғрул, мутасаввифларнинг ашённинг ҳаёлий эканига доир қадимдан олға суриб келган ғояларини бутун Оврүпо табиатшунос олимлари ҳам тасдиқлаганларини айтган ва бунга намуналар ҳам келтирган.²

В. ВАХДАТИ ВУЖУДНИНГ ФОЙДАЛАРИ.

Вахдати вужуд фалсафасини ҳар тарафлама ўрганган И. Фанний Эртуғрул бу фалсафага ошно бўлиш - китобга қўйиладиган фойдалар беришини айтади: 1. Инсон бу фалсафа туйғули ўзининг илохий сифатларга эришганлигини кўради ва ҳақиқий баҳосини англайди. Ўзини танигач, Парвардигорини ҳам танийди-билади. 2. Бу билими орқали яширин ширкдан ҳақиқий тавҳидга эришади. 3. Тавҳидда камолотга эришгани боис, ибодатларида “ихлос” пайдо бўлади. Сўфийларнинг қалбий кашфлари ҳам аслида шу ихлоснинг натижасидир. 4. Бу фалсафанинг фазилатларини фахмлаган кишига мутасаввиб (тушунилиши қийин) оятларнинг маъноси аён бўлади. 5. Вахдати вужуд билан инсон Аллоҳнинг буюклигини ва ўзининг ожизлигини идрок этади. Махлуқотга Ҳақнинг тажаллилари дея боқди ва уларга раҳму шафқат ила муомала қилади. 6. Вахдати вужудга ишонганлар, Аллоҳнинг бирлигини исботлашга уринмайдилар, чунки Ундан бошқа борлиқни бор деб қабул этмайдилар. 7. Вахдати вужуд муроқабасида давом этиш - Аллоҳга эришмоқ учун энг қулай ва қисқа йўлдир. 8. Бугун вахдати вужуд моддапарастлар билан табиат олимларининг фикрларини рад қилиб, уларни ишонтирмоқ учун энг уйғун фикр тизимидир. 9. Вахдати вужудни англаган киши Аллоҳ исм ва сифатларининг тажаллиси бўлган табиатни таниш йўлида янада кўпроқ ғайрат қилади. Чунки Аллоҳнинг зоти маълум эмас. У фақат исм ва сифатлари билангина маълум. Табиатни тадқиқ этиш ҳам инсонни дунёда ва охиратда саодатли қилади.

И.Ф. Эртуғрул вахдати вужуднинг ушбу фойдаларини айтгач, бу фалсафани яхшилаб тушунган киши унинг Исломни йўқ қиладиган бир эътиқод эмас, аксинча ҳақиқий тавҳид эканини англаши, аммо уни ҳар ким ҳам тушунолмаслиги, шу сабабдан вахдати вужуд хос кишиларга оид бир эътиқод экани, авом аҳли уни нотўғри тушуниб, шариатга зид иш содир этиб қўйиши мумкинлигини, шунинг

¹ ў.а. 10-б.

² ў.а. 11-12-б.

учун авом аҳли ақоид китобларида қайд этилганидек, “Аллох макондан муназзах (холи)дир” деб фақат ибодатлари билан машғул бўлиши лозимлигини таъкидлаган.¹

Г. Ваҳдати вужуднинг танқиди.

Илк сўфийларда юқорида айтилган тарзда ваҳдати вужуд этиқоиди мавжуд эмасди. И.Ф. Эртуғрул Боязид Бастомийни, Жўнайд Бағдодий ва Абдулқодир Гилоний каби мутасаввифларни ваҳдати вужудга ҳам-фикр деб исботлашга уринса-да, бу мутасаввифларнинг Ибн Арабий каби ваҳдати вужуд этиқоидида бўлмаганликларини Никольсон ва Массигнон сингари тадқиқотчилар кўрсатиб беришган.² Мансур Халлож ҳам шулар қаторидадир.

Илк сўфийлар Ғарб ва Шарқ фалсафаларидан таъсирланмаганлар. Зотан улар фалсафани хушламай зоҳидона яшашга кўпроқ аҳамият берганлар. Фалсафий асарларнинг таржима қилиниб, Ислом жамиятларида тарқалганидан кейингина мутасаввифлар бу фалсафалардан таъсирланганлар. Нихоят Ибн Арабий Ғарб ва хинд фалсафасини ўрганиб, баъзи мавзуларда улардан фойдаланган ҳолда, ваҳдати вужуд деган тасаввуф фалсафасига асос солган. Ваҳдати вужудга қарши чиққанлар уни пантеизмда айблаганлар. Ҳолбуки, пантеизм билан ваҳдати вужуднинг ўхшаш томонлари кўп бўлса-да, аслида бир-биридан батамом ўзгача тизимлардир. Пантеизмда Аллох билан ашё бир деб қабул этилса, ваҳдати вужудда бундай эмас, балки зот жихатидан Аллохнинг ҳамма нарсадан алоҳида ва ягона борлиқ экани, мосивонинг эса Унинг исм ва сифатларининг тажаллиларидан иборат бўлиб, зотий борлиқлари йўқлиги илгари сурилган. Мосивонинг борлиги йўқ экан, “хулул” (эврилиш) ва “иттиҳод” (бирлашиш)дан сўз очишнинг хожати йўқ. Буларнинг бўлиши учун бирдан ортиқ борлиқ бўлиши керак. Пантеизм Исломдаги “ваҳдати мавжуд”, “вужудия”, “вужудийлик” таъбирларига тўғри келади. Пантеизм билан ваҳдати вужуднинг бошқа-бошқа эканини И.Ф. Эртуғрул “Ваҳдати вужуд ва Мухйиддин Арабий”, Фарид Кам эса “Ваҳдати вужуд” асарларида исботлашга уринганлар. “Маснавий” ва “Фусусил хикам”ни шархлаган А.А. Кўнук эса бу икки фикр тизими орасидаги фарқларни аниқлаган.³ Жўмладан, унинг айтишича, шарқшунослар бу икки фикр тизимини бир хил деб қабул қилиб, хато қилганлар. У Ибн Арабийнинг “Футухот”ида ўрин олган “Поқлаймон ул зотники, ашёни изхор этди, холбуки у зот ашённинг ўзидир” жумласини, яна “Футухот”дан олинган “У зоти Ҳақ зухур-

¹ ў.а. 96-99-б.

² Оташ С. . ў.а. 115-116-б.

³ Кўнук А. А. Маснавий шарҳи, Муқаддима, 25-27-б; М. Таҳрат, ў.а. LXIII - i.XIII бет.

да хамма нарсанинг ўзидир. Уни поклайманки, ашённинг зотларида ашённинг ўзи эмас. Балки У Удир ва ашё ҳам ашёдир” жумлалари билан изоҳлагач, бундай дейди: “Шарқшунослар бу сўзларни тушунмасдан, уларни вужудия файласуфлари деб ўйлайдилар. Нафақат шарқшунослар, балки мадрасаларда йиллаб Қуръон ва хадисдан дарс олган домлалар ҳам бу сўзлардаги назокат-хикматни англашга ожизлик қилганлар”.¹

Бу масалада пантеизмнинг ақл маҳсули бўлган бир фалсафа эканини, холбуки ваҳдати вужуд ақлий далил билан эмас, қалбий мушоҳада, завқ ва ҳол билан эришилган бир “ирфон” бўлиб, ақлий бир назария эмаслигини доимо назарда тутиш керак. Яъни, ваҳдати вужудга эришмоқнинг йўли ақлий ва китобий эмас, сайру сулук натижасида “фано” мартабасига эришмоқдир.²

Ваҳдати вужуднинг намояндалари бу масала устида тўхталар экан, унинг “хулул” ва “иттиҳод” каби ботил тушунчаларга алоқадор эмаслигини баён этганлар. Жалолиддин Румий бир рубойида буни шундай тушунтиради: “Банда ўзидан “фонийи мутлақ” бўлмагунича тавҳид унинг наздида амалга ошмайди. Тавҳид, Ҳақнинг банда вужудига кириши эмас, балки сенинг мавҳум вужудингдан йўқ бўлишингдир. Акс ҳолда беҳуда сўзлар билан ботил Ҳақ бўлиб қолмайди”.³ Чунончи, “Футухоти Маккия” бўйича жуда жиддий тадқиқот олиб борган проф. Н. Каклик ҳам Ибн Арабийнинг мавзуга алоқадор баъзи сўзларини нақл этгач, “Таносух, хулул ва иттиҳод каби мавзуларда Ибн Арабий ҳеч қачон тухматга лойиқ эмас. Чунки (Исломга тўғри келмагани учун) ўзи ҳам бу назарияларни рад этган”, дейди.⁴

Аллома Жалолиддин Суйутий ҳам сўфийлар “ваҳдати вужуд” назариясини хулул ва иттиҳод сифатида баҳоламасликларини, унинг ҳақиқий тавҳид эканига ишончи комил эканини айтган. Тадқиқотчи Мохир Из эса Суйутийнинг “ал Ҳавий лил фатово” асаридан ушбу сўзларни нақл этган: “Баъзи сўфий муҳаққиқларнинг сўзлари орасида иттиҳод сўзига дуч келасиз. Бу ердаги иттиҳод лафзи тавҳид ҳақиқатида ишоратдир. Тавҳидда муболағадир. Асосан тавҳид - воҳидни ва аҳадни билишдир. Йўлдан адашганлар бу маънони англамайдилар. Иттиҳодни хулул маъносида англаганларнинг фикри ақлан, шаръан, урфан рад қилинган-лаънатлангани каби, анбиё, авлиё ва машойихи сўфиянинг ва ҳоказо уламанинг ижмол (хулоса-қарор)и бирла ҳам мардуд-лаънатлангандир. Бу мардуд сўз фақатгина ғалаёнчи тоифанинг, яъни илмга асосланмаган ва Вожиб таоло ҳақида му-

¹ Кўнук А.А., ў.а. 27-28-б.

² Тахрали М., ў.а. LXIII - LXIV-бет.

³ Кўнук А.А., ў.а. 27-б.

⁴ Каклик Н., Футухоти Маккийя, II-ж. (бўлим А), 76-77-б.

каммал бир фикри бўлмаган, кўр-кўрона билимига суянадиган гуруҳнинг ҳақиқат-и илмия олдида айтган қийматсиз сўзларидан иборатдир”.¹

Ибн Арабийдан кейин ваҳдати вужуд фалсафаси кўпчилик томонидан тан олинди, “Фусусил хикам” кўп мароталаб шарҳ қилинди, бу назария тўғрисида қанчадан-қанча китоблар битилди. Шу билан бирга бу назарияни билиб-билмай рад этганлар ҳам кўпчиликни ташкил этади. Бу назариянинг энг эски ва энг кучли душмани Ибн Таймия (м. 1328й. в.э.) бўлиб бу мавзуга ўз муносабатини “Ибтолу ваҳдати вужуд”, “Ҳақиқату мазҳабил иттиҳадийин ва ваҳдатил вужуд” каби рисола-ларида билдирган. И.Ф. Эртуғрул ўзининг “Ваҳдати вужуд ва Мухйиддин Арабий” асарида Ибн Таймиянинг танқидларига жавоб берган.² Ибн Таймиядан бошқа баъзи олимлар ҳам ваҳдати вужудга қарши чиққанлар. Қуйида уларнинг исм ва асарлари рўйхатини хавола этамиз:

1. Ахмад Носирий (1412м.й.в.э.): “Фасоду ақидати Ибн Арабий”.

2. Мухаммад Алоуддин Бухорий (1438м. й.в.э.): “Фазийхотул мулҳидин ва насихатул мувахҳидин” (Бу асар Саъиддин Тафтазонийга нисбат этилган).³

3. Мансур ибн Ҳасан Қозируний (1456м.й.в.э.): “Хужжатус сафаратил барара алал мубтадиатил фажаратил кафара фи нақдил Фусусил Ибн Арабий”.

4. Бурхониддин Иброҳим Букоий (1480м.й.в.э.): “Тахзирул ибад мин ахлил инад би бидъатил иттиҳад” ва “Танбиҳул ғобий ало тақфири Ибн Арабий”.

5. Иброҳим Ҳалабий (1545м.й.в.э.): “Нийматуз зариа фи нусратиш шариа” (туркча).

6. Мухаммад ибн Бадруддин (1768м.й.в.э.): “Ар радд аъла Ибн Арабий”.

7. Алиййул Қори (1605м.й.в.э.): “Фаръул авн муддаи имани Фиръавн”.⁴

8. Ибн Холдун (1405м.й.в.э.): “Шифоус соил ли тахзибил масоил”.

9. Мустафо Сабри: “Мавқифул ақли вал илми вал олам” (тўрт жилдлик бу асарнинг учинчи жилдида ваҳдати вужуд кескин қораланган унга қарши ваҳдати шухуд химоя қилинган). Миср, 1950.⁵

¹ Из М. , ў.а. 251-б.

² Эртуғрул И. Ф. ў.а. 231-252-б; Бу ҳақда қаранг: М. Кара, Ибн Таймийяга кўра Ибн Арабий, Бурса, илмий иш, 1980.

³ Эртуғрул И. Ф. ў.а. 101-102-б; Тафтазонийга нисбат қилинган бу асардаги танқидларга Эртуғрулнинг жавоблари учун: ў.а. 101-106-б.

⁴ Алиййул Корининг ваҳдати вужуд ҳақидаги танқидларига Эртуғрул батафсил жавоб берган: ў.а. 167-231-б.

⁵ Кара М. Тасаввуф ва тариқатлар тарихи, 243-244-б.

Усмоли давлатининг сўнги паллаларида ваҳдати вужуд назариясини химоя қилганлар бўлганидек, уни қораловчилар ҳам чиққан: олмалилик М. Ҳамди Ёзир¹ билан измирлик Исмоил Ҳаққийни бунга мисол келтириш мумкин.

Ваҳдати вужуд баъзи мутасаввифлар томонидан ҳам ганқид қилинган. Масалан, бу назарияга тарафдор бўлган Абдураззоқ Кошонийга қарши ўлароқ, унинг замондоши, машҳур муфассир ва мутасаввиф Алоуддавла Симноний бу назарияни “куфр” деб қабул қилган ва тасаввуфда охириги мартаба - бандалиқдир, деган.² Аҳмад Руфойи “ал Бурхонул муайяд” асарида бундай дейди: “Ҳалложнинг “Мен Ҳақман” деганини нақл қиларлар. Ваҳми билан хато қилибди. Агар Ҳақ узра бўлганида эди “Мен Ҳақман” демаган бўларди. Ваҳдати вужудни эслатувчи бир шеърни унга бағишлаганлар. Ваҳми уни холдан холга судраган. Яқинлиги ортиб, аммо кўрқуви ортмаган киши тузоққа тушади. Бундай сўзлар сўзлашдан ўзингизни тийинг. Чунки бундай сўзлар ботилдир.”³

Айрича, нақшбандия тариқатининг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд Ибн Арабийнинг фикрларини тан олган ва “Рисола фи ваҳдатил вужуд” асарида бу назарияни ёқлаб чиққан.⁴

Ибн Арабийнинг ваҳдати вужуд фалсафасини энг жиддий ва тизimli равишда танқид қилган Имоми Раббоний (1624м.й.в.э.) бўлиб, бу назарияга қарши ўзининг ваҳдати шуҳуд ғоясини илгари сурган. Энди ваҳдати шуҳуд ҳақида ҳам қисқача тўхталамиз.

Д. ВАҲДАТИ ШУҲУД.

Ваҳдати вужуд назариясида, оламдаги борлиқларга “вужуд” дея нисбат бериб бўлмайди, улар бир соядек борлиқлар бўлиб, ягона ҳақиқий вужуд-Ҳақнинг вужудидир, борлиқлар олами (мукавванот) ни Ҳақдан бўлак мустақил “вужуд”лари йўқ, хуллас, вужуд хусусида Аллоҳ-олам дея ажратилмайди, олам - Аллоҳнинг исм ва сифатлари тажаллисидан иборатдир, деган ғоя асосдир, биз буни юқорида кўриб чиққандик.

Имоми Раббонийнинг “ваҳдати шуҳуд” назарияси ҳам бу назарияга ўхшашлиги билан бирга ўзак масаллада ундан айричадир. Имоми Раббоний отасининг изидан бориб, аввал ваҳдати вужуд назариясини қабул қилгани, аммо шайхи Муҳаммад Боқийнинг иршоиди билан фикри ўзгарганини бундай хикоя қилади:

¹ Ҳақ дини Қуръон тили, тафсир, I-ж, 575-577-б.

² Бу ҳақда қаранг: Чалабий Л. ў.а. 543 вд-бёт; С. Оташ, ў.а. 121-б, I-пизоҳ.

³ Оташ С. ў.а. 122-123-б; Бурхонул муайяд, 32-б; Ист. 1301.

⁴ ў.а. 123-124-б.

“Анча вақтгача ваҳдати вужуд фикрида эдим, ойлар ўтди, бирдан Ҳақ таолонинг ёрдами келиб, саноксизлик ва мавҳумлик юзини ёпиб турган пардани кўтарди. Иттиҳод ва ваҳдати вужудга асосланган эски билимларимни ўчирди-йўқ қилди. Аниқ тушундимки, Улуғ яратувчининг айтилган тарзда бу олам билан ҳеч қандай муносабати йўқ экан. Унинг ҳамма нарсаси ихотаси ва яқинлиги ва зоти билан эмас, илми биландир. У бирон нарса билан бирлашган эмас. У Удир, олам эса оламдир. У санокли эмас, ҳолат ҳам эмас, унга ақл бовар қилмайди. Олам эса бошдан охир санокли миқдор ва ҳолатлар билан тамғаланган. Англашилмайдиган борлиқ, англашиладигандек бўлмайди... Вожиб-мумкиннинг ўзи, дейилмайди. Қадим эса ҳодис (кейин рўй берган нарса)нинг ўзи эмас. Йўқлиги имконсиз бўлган билан йўқлиги мумкин бўлганни бир ўринга қўйиб бўлмайди. Ҳақиқатларнинг ўзгариши эса ҳам ақл, ҳамда дин томонидан имконсиздир. Шайх Муҳйиддин (Ибн Арабий) ва тарафдорлари айтганларидек, Улуғ Илоҳнинг зоти жиҳатидан мутлақ мажҳуллиги, ҳамда зоти билан яратикларга яқин ва улар билан бирга эканини эътироф этмоқ У ҳақда зиддиятга тушмоқ бўлади. Тўғрироғи, аҳли суннат олимлари айтганларидек, Аллоҳнинг ашёга билими билан яқинлиги ва ашёни билими билан қамраб олгандир. Шу олам олий сифатларнинг ойнаси, Илохий исмларнинг акс этадиган жойи бўлса ҳам, ваҳдати вужудчилар ўйлаганларидек, кўрсатувчи кўраётганининг ўзи эмас. Соя асл билан бир хил бўлолмайди... Яратиклар, яратувчининг исм ва сифатларининг воситачиларидир. Орадаги бу муносабат баъзиларида ваҳм юзага келтирмоқда, тавҳид ҳақида ортиқча фикрлаганларидан шу ваҳмий ҳукмларга тушмоқдалар... Аслида ашё бор, аммо сархушлик ҳолида уларга йўқ бўлиб кўриняпти. Ортиқча севгидан Аллоҳнинг зоти ила ҳамма нарсани қамраганини ва ҳамма нарсага яқинлигини кўрадилар. Саноксиз ва ҳолатсиз бўлган улуғ Аллоҳ, сон-санокли ва ҳолатли ашёда макон тутмайди, маконсиз бўлган маконда жойлашмайди. Саноксизни санокли доиранинг ташқарисидан изламоқ даркор. Маконсизни макондан ташқарида қидирмоқ керак. Офоқ (объектив) ва анфус (субъектив)да кўринган нарсалар, Аллоҳ таолонинг алоҳида ишоратларидир”.¹

Имоми Раббоний Аллоҳнинг исм ва сифатларини Унинг зотидан алоҳида борлиқлар сифатида эътироф этган. Бу ҳақда: “Бу фақир, Ҳақ аҳли олимлари айтганларидек, Ҳақнинг сифатларини алоҳида-зоид борлиқ (вужуд) деб биламан”, деган.² Унинг фикрича, оламнинг Аллоҳнинг зоти билан ҳеч қандай муносабати ва иштироки йўқ. Оламнинг муносабати Унинг исм ва сифатлари билан ва бу исм

¹ Имом Раббоний, ў.а. I-ж. 32-мақтуб, 46-48-б.

² ў.а. II-ж. 45-мақтуб, 53-б.

ва сифатларнинг зухур этадиган жойидир: “Агар эхтимолда хаёт бор бўлса, Вожиб таоло хаётининг кўзгусидир. Ва агар илм бор бўлса, Ҳақ Субханахунинг илм кўзгусидир. Агар қудрат ҳам бор бўлса, Ҳақ таоло қудратининг ойнасидир. Ҳақ таоло зотининг эса оламда бир ашё ва ойнаси (акс этадиган жойи) йўқдир. Балки, Ҳақ таоло зотининг олам билан ҳеч қандай муносабати йўқдир ва ҳеч нарсада иштироки ҳам йўқдир”.¹ Яна Раббонийнинг айтишича, “Аллоҳ мавжуддир, фақат ўзлигида мавжуддир, вужуд сифати билан эмас. Ҳай-Тирикдир, аммо зоти билан ва зотида Ҳай-тирикдир, хаёт сифати билан эмас. Олимдир, аммо зотида ва зоти билан олимдир, илм сифати билан эмас”.²

Хуллас, Имом Раббоний олам-Аллоҳ иккилиги мавзуида сўз кетганда, Ибн Арабийдагидек “вужуд” жиҳатидан олам билан Аллоҳни бир хиллаштиришни рад этган. Яъни, Ибн Арабий “монист” бир фикр тарафдори бўлса, Раббоний “дуализм”ни ёқлаб чиққан. Раббонийнинг айтишича, Аллоҳнинг исм ва сифатлари зотининг сояси, олам эса Унинг исм ва сифатларининг сояси ва зухур этадиган жойидир. Фақатгина исм ва сифатларнинг Илоҳ зотидан бўлак “вужуд”лари бўлганидек, оламнинг ҳам исм ва сифатлардан айри “вужуд”лари бор. “Фано” мақомига эришган солиқнинг оламда Аллоҳнинг сифатларидан бошқа бир нарсани мушоҳада қилмаслиги оламнинг борлигини инкор қилиш деган маънони билдирмайди. Бироқ худди қуёш нурининг таъсири билан юлдузларни кўрмаган ва уларга қизиқмаган киши каби Аллоҳнинг тажаллиларига гувоҳ бўлган кишининг кўз олдида олам йўқолади. Акс холда, қуёш ёруғлигида юлдузлар батамом йўқ бўлмаганидек, солиқнинг кўз олдидан йўқолган олам мавжуддир.³ Шундай экан, Аллоҳ билан олам орасида “иттиход” (бирлашув), “айният” (бир хиллик), “ихота” (қамраш), “маийят” (бирга бўлиш) туридаги муносабат йўқдир.⁴

Шу билан бирга Имом Раббоний ҳам оламнинг ярағилиши масаласида Ибн Арабийдаги каби бир неча мартабалар қабул қилган, илоҳий севгига асосланган ва Ҳақ зотидан чиққан илк таъайюн (келиб чиқиш) ва иккинчи таъайюн мартабаларидан сўз юритиб, Ибн Арабийга фикрдош бўлган.⁵ Чунончи у оламларни кўринадиган ва кўринмайдиган тарзда ажратиш, Аллоҳнинг мутлақ борлиқ, олам эса нисбий борлиқ экани, амр, халқ ва мисол оламларининг

¹ ў. жой.

² ў.а. III-ж. 25-мактуб, 28-29-б.

³ Эройдн С. ў.а. 158-159-б.

⁴ Имом Раббоний, ў.а. 1-ж. 31, 125, 287-мактублар.

⁵ Сунар Ж. Ваҳдати шухуд, ваҳдати вужуд масаласи, Анқ, 1960, 30-31-б.

аниқланиши, рухнинг тоқлиги, тажаллий, нузул ва уруж каби фикр-қарашларда Ибн Арабий билан ҳамфикрдир.¹

Жовид Сунар бу мавзуда қилган тадқиқоти натижасида Ибн Арабий билан Имоми Раббонийнинг фикрлари орасидаги шундай фарқларни аниқлаган: 1. Ибн Арабийга кўра, зот ва вужуд бир хил (айнан)дир. Раббонийга кўра, вужуд зотдан бўлак ва илк яратилган нарса вужуддир. 2. Ибн Арабийга кўра, сифатлар зотнинг ўзидир. Раббонийга кўра, сифатлар зотдан айри бўлиб, зот вужуд (кўшимча вужуд) билан ташқарида мавжуддирлар ва зотнинг сояларидир. 3. Ибн Арабийга кўра, олам - сифатларнинг маълум бўлиш ва юзага келиши (тажалли ва зухур)дан иборат. Раббонийга кўра, сифатларнинг эмас, уларнинг сояларининг тажаллиларидан иборат. 4. Ибн Арабийга кўра олам хаёлдир, аммо Аллох бор. Яъни Аллох оламдир. Раббонийга кўра эса, олам хаёл эмас, унга хаёл дейиш оламнинг объектив реаллигини ва Аллохнинг “ибдоъ” сифатини инкор қилмоқдир. 5. Ибн Арабийга кўра, олам соядир, аммо Аллохнинг ўзидир. Раббонийга кўра ҳам олам соядир, аммо бу соя асл (Аллох)нинг ўзи эмас, бошқа нарса ва Аллох ўзига бахш этган вужуд билан ташқарида ўз нафсида мавжуддир. 6. Ибн Арабийга кўра, “аъёни собита” (илохий илмда - ашённинг азалдан бери собит бўлган сурат ва ҳақиқатлари)нинг вужуди йўқ. Шу туфайли олам ҳам йўқ. Аллох бор. Раббоний фикрича эса бу янглиш фикр. 7. Ибн Арабийга кўра, Аллох бир жихатдан оламнинг ичида, бир жихатдан оламдан ташқарида ва устидадир. Шу жихатдан ҳақиқат, ганзих билан ташбих орасини бирлаштириш орқали қўлга киритилади. Раббонийга кўра эса, Аллох оламларга эҳтиёжсиздир, шу боис уни холи равишда танзих этмоқ даркор. 8. Ибн Арабийга кўра, Аллохнинг тажаллиси оламда ва унинг объектларидаги “лахза”да. Раббонийга кўра эса, доимийдир. 9. Ибн Арабийга кўра, вужуд бир ва фақатгина эзгуликдир. Шу жихатдан оламда ёмонлик ва яхшилик деган нарсалар мутлақ ва ҳақиқий эмас, нисбийдир. Раббоний фикрича эса, олам вужуд-адам (йўқлик) таркибидан пайдо бўлган ва мохияти йўқликдир. Мохияти йўқлик бўлган олам ўз нафси билан мавжудлиги учун барча ёмонликнинг манбаидир. Унингча, ёмонлик ва камчиликлар ҳам нисбий эмас, ҳақиқийдир. 10. Ибн Арабий фикрича, инсон билан Аллох орасидаги муносабат яқин бўлиш (қурб) муносабатидир. Аллох инсонни ўз сурати узра яратган. Нафсини билган киши Аллохни билади. Раббоний фикрича, гарчи Аллох бизга жон томиримиздан ҳам яқин, аммо бу яқинликнинг мохиятини англаш, ақл ҳудудларидан ташқаридадир. Нафсни билмоқдан мақсад, инсоннинг ўз борлиги-

¹ 92-б; проф. док. Улкан Ҳ.З. Ислом Тафаккури, Ист. 1946, 186-б.

нинг нуқсонликлар билан тўла эканини билиши, ўзида ҳам, ўздан ташқарида ҳам барча камолот даражаларининг Аллоҳга оид эканини қабул қилишидир. 11. Ибн Арабийга кўра, яратилишнинг сабаби муҳаббатдир. Мақсади эса Аллоҳнинг яширин камол даражаларининг мартабаларда юзага чиқиб, илм ва вужуд жихатидан ҳам тугалланган бўлишидир. Яъни Аллоҳ ўзини билиш ва севиш учун оламда тажалли ва зуҳур этган. Раббонийнинг фикрича, яратилишнинг сабаби муҳаббат бўлиб, аммо мақсад Аллоҳни билмоқ ва Унинг камол даражаларини мартабаларда тафсил сурати билан тамомланиши эмас. Мақсад - инсоннинг Аллоҳга ибодат қилиши ва фақатгина ўзини камолотга етиштиришидир.¹

Хуллас, Ибн Арабийнинг монист ва пантеист қарашларга янада яқинроқ бўлган ваҳдати вужуд назариясига қарши Имом Раббонийнинг ваҳдати шухуд назарияси, диний шуури ҳар қандай пантеистик таъсирлардан узоқ ва Аллоҳ билан оламни бир-бирдан ажратиб турувчи дуалист хусусиятга эга. Ваҳдати шухудга кўра, инсон ўз борлиғи ва шуури-идрокига эга бўлганидан барча ҳаракатларида хур бўлиб, натижаларига масъулдир.² Ибн Арабий эса инсон феълларида жузъий иродага ўрин берса ҳам, унинг назариясида жабрия эътиқодига кириб қолиб, қилинган ёмонликларни Аллоҳга юклаш таҳликаси янада кўпроқ кўзга ташланмоқда.

Кўриниб турибдики, ваҳдати шухуд ва ваҳдати вужуд назариялари жуда нозик ва тушунилиши қийин мавзулардир. Бундан ташқари, бу икки назария аслида ақл бовар қилмайдиган, сайру сулук натижасида “фано филлоҳ” мартабасига эришганларнинг завқ орқали хис қиладиган масалалардир. Ваҳдати вужудга кўра, солиқ энг охири эришадиган мартаба “вужудий тавҳид” бўлса, ваҳдати шухудга кўра, “шухудий тавҳид” дир.

Шу билан бирга бу масалалар Ислом олими ва мутасаввифлари орасида асрлардан бери мунозараларга сабаб бўлган. Имом Раббонийдан бир аср кейин яшаган машҳур олим ва мутасаввиф Шох Валийуллоҳ Дехлавий бу икки назария ўртасида аслида ҳеч қандай фарқ йўқлигини иддао қилиб, иккала назарияни ҳам бирлаштирган ҳолда, янги бир назария ўйлаб топишга уринган ва шу мақсадда “Файсалату ваҳдатил вужуд ваш шухуд” номли рисола ёзган.³ Бу нуқтада Кошоний билан Симноний орасидаги мактуботлар ҳақида аввалроқ ҳам тўхталиб ўтгандик. Кейинги даврларда бунга ўшваш мактубли мунозара, ваҳдати вужуд тарафлори Аҳмад Авний Кўнук билан ваҳдати шухуд тарафлори Муҳаммад Эҳсон орасида ҳам борди.

¹ Сунар Ж. ў.а. 92-94-б.

² ў.а. 94-95-б.

³ ў.а. 99-100-б.

бўлган, мактуб орқали бир натижага эришолмаган Ахмад Авний Кўнук бу мавзуда кичик бир рисола ҳам ёзган.¹

Бу масалаларда баъзилар ўзининг аниқ хулосасини айтса, баъзилар унга ҳам, бунисига ҳам тарафдор бўлмай ишни Аллоҳга хавола этишни танлаганлар. Масалан, Исмоил Ҳаққий Измирли бу мавзуда “энг тўғри соғлом йўл - ваҳдати вужудга эътиқод ҳам қилмаслик, уни инкор ҳам қилмаслик. Масалани ҳақим ва аллом бўлган Жаноби Ҳақнинг ўзига хавола қилмоқдир”² деб, аниқ хулоса айтишдан сақланган.

Имом Раббонийнинг ваҳдати шуҳуд назарияси, айниқса нақшбандия тариқати аъзолари орасида кўпроқ қабул этилган. Зеро, у ваҳдати вужудга нисбатан аҳли суннат эътиқодига янада мувофиқроқ деб топилган. Чунончи, Абдулҳаким Арвосий ваҳдати вужудда махфий қолган ва изохтаб масалаларнинг кўпини Имом Раббоний воситасида юзага чиққанлигини қайд этиб энг юксак мақом ваҳдати шуҳуд эканини аниқ баён қилади.³

ХУЛОСА

Саҳоба ва тобиун даврида на тасаввуф деган бир илм ва на “суфий” номи билан танилган бир мусулмон мавжуд бўлган. Бироқ, баъзи саҳоба ва тобеинлар бошқа мусулмонларга нисбатан Аллоҳга янада кўпроқ ибодат қилишар, қалбида Аллоҳдан қўрқув ва Унга нисбатан севги туйғуларига кўпроқ ўрин беришар, дунё ва дунёвий манфаатларга жуда оз қиймат беришарди ўша даврда бундай кишиларни “обид”, “зоҳид”, “фақир” каби исмлар билан аташар эди. Чунончи, Муҳаммад а.с. ҳам нубувватдан аввал ибодат, инзиво ва тафаккурга тўла бир маънавий ҳаёт кечиргани каби, пайғамбар бўлганидан кейин ҳам дунёга аҳамият бермаган, бошқалардан кўпроқ ибодат ва зикр билан шуғулланар, Аллоҳни ва охиратни асло ёдидан чиқармас эдилар. Хусусан, инсоннинг нафсига қарши қилган кураши, урушда душманга қарши жанг қилишдан ҳам қийинроқ ва буюкроқ эканидан хабар берганлар.

Муҳаммад а.с. нинг вафотларидан кейин Ислом заминининг оз вақт ичида кенгайиши, ғанимат молларнинг кўпайиши, мусулмонларнинг тобора Аллоҳни ва охиратни унутиб, моддий дунёга кўпроқ майл этишларига сабаб бўлди. Бу ҳолат эса ўз навбатида баъзи мусулмонларни зуҳд ҳаётига кўпроқ аҳамият бериб, бу хавфдан

¹ Бу ҳақда қаранг: ў.а. 103-110-б.

² Измирли И.Х., Янги калом илми, 2-китоб. Ист. 1340-43, 193-194-б; Из. М. ў.а. 218-219-б.

³ Арвосий, ў.а. 154-159-б.

узоқлашишга ва бошқа мусулмонларга бу кетишнинг оқибати хунуклигини англатишга йўналтирди. Бундан ташқари, хазрати Усмон ва хазрати Али даврида бошланиб, уммавийлар даврида янада кучайган ички можаролар туфайли ҳам кўпчилик мусулмонлар зуҳд ҳаётига берилиб кетдилар.

Ана шундай шароитларда Муҳаммад а.с. ва саҳобаи киромни ўз ҳаёт тарзларида ўрнак қилиб олган мусулмонлар жамиятда ўзгача бир зумра (гурух)ни ташкил эта бошладилар. Бундай тақводор зотлар атрофида исломий суҳбат ва зикруллоҳ халқалари пайдо бўла бошлади. Бу кишилар нафсга ёқмайдиган ва камтаринлик аломати деб билганлари кўпол жун (суф) либос кийишни одат ҳолига келтирганликлари учун хижрий II-асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб сўфий номи билан танила бошладилар.

Бир томондан фикҳ, ҳадис, тафсир ва калом каби диний илмлар жамланиб, мусулмонларнинг эътиқод асослари билан ибодат ва муомалага доир қоидалар белгиланар экан, бир томондан зуҳд ва ибодатга кўпроқ аҳамият берувчи сўфийлар ҳам тасаввуф илмини ўзаро жамлай бошладилар. Аммо бу илм нариги диний илмлардан бўлакча бир хусусиятга эга эди. Яъни, уларда далил ўлароқ диний ҳужжатларнинг зоҳирий маъноларига мурожаат қилинса, тасаввуфда диний ҳужжатларнинг зоҳирий маънолари билан бир қаторда кўпроқ ботиний маъноларига ҳам аҳамият бериларди. Сўфийлар ибодат ва муомалаларда шакл билан чекланиб қолмай ихлосга кўпроқ эътибор берсалар, тасаввуф илми ҳам инсонларнинг ибодат ва хатти-ҳаракатларида “қалб”га ва “ният”га янада кўпроқ диққат қилар, тўғрироғи, инсоннинг ички дунёсига йўналган эди. Шунинг учун тасаввуфга “ботиний фикҳ” номи берилган. Масалан, фикҳ илми намознинг қай шаклда ва қайси қоидаларга кўра ўқилишидан сўз юритса, тасаввуф намозда “ихлос”ни қандай қилиб рўёбга чиқариш кераклиги ва инсон руҳида ижобий ўзгариш бўлиш-бўлмаглигидан сўз юритадиган илмдир. Тасаввуф илми сўфийлар томонидан шакллана экан, зоҳирий дин илмларида ишлатилмайдиган билим тури бўлган “кашф” ва “илҳом”ни ҳам қўллаганлар, диний ҳужжатларнинг зоҳирига зид бўлмаган “кашф”га катта эътибор берганлар. Чунки улар “Билганига амал қилганга Аллоҳ билмаганини ўргатади” ҳадисида таъкидланганидек, Аллоҳга ихлос билан ибодат қилиб, унга дўст бўлиш бахтига муяссар бўлган кишиларнинг кўнглига Ҳақ томонидан баъзи билимлар илҳом йўси-нида ато этилишига ишонганлар.

Хусусан, сўфийлар диний ҳужжатларнинг ботиний маънолари ҳамда инсонларнинг қалбий томонлари билан шуғулланганларидек, қилган ибодатлари ва мужоҳадалари натижасида бошқалар билмаган баъзи илоҳий сирлардан воқиф ҳам бўлганлар. Бу сирларни бир-

данига бошқаларга тарқатишни хохламаганлар ва мазкур сирлар билан яшаган ҳолларини ўзаро ифодаламоқ учун баъзи истилоҳлар ишлатганлар.

Шу аснода борган сайин ўзига тортувчи хусусияти, методчи ва истилоҳларига эга бўлган тасаввуф илми шакллана бошлади. Ҳижрий III- асрдан бошлаб бу илм асарлар сифатида ўз меваларини бера бошлади. Ҳорис Мухосибий, Абу Толиб Маккий, Жўнайд Бағдодий, Зуннун Мисрий, Ҳаким Термизий, Абул Ҳусайн Нурий, Тусий, Сулламий ва Қушайрий каби буюк сўфийлар ўз асарлари билан тасаввуф илмининг асосларини барпо этдилар. Тасаввуф тарихининг бошланишида илк сўфийлар ўртасида икки бошқа-бошқа маслак ҳоким бўлганини кўрамиз: Булардан бири Мухосибий, Маккий, Жўнайд Бағдодий, Сулламий, Тусий ва Қушайрий каби сўфийлардаги “сахв”, “тамкин” ва зохир-ботин мувозанатига риоя қилган бир маслак бўлса, иккинчиси Бастомий ва Халлож каби шахсиятларда акс этган “ишқ”, “жазба”, “талвин” ва ботиний маънолар берган жўшқинлик боис зохирий маънони иккинчи даражага кўйишни акс эттирувчи маслак эди. Илк даврларданоқ бу иккинчи маслак фикҳ, калом ва ҳадис олимлари томонидан хазм қилинлмаган, шу боис кўпчилик сўфийлар таъқибга олинганлар, баъзилари қамалган, баъзилари, чунончи Халлож қатл этилган. Хуросон худудида гарқалган тасаввуф тушунчасида бу иккинчи машраб ҳоким бўлган бўлса, Ироқ худ. дида биринчи машраб ҳоким бўлган.

Илк даврлардаёқ сўфийлар билан зохир олимлари орасида юзага чиққан бундай ўзгачаликлар ва дин олимларининг уларга қарши қилган ҳужумлари сабабли мусулмонлар орасида тасаввуф кенг тарқалмай қолган ва ҳатто хавfli саналган бўлса-да, кейинчалик Имом Қушайрийнинг “Рисола”си, Абу Наср Саррож Тусийнинг “Лумъа фит тасаввуф”, Ҳужвирийнинг “Кашфул мажжуб”, Суҳравардийнинг “Аворифул маориф” сингари асарлари соясида тасаввуфнинг исломий илм экани, унинг исломий илмларнинг руҳини ташкил этиши исботлана бошланди ва ижобий натижаларга эришилди. Ниҳоят, Имом Ғаззолийнинг “Иҳёи улумиддин” ва бошқа асарлари орқали тасаввуф борасидаги шубҳа-гумонларнинг аксар қисми ўз-ўзидан йўқолди ва тасаввуфнинг мусулмонлар ўртасида кенг тарқалишига имкон туғилди.

Илк даврлардан бошлаб сўфийларнинг дунёқараши ва ҳаёт ҳақидаги тушунчаларининг фарқли бўлганини айтиб ўтган эдик. Улар бир томондан ўз тушунчаларини мусулмонларга талқин этиб, асарлар ёзишар экан, иккинчи томондан фалсафий ва метафизик мавзуларда ҳам ўз фикрларини баён этиб изоҳлар эдилар. Буларни амалга оширади

экан, Куръон ва хадисни асос қилиб олишар, шу билан бирга ўзлари қабул қилиш мумкин деб ҳисоблаган бошқа - хорижий маданият ва фалсафа унсурларидан ҳам фойдаланишар эди. Шундай қилиб, тасаввуф назарий илм соҳаси бўлиш билан бир қаторда, фалсафий моҳият касб этиб, борган сайин Аллохнинг зоти ва сифатлари, Аллох-олам муносабати, оламнинг асли ва яратилиши, Аллох-инсон муносабати, инсон-олам муносабати, инсоннинг рухий хусусиятлари, билим масаласи (эпистемология) ва яна бошқа кўплаб мавзуларда ўзига хос қарашлар илгари сурилган бир тасаввуф фалсафаси сифатида шаклланди. Бу фалсафа исломий асосларга боғлиқ қолган ҳолда Ислом тафаккурининг уфқини кенгайтди, Исломни қатъий қоида-қолиплар дини бўлиб қолишдан қутқарди, шу аснода Исломнинг бегона эътиқод ва анъаналардан устун бўлишига ҳам катта ҳисса қўшди. Тасаввуф фалсафасининг энг буюк намояндаси ҳеч шубҳасиз Мухйиддин Ибн Арабий бўлиб, у ривожлантирган ваҳдати вужуд фалсафаси бу соҳада эришилган энг юқори даража сифатида қабул қилинган, бунинг устига бу назария қисқа вақт ичида бутун тасаввуф ва тариқат муҳитларида тан олинган ва кенг ёйилган. Ҳатто Ибн Арабий тасаввуф тарихининг энг юксак нуқтаси ўлароқ эътироф этилган, ундан кейинги даврлар эса тасаввуфий тафаккур жиҳатидан тақлид даври сифатида баҳоланган. Ундан кейинроқ Имоми Раббоний Ибн Арабийнинг бу назариясини турли томонлардан танқид қилган ва унга муқобил ваҳдати шуҳуд назариясини кўтариб чиққан. Унинг бу назарияси нақшбандийлар орасида қабул қилинган, бироқ ваҳдати вужудни тағтомири билан йўқотишга муваффақ бўлолмаган. Ибн Арабий эса бугунга қадар тасаввуф фалсафасида йирик мавқе сохиби сифатида хурмат билан тилга олинишда давом этмоқда.

Тафаккур: илм ва фалсафа соҳаларида тараққий топган тасаввуф, ижтимоий соҳада ҳам ўзини яққол намоён этган, илк даврлардаёқ маълум мавқели сўфийлар атрофида ташкил топган ва бир нави тасаввуфий мактаблар ҳолида ўзини намоён этган сўфий жамоатлари жамиятни ўз ғоялари бўйича йўналтиришга ҳаракат қилар экан, хижрий VI ва VII-асрлардан бошлаб мумтоз маънодаги буюк тариқатлар юзага келди. Бу тариқатлар жамиятнинг ҳар табақасига хитоб қилувчи иршод усуллари, махсус шакллантирилган сайру сулук қоидалари, одобу арконлари, зикр тушунчалари ва такялари билан Ислом жамиятида тез тарқалди, жумладан, Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Онадўли, Болқон ва Африқо каби ҳудудларда Исломнинг тарқалишида жуда буюк роль ўйнадилар. Бу тариқатлар жамиятнинг кўпроқ ўзига тўқ зумрасига хитоб қилувчи мадрасалар билан ёнма-ён равишда кенг омма маънавиятида диний туйғуларнинг жонли жўш уриб туришини таъминлади.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, габиати, холати ниҳоятда нозик ва айни вақтда турли ўзгаришларга мойил бўлган тасаввуфнинг илк даврларида баъзан йўлдан адашишлар ҳам рўй берган, тасаввуфий кўриниш остида баъзи ботил доиралар юзага келган. Илк даврлардаги ботинийлик ва ибохийлик, кейинги даврдаги хуруфийлик, қаландарийлик, бектошийлик ҳаракатлари буларга мисол бўлиши мумкин. Аммо булар тасаввуфнинг забардаст намояндалари сайъ-ҳаракатлари орқали бартараф этилиб, тасаввуфнинг ўз аслий ўзанидан чиқиб кетишга имкон берилмаган. Дастлабки даврлардан бугунга қадар суннийлик хусусиятини қаттиқ муҳофаза қилиб келаётган тасаввуф ва унинг тариқатлари, сунний Исломининг ботиний ва сиррий жиҳатларига янада кўп эътибор бериб, ботиний ва шиа ҳаракатларининг сунний муҳитларга дахл этишига тўсқин бўлишдек жуда муҳим вазифани бажариб келаётир.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülkadiroğlu, Doç. Dr. Abdülkerim, Halvetîlik'in Şa'bâniyye Kolu Şeyh Şa'bân-ı Velî ve Külliyesi, Ankara, 1991.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, Keşfu'l-Hafâ, Beyrut, 1351-1352.
- Affîfî, Ebu'l-A'lâ, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi, Çev. Dr. Mehmet Dağ, Ankara, 1975.
- _____, et-Tasavvuf es-Sevrâtü'r-Rûhiyye fi'l-İslâm, İskenderiyec, 1963.
- Altıntaş, Prof. Dr. Hayrânî, Tasavvuf Tarihi, Ankara, 1986.
- Ankaravî, İsmail, Mirhâcü'l-Fukarâ, İstanbul, 1286.
- Arberry, A., Le Sufisme Introduction a'la Mystique de l'Is-

- lam, Fransızcaya çeviren: Jean Guillard, Paris, 1952.
- Arvasî, Seyyid Abdülhakîm, Râbita-i Şerife, Neşreden: Necip Fazıl Kısakürek, İstanbul, 1974.
- _____, er-Riyâzü't-Tasavvufiyye, İstanbul, 1341.
- Ateş, Prof. Dr. Süleyman, İslâm Tasavvufu, Ankara, tarihsiz.
- _____, İşârî tefsir Okulu, Ankara, 1974.
- _____, Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri, İstanbul, 1969.
- _____, "Zâhir ve Bâtın İlmine Dâir Bir Eser, al-Fark Bayna İlmi's-Şerîa Wa'l-Hakîka", İlahiyat Fakültesi Dergisi, XVI (Ankara, 1968), s. 219-231.
- _____, "Zikir", İlahiyat Fakültesi Dergisi, XIV (Ankara, 1966), s. 235 vd.
- Attâr, Ferîdüddin, Tezkiretü'l-Evliyâ, Tercüme: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1985.
- Aydın, Dr. Hüseyin, Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi, Ankara, 1976.
- Aydın, Dr. Abdullah, Doğu Devrinde Tasavvuf ve Hadis, Seha Neşriyat, İstanbul, 1986.
- Aynî, Mehmet Ali, Hacı Bayram-ı Velî, İstanbul, 1343.
- _____, Tasavvuf Tarihi, İstanbul, 1341.
- Bağdadî, Mevlânâ Hâlid, Risâle-i Hâlidîyye ve Âdâb-ı Zikir Risalesi, Sadeleştiren: M. Zahid Kotku, Seha Neşriyat, İstanbul, 1990.
- Bakî, Şeyh Ebû Muhammed Rûzbihân, Kitabu Meşrabî'l-Ervâh, Neşreden: Nazif M. Hoca, İstanbul, 1974.
- Barkan, Ömer Lütfî, "İstîlâ Devrinde Kolonizatör Türk Derviş-

- leri ve Zaviyeler", Vakıflar Dergisi, II (1942), s. 279-384.
- Bayraktar, Dr. Mehmet, "İbnü'l-Arabî'de Oluş ve Varoluşsal Çeşitlenme", İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXV (Ankara, 1981), s. 349-358.
- Bayraktar, Prof. Dr. Mehmet, Tasavvuf ve Modern Bilim, Seha Neşriyat, İst., 1989.
- Bennigsen, Alexandre (Chantel Lemerrier-Quellejey ile birlikte), Sûfî ve Komiser, Rusya'da İslâm Tarikatları, Terc.: Dr. Osman Türer, Akçağ Yay. Ankara, 1988.
- Bilgin, İbrahim Ethem, Devrimci Sûfî Hareketleri ve İmam-ı Rabbanî, İst., 1990.
- Bolay, Dr. Süleyman Hayri, Aristo Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması, İstanbul 1980.
- _____, Felsefî Doktrinler Sözlüğü, İstanbul, 1979.
- _____, Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, II. baskı, İstanbul, 1979.
- Burckhart, Titus, İslâm Tasavvuf Doktrinine Giriş, Terc.: Fahrettin Arslan, İstanbul, 1982.
- Bursevî, İsmail Hakkı, Kenz-i Mahfî, Sahaf Rıza Efendi Matbaası, İstanbul, tarihsiz.
- Cebecioğlu, Ethem, Hacı Bayram Velî, K.B. Yay., Ankara, 1991.
- Chevalier, Jean, Le Soufisme et la Tradition Islamique, Paris, 1974.
- Chodkiewicz, Michel, Le Sceau des Saints Prophétie et Sainteté dans la Doctrine d'Ibn Arabî, editions Galli-

mard, Mayenne, 1986.

Coşan, Prof. Dr. Esad, Hacı Bektaş-ı Velî, Makâlât, Seha Neşriyat, İst., tarihsiz.

Çilî, Abdülkerîm, el-İnsânü'l-Kâmil, Mısır, 1390.

_____, Merâtibü'l-Vücûd, Mektebetü'l-Cendî, Kahire, tarihsiz.

Cürcânî, Seyyid Şerif, Ta'rifât, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1285.

Çubukçu, Prof. Dr. İbrahim Âgâh, İslam Düşüncesi Hakkında Araştırmalar, Ankara, 1983.

_____, Gazzâlî ve Şüphencilik, Ankara, 1964.

_____, "İslâm'da Tasavvuf", İlahiyat Fakültesi Dergisi, VIII (Ankara; 1960), s. 99-108.

_____, İslâm Düşünürleri, Ankara, 1977.

_____, Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, Ankara, 1986.

_____, Türk-İslâm Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler, Ankara, 1987.

Demirci, Doç. Dr. Mehmet, Yunus emre'de İllâhî Aşk ve İnsan Sevgisi, Selçuk Yay., İst., 1991.

_____, Yahya Kemal ve Mehmet Akifte Tasavvuf, İzmir, 1994.

Doğrul-Ömer Rıza, İslâmiyetin Geliştirdiği Tasavvuf, İst., 1948.

Düzen, Prof. Dr. İbrahim, "Aziz Nesefti'ye Göre Allah, Kâinat ve İnsan, Ankara, 1991.

- Eflâkî, Ahmed, Menâkıbu'l-Ârifîn, Trc.: Tahsin Yazıcı, Ankara, 1953-1954.
- Eraydın, Selçuk, Tasavvuf ve Tarikatlar, İstanbul, 1981.
- Erdem, Hüsamettin, Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukâyesesi, K.B. Yay., Ankara, 1990.
- Ertuğrul, İsmail Fennî, Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli, İstanbul, 1928.
- _____, Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddin-i Arabî, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1928.
- Fırat, Erdoğan, "Kitabu'n-Netice ve İnsan", İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, II (Ankara, 1975), s. 205-219.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, İhyâu Ulûmî'd-Dîn, Mısır, tarihsiz.
- _____, Dalâletten Hidayete (el-Munkızu mine'd-Dalâl), Trc.: Doç. Dr. Ahmet Suphi Fırat, İstanbul, 1978.
- _____, Mişkâtü'l-Envâr, Nşr.: Ebu'l-A'lâ Affîfi Kahire, 1383/1964.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, "İslâm Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XI (1949-1950), No: 1-4.
- _____, 100 Soruda Tasavvuf, Gerçek Yay. İst., 1985.
- _____, Melâmîlik ve Melâmîler, İstanbul, 1931.
- _____, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik, İstanbul, 1983.
- _____, Mevlevî Âdâb ve Erkânı, İstanbul, 1963.
- _____, Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözle-

ri, İstanbul, 1977.

Gümüşhanevî, Ahmed Ziyaüddin, Velîler ve Tarikatlarda Usûl (Câmiu'l-Usûl), Trc.: Rahmi Serin, Pamuk Yay., İstanbul, tarihsiz.

Gündoğdu, Cengiz, Tasavvufta Velâyet Kavramı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1991.

Gündüz, Dr. İrfan, Gümüşhanevî Ahmed Ziyaüddin (k.s.) Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı, İst., 1984.

_____, Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri, İst., 1984.

Güngör, Prof. Dr. Erol, İslâm Tasavvufunun Meseleleri, İst., 1982.

Harîrî-zâde M. Kemâleddîn, Tibyânu Vesâilî'l-Hakâik fî Beyâni Selâsilî't-Tarâik, Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi, No: 430-432.

Hucvîrî, Ali b. Osman el-Cüllâbî, Hakikat Bilgisi (Keşfü'l-Mahcûb), Hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstar.bul, 1982.

İsfahânî, Ebû Nuaym, Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ, Mısır, 1351/1933.

İbn Hal'ın, Mukaddime, Trc.: Ahmed Cevdet, İst., 1275-1277.

_____, Tasavvufun Mahiyeti (Şifâu's-Sâil), Hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1977.

İbn Teymiyye, Mezhebü'l-İttihâdiyyîn (Tirmizî'nin Hatmü'l-Evliyâ'sı ekinde), Beyrut, 1965.

İbn Arabî-Ahmed Avni Konuk, Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Mustafa Tahralı, İz Yayıncılık, İst., 1992.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn, el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye, Beyrut, tarihsiz.

_____, Fusûsu'l-Hikem, Çev.: M. Nuri Gençosman, İst., 1981.

_____, Nurlar Hazinesi (işkâtü'l-Envâr), tercüme eden: Doç. Dr. Mehmet Demirci, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990.

İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddin, Telbîsu İblîs, Mısır, 1340.

İskenderî, Atâullâh, Tasavvufî Hikmetler (Hikem-i Atâiyye), Hazırlayan: Mustafa Kara, Dergah Yayınları, İst., 1990.

İz, Mahir, Tasavvuf, İstanbul, 1969.

İzmirli, İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, İstanbul, 1340-1343.

Kâm, Ferîd, Vahdet-i Vücut, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331.

Kara, Mustafa, Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zâviyeler, İstanbul, 1977.

_____, İbn Teymiyye'ye Göre İbn Arabî, basılmamış tez, Bursa, 1980.

_____, Tasavvuf ve Tarîkatlar Tarihi, İstanbul, 1985.

_____, Bursa'da Tarîkatlar ve Tekkeler 1-2, Uludağ Yayınları, Bursa, 1990, 1994.

Keklik, Prof. Dr. Nihat, Allah Kâinat ve İnsan, İstanbul, 1967.

_____, el-Fütûhât el-Mekkiyye, İst., 1974-1980.

- _____, Muhyiddin İbnü'l-Arabî Hayatı ve Çevresi, İst., 1966.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed, et-Ta'arruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf, Kahire, 1400/1980.
- Kısakürek, Necip Fazıl, Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu, İstanbul, 1982.
- Konevî, Sadreddin, İ'câzü'l-Beyân, Konya Yusuf Ağa Ktp., No: 7.
- Konuk, Ahmed Avni, Fususu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi I-IV, Hazırlayanlar: Dr. Mustafa Tahralı-Dr. Selçuk Eraydın, İstanbul, 1987-1990.
- Kotku, Mehmet Zahid, Nefsin Terbiyesi, İstanbul, 1983.
- _____, Tasavvufî Ahlâk I-IV, Seha Neşriyat, İst, tarihsiz.
- Köprülü, Prof. Dr. Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara, 1984.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm, Tasavvuf İlimine Dair Kuşeyrî Risalesi, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1978.
- Kübrâ, Necmüddin, Tasavvufî Hayat (Usûlü Aşere, Risâle İle'l-Hâim, Fevâihu'l-Cemâl), Hazırlayan: Mustafa Kara, İstanbul, 1980.
- Küçük, Dr. Hasan, Tarikatlar, İstanbul 1980.
- Lâmiî Çelebî, Nefehâtü'l-Üns Tercümesi (Fütûhu'l-Mücâhidîn), İstanbul 1270.
- Lings, Martin, Tasavvuf Nedir, Çev.: Harun Şencan, İst., 1986.
- Massignon, Louis, Ahbâru'l-Hallâj, Paris, 1936.

- _____, Essai Sur Les Origines de Lexique Technique de La Mystique Musulmane, Paris, 1954.
- Mecdî, Edirneli Mehmed, Şakâ-yık-ı Nu'mâniyye Tercümesi, İst., 1269.
- Mekkî, Ebû Tâlib, Kûtü'l-Kulûb fî Keyfiyyeti'l-Vusûli İle'l-Mahbûb, Mısır, 1310.
- Mevlânâ Celâleddin, Mektuplar, Çev. ve Hazırlayan: Abdül-baki Gölpinarlı, İstanbul, 1963.
- Molé, Marijan, Les Mystiques Musulmans, Paris, 1982.
- Nablûsî, Abdülganî, el-Kavlü'l-Metîn fî Beyâni Tevhîdi'l-Ârifîn (Tuhfetü'l-Mürsele'nin şerhidir), Kahire, tarihsiz.
- Nasr, S.H., Essais Sur le Soufisme, Fransızcaya çeviren: Jean Herbert, Paris, 1980.
- Naz, Khawaja Mueen ud-Din Chishti, Lahore, 1970.
- Nedvî, Abdü'l-Bârî, Tasavvuf ve Hayat, Terc: Mustafa Ateş, İstanbul, 1967.
- Nesefî, Azîzüddîn, Tasavvufta İnsan Meselesi (İnsân-ı Kâmil), Trc.: Mehmet Kanar, Dergah Yay. İst., 1990.
- Nicholson, R.A., Fi't-Tasavvufi'l-İslâmiyyi, Arapçaya Çeviren: Ebu'l-A'lâ Affîfî, Kahire, 1375/1956.
- Öztürk, Prof. Dr. Yaşar Nuri, Hallâc-ı Mansûr ve Eseri (Kitâbu't-Tavâsîn), İstanbul, 1976.
- _____, Kur'an-ı Kerim ve Sünnete Göre Tasavvuf, İst. 1979.
- _____, Kutsal Gönüllü Velî Kuşadalı İbrahim Halvetî (Hayatı, Düşünceleri, Mektupları), İstanbul, 1982.

- _____, Tarihi Boyunca Bektâşîlik, İst., 1990.
- _____, Tarih Boyunca Tasavvufî Düşünce, I, İst., 1974.
- _____, Tasavvufun Rûhu ve Tarikatlar, İstanbul, 1988.
- Pakalın, Mehmed Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1971.
- Rabbânî, İmam, Mektûbât, Trc. Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddîn, İstanbul 1270-1277.
- Rifâhî, Seyyid Ahmed, el-Bürhânü'l-Müeyyed, İstanbul, 1301.
- Safiyuddîn, Mevlânâ, Reşehâtü Aynî'l-Hayat, İstanbul, 1291.
- Samî, Şemseddîn, Kâmusu'l-A'lâm, İstanbul, 1306-1316.
- Sarı Abdullah Efendi, Semeratü'l-Fuâd, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1288.
- Schimmel, Annemarie, Tasavvufun Boyutları, Çev.: Ender Gürol, İstanbul, 1982.
- Stoddart, William, Le Soufisme, Edition des Trois Continents, Lozan 3, 1979.
- Sunar, Prof. Dr. Cavit, "Allah İnsan İlişkisi", İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXI, (Ankara, 1976), s. 85-122.
- _____, Ana Hatlarıyla İslâm Tasavvufu Tarihi, Ankara, 1978.
- _____, Mistişizmin Ana Hatları, Ankara, 1966.
- _____, Tasavvuf Felsefesi Veya Gerçek Felsefe, Ankara, 1974.
- _____, Tasavvuf Tarihi, Ankara 1975.
- _____, Vahdet-i Şühûd-Vahdet-i Vücûd Meselesi, Ank., 1960.

- Sühreverdî, Şihabuddîn, Avârifü'l-Maârif, Beyrut, 1966.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman, Tabakatu's-Sûfiyye, Mısır, 1389/1969.
- _____, Tasavvufta Fütüvvet (Kitabu'l-Fütüvvet), Trc. ve neşr: Prof. Dr. Süleyman Ateş, Ankara, 1977.
- Şapolyo, Enver Behnan, Tarikatlar ve Mezhepler Tarihi, İst., 1964.
- Şa'rânî, Abdülvahhâb, Levâkihü'l-Envâr fî Tabakâti'l-Ahyâr (et-Tabakâtü'l-Kübrâ), Kahire, 1355.
- _____, el-Envârü'l-Kudsiyye fî Ma'rifeti Kavâidi's-Sûfiyye, tahkik: Tâhâ Abdülbâkî Sürûr-Seyyîd Muhammed eş-Şâfi, Beyrut, 1408/1988.
- Şevkânî, Muhammed b. ALi, el-Fevâidü'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa, Kahire, 1330/1960.
- Taftazanî, Sa'duddîn, Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu'l-Akâid), Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İst., 1980.
- Tatçı, Dr. Mustafa, Yunus Emre Dîvânı, I-II, K.B. Yay. Ankara, 1990.
- Tirmizî, Hakîm, Hatmü'l-Evliyâ, Beyrut, 1965.
- Tûsî, Ebû Nasr es-Serrâc, el-Luma fi't-Tasavvuf, Mısır, 1380/1960.
- Türer, Dr. Osman, "Melâmiliğe Dair", Türk Dünyası Araştırmaları, 35 (Aralık 1985), s. 25-51.
- Türer, Doç. Dr. Osman, "Batı'nın İslâm'ı Tanımasında Tasavvuf'un Rolü", Tanımı, Kaynakları ve Tesirleriyle Ta-

- savvuf, Seha Neşriyat, İstanbul, 1991, s. 143-176.
- _____, Şeyh Muhammed Nazmî Hayatı Eserleri ve Hediye-tü'l-İhvân'ı, Basılmamış doktora tezi, Ankara, 1982.
- _____, Türk Mutasavvıf ve Şairi Muhammed Nazmî, K.B. Yay. Ankara, 1988.
- _____, "XIII. Asırda Anadolu'da Tasavvuf ve Yunus Emre", Diyanet Dergisi, Cilt: 27, Sayı: 1 (Ocak-Şubat-Mart 1991), s. 87-100.
- Uludağ, Süleyman, İslâm Düşüncesinin Yapısı, Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe, İstanbul, 1979.
- Ülken, Prof. Dr. Hilmi Ziya, İslâm Düşüncesi, İst., 1946.
- _____, Türk Tefekkürü Tarihi, İstanbul, 1933.
- Vicdanî, M. Sâdık, Tomar-ı Turuk-ı Aliyye'den Halvetiyye Silsilenâmesi, İstanbul, 1338.
- _____, Tomâr-ı Turûk-ı Aliyye'den Kâdiriyye Silsilenâmesi, İstanbul, 1338-1341.
- _____, Tomâr-ı Turuk-ı Aliyye'den Melâmetiyye Silsile-nâmesi, İstanbul, 1338-1341.
- Yılmaz, Dr. H. Kâmil, Azîz Mahmud Hüdayî ve Celvetiyye Tarîkatı, İstanbul, 1980.
- _____, Tasavvufî Hadîs Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadîs Şerhi, İstanbul, 1990.
- Yetik, Dr. Erhan, İsmail-i Ankaravî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri, İşaret Yay., İst., 1992.
- Yüksel, Prof. Dr. Emrullah, Amidi'de Bilgi Teorisi, İşaret Yay., İst., 1991.

МУНДАРИЖА

Кириш сўзи	3
Муқаддима	12

I - бўлим

Тасаввуфнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва тасаввуфга доир масалалар	17
1. Тасаввуфнинг таърифи	17
2. Тасаввуфнинг мавзуси	19
3. Тасаввуфнинг ғояси	19
4. Тасаввуф сўзининг келиб чиқиши	21
5. Тасаввуф илмининг юзага келиши ва хусусиятлари	23
6. Тасаввуфий қарашнинг хусусиятлари	27
7. Тасаввуф билан ғарб мистицизми орасидаги фарқлар	31
8. Тасаввуфнинг пайдо бўлиши масаласи	33
А. Ташқи таъсирлар	33
Б. Тасаввуфнинг исломий манбалари	36
9. Тасаввуфнинг тарихий ривожига бир назар	49

II - бўлим

ТАРИҚАТЛАР	61
А. Тариқатнинг маъноси	61
Б. Тариқатларнинг таснифи	62
В. Тариқатларнинг муштарак унсурлари	67
1. Инсоний унсурлар	68
2. Феълий унсурлар	74
3. Фикрий унсурлар	91
4. Моддий унсурлар	98
Г. Буюқ тариқатлар ва асосчилари	103
1. Қодирия тариқати	104
2. Яссавия тариқати	106
3. Нақшбандия тариқати	107
4. Хилватия тариқати	111
5. Руфоия тариқати	113
6. Мавлавия тариқати	114
7. Шозалия тариқати	115
8. Саъдия тариқати	117
9. Дасуқия тариқати	117
10. Бадавия тариқати	118
11. Акбария тариқати	119
12. Суҳравардия тариқатим	120
13. Кубравия тариқати	121
14. Мадяния тариқати	122
15. Чашдия тариқати	122
16. Байрамия тариқати	123

III - бўлим

ТАСАВВУФНИНГ АСОСИЙ МАВЗУЛАРИ

1. Тавҳид	126
2. Нубувват ва валоят (валийлик)	129
3. Комил инсон	138
4. Ботний илм (маърифат)	142
5. Ваҳдати вужуд (тасаввуф фалсафаси)	145
А. Зот-сифат муносабати	146
Б. Аллоҳ-Олам муносабати	148
В. Ваҳдати вужуднинг фойдалари	153
Г. Ваҳдати вужуднинг танқид қилиниши	154
Д. Ваҳдати шухуд	157
ХУЛОСА	162
Библиография	166

«Истиқлол» нашриёти

Илмий-адабий нашр

**УСМОН ТУРАР
ТАСАВВУФ ТАРИХИ**

Муҳаррир *З. Исомиддинов*

Рассом *Ш. Мирфайёз*

Техник муҳаррир *Ж. Бекиева*

ИБ №

Босмахонага 5.08.99 й. да берилди. Босишга 12.10.99 й. да рухсат этилди. Бичими 60x84 1/16. 2-нав босмахона қоғози. 11,25 босма табақ. Жами 1000 нусха. 67 рақамли буюртма Баҳоси шартнома асосида.

«Ҳилол нури» шўба корхонасининг «Истиқлол» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

«САРВАР» кичик корхонаси, Тошкент шаҳар, Одилхўджаев кўчаси, 1-уй.